

İKİNCİ ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ALMAN NÜFUZU

İLBER ORTAYLI

ANKARA

1981

ANKARA ÜNİVERSİTESİ SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 479

İKİNCİ ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI
İMPARATORLUĞUNDA ALMAN NÜFUZU

İLBER ORTAYLI

ANKARA

1981

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA . 1981

SUNUŞ

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı imparatorluğu yavaş yavaş yeni bir bağlantıya girdi. Bu bağlantı Osmanlı denge siyasetinin herhangi bir büyük devlete karşı izlediği bir yakınlık değildi. Devlet orduda ve sivil yönetimde Alman nüfuzuna kapılarını açmıştı. Osmanlı Devletinin, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa güçler dengesini altüst ederek ortaya çıkan Almanya ile kurduğu ilişkiler; devletler ailesindeki herhangi iki devletin bağlaşıklığı olmaktan daha fazla bir olaydır. Bu ilişkinin diplomatik ve siyasal alandaki boyutların ötesinde, her iki ülkenin sosyal ve iktisadi tarihi içinde de önemli bir yeri vardır.

Genç Alman imparatorluğu'nun yayılma hırsı, ön planda Osmanlı ülkelerine yönelmişti. Bu ülkelerde kurduğu nüfuz, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki Almanya'nın tarihidir demek pek yanlış olmaz. Aynı nitelik son devir Osmanlı tarihi için de söz konusudur.

Bu nedenledir ki, iki ülke arasındaki ilişkiler yoğun bir biçimde araştırma konusu olmuştur. Ayrıca arşiv belgelerinin zenginliği yanında o devirde basılan kimi yarı propaganda, kimisi siyasal-iktisadi durum raporu niteliğinde bir hayli kitap ve risale vardır. Özellikle güncel önemini koruyan askeri yardım konusu için, Osmanlı ordusundaki Alman askerî heyetinin faaliyeti bir örnek olay olarak dikkati çekmiştir. Bu konuda yapılan etraflı araştırmaların (Wallach ve Trumpeener gibi) önemli bir eksiği, Osmanlı arşiv belgelerine, hatta Türkçe ikincil-kaynaklara yabancılıklarıdır. Aynı şey Bağdat demiryolu üzerindeki bazı çalışmalar için de söylenebilir. (Tek istisna 1935'de yazılan ve bazı Türkçe ikincil kaynakları kullanan Bekir Sıtkı (Baykal)'ın çalışmasıdır). Esasen yabancı literatürde Türk-Alman ilişkileri üzerindeki çalışmalar hiç de küçümsenmeyecek sayıda olmasına rağmen, beni bu konuda araştırma yapmağa yönelten neden, bu çalışmaların çok büyük bölümünde türkçe birincil ve ikincil kaynakların kullanılmamış olmasıdır.

II. Abdülhamit dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman etkisinin yerleştiği bir zaman kesitini kapsar. Genç Türkler iktidara geldiklerinde bu nüfuzu daha büyük boyutlarda devam ettirmekten başka birşey yapmamışlardır. Alman nüfuzunun yerleşmesinde dünya konjonktürü, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç siyasal-iktisadi durumu ve egemen ideolojisi etken öğeler olmuştur.

Çalışma sırasında Türkçe ve yabancı dillerdeki kaynakların önemli kısmı, yıllıklar, istatistikler, Alman, İngiliz ve Osmanlı gazeteleri taranmıştır. Abdülhamit devri sansürü dolayısıyla taradığım üç Türkçe gazeteden çarpıcı bilgiler elde edemediğimi belirtmeliyim. Bonn'daki Dışişleri arşivi (*Archiv des Auswärtigen Amtes*), Londra'da *Public Record Office -Foreign Office* bölümünde bulunan belgeler bir hayli bilgi verdi. Nihayet 1978 yazında Washington D.C.'de tarayabildiğim, *Birleşik Devletler Arşivlerindeki "Türkiye'deki ABD Elçilik ve Konsolosluklarının raporları"* Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kavgaya pek katılmayan bir yabancı devletin temsilcilerinin, bazı sorunları ne şekilde gördüğünü anlamama yardımcı oldu.

Konumu geliştirmeme asıl katkı, *Başbakanlık Arşivi'ndeki* belgelerden geldi. Burada *Yıldız Evrakı* bazı konuları aydınlatacak bilgiler getirmektedir. Aynı arşivde 1295-1319 *Hicri* tarihler arasındaki *İrade Hariciyye* tasnifi de taradığım koleksiyonlardandır. ilginçtir ki Dışişlerinin bu dönemde Bab-ı alî tarafından değil de, Yıldız Sarayı'ndan yönlendirildiğine bu sayede bir kere daha tanıklık ettim. Bu tasniften konu için çarpıcı bir katkı sağlayacak belgeler ele geçirmem mümkün olmadı. Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul'daki arşivinden ise maalesef yararlanamadım. Asıl önemli kısmının tasnifi yapılmayan ve okuyanlara bazen açık tutulan, bazen kapalı kalan bu arşivin perişan durumuna tarihçilerimizin ve ilgililerin dikkatini çekmeyi bir görev sayarım.

Kitabın giriş bölümünde Avrupa devletlerinin ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki yayılmacı politikalarını, Alman İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetini etkileyen öğeleri saydıktan sonra; ilk bölümde Osmanlı İmparatorluğu'na Almanya'nın nüfuz edişinin nedenlerini ve seyrini açıklamaya çalıştım. Sonraki bölümlerde askeri yardım ve demiryolculuk konusunda daha çok literatürde geçmeyen belgelerden çıkarılan bilgileri serimlemek amacı ağır basmıştır. Nihayet Osmanlı azınlıkları konusunda ilginç ve farklı bir politika izleyen Almanya'nın özellikle Filistin'deki faaliyetini son bölümde betimlemeye ve yorumlamaya çalıştım. Burada Alman ve Osmanlı belgeleri ka-

dar Amerikan ve İngiliz konsolosluk raporlarını da kullanmayı tercih ettim, ilginç gördüğüm bazı belgelerin tam çevirisi Ek'de verilmiştir.

Çalışmalarım sırasında özellikle bana kaynaklar üzerindeki geniş bilgileriyle yardımcı olan, Prof. Tarık Zafer Tunaya'ya, Prof. Andreas Tietze'ye, Prof. Şerafettin Turan'a sonsuz teşekkür borçluyum. Araştırmalarım sırasında her türlü yardım ve kolaylığı göstermekten kaçınmayan başta Sayın Mihin Lugal olmak üzere, Türk Tarih Kurumu Kitaplığı ve Başbakanlık Arşivi yetkililerine, metni sabırla gözden geçiren ve düzelten dostlarım İtler Akbuğ ve Dr. Uygur Kocabaşoğlu'na minnettarım.

Nihayet kitabın basımı sırasında gösterdikleri anlayış ve zahmetten dolayı, Ankara Üniversitesi Basımevi çalışanlarına teşekkürün az olduğunu belirtmek gerekir.

İlber ORTAYLI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA VE DÜNYA	1
Alman İmparatorluğu'nun Durumu	1
Alman Koloniyalizminin Etkinlik Kazanma Çabaları	4
Almanya'nın Dünya Politikasındaki Yeni Rakipleri	8
XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Almanya'da İç Gelişmeler	14

BÖLÜM I

BERLİN KONGRESİ'NDEN SONRA OSMANLI İMPARATORLUĞU	22
Almanya'nın Etkinlik Kazanması İçin Elverişli Koşullar	22
Almanya Osmanlı İmparatorluğunda	28
Alman Ticari Etkinliğinin Artması	29
Alman Yatırımlarının Artışı	37
Alman Nüfuzunun Yerleşmesi İçin Uygun İdeolojik Ortam	41
Alman Uzmanlarının Getirilmesi	45
Alman Kültürel Yayılması	49
İmparator II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğunda	52

BÖLÜM II.

OSMANLI ORDUSUNDA ALMAN KOMUTANLAR	57
---	----

Osmanlı-Alman Askeri İşbirliğinin Nedeni	57
Askeri Uzmanların Gelişi	59
Colmar Von Der Goltz	64
Türk Subayları Almanya'da	67
Almanya ile Silah Ticaretinin Gelişmesi	68
Jandarma ve Donanmada Alman Reformcular ...	69
Alman Askeri Yardımının Sonuçları	70
BÖLÜM m	
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ALMAN KORİDO- RU (BAĞDAT DEMİRYOLU)	73
Bağdat Hattı Projesinin Tarihi ve Gerçekleşmesi.	74
Bağdat Demiryolu Kavgası	93
Basra Körfezinde İngiliz Alman Rekabeti	98
Tarihi Bir Miras Olarak Bağdat Demiryolu_____	101
BÖLÜM IV	
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR SO- RUNU VE ALMANYA	104
Sorunun Konumu	104
Filistin'de Alman Kolonizasyonu	111
SONUÇ	117
KAYNAKLAR	123
EKLER (I-II-III)	135

Metinde çokça geçen bazı kısaltmalar :

- AAA : *Archiv des Auswaertigen Amtes* (Bonn)
BA : *Başbakanlık Arşivi*
Yld Evr : *Yıldız, Evrakı*
Îr-Har : *İrade Hariciyye*
NAUS : *National Archives of United States* (Washington D.C.)
PRO-FO : *Public Record Office - Foreign Office* (Londra)

GİRİŞ

XIX YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA VE DÜNYA

XIX. Yüzyılın ikinci yarısı. Batı Avrupa'nın tümüyle sanayi toplumu özelliklerini kazandığı bir dönemdir. Sanayi imparatorlukları başta İngiltere ve Fransa olmak üzere dünyayı paylaşmışlar ve aralarındaki çatışmaları sona erdirip kısa sürecek altın çağlarına girmişlerdi. Sanayi toplumları arasına biraz gecikmeyle birliğini tamamlayan Alman İmparatorluğu da girebildi ve hatta bu grubun öncü toplumlarından biri oldu. Ancak koloniyalizm aşamasına geç girişi, Almanya'nın uluslararası politikada dengeyi bozan ve yeni gelişmelere yol açan bir unsur olmasına neden oldu. Prusya 1871 de Versailles'da Fransa'yı yenen muzaffer bir güçtü ve onun önderliğinde Alman İmparatorluğu ilan edildi.

Alman İmparatorluğunun Durumu

Yeni Alman İmparatorluğu bir yığın kiralık, prenslik, ve serbest şehirde yaşayan, çoğunluğu kasabalı bir milletin birleşmesiyle kurulmuştu. Birleşmenin önderi olan Prusya; sosyal yapısı, ideolojisi ve kültürüyle bu devletçiklerin çoğu tarafından sevilmiyordu. Güneyin katolik kültürü, kuzey şehirlerinin deniz'ci-tüccar niteliği, Hessen ve Ren ülkelerinin endüstriyel ve Bavrera'nın tarıma dayalı yapısı Prusyalılıkla çatışan unsurlardı. Yeni Alman İmparatorluğu sadece Almanca konuşulan bir imparatorluktu. Bu ülkenin kültür hayatına, geleneklerine ve politikasına yön verecek bir Alman metropülü bile yoktu. Prusya krallığı Berlin'i Almanya'ya yön veren bir Paris veya Londra yapmak için büyük çaba harcayacaktır ama her zaman için otoriter Almanya'nın kendi içindeki bölgesel yabancılıklar devam edecektir.

Almanların bir kısmı kentlerde manifaktür veya ticaretle yaşıyor, ama ülkenin geniş bölgelerinde küçük köylülük süregeliyordu.

Almanlar bir İmparatorluk kurmuştu, Alman İmparatoru bu birliğin başında idi ve eski **Mukaddes Roma Germen İmparatorlarının** halefi olduğu iddasında idi. Oysa Roma -Germen tacı bile Viyana'daki Habsburg Sarayı hazinesindeydi. Eski geleneksel İmparatorluğun ortada adı vardı yalnızca... Prusya Krallığının, imparatorluğun her serbest şehri, dukalığı ve krallığıyla karşılıklı elçilikleri vardı. Alman İmparatoru ve Prusya Kralı birleşik orduların başkumandanı idi, ama **Baden-VVürttemberg** ve **Bavyera** orduları bunun dışında tutulmuştu. Bavyera özel posta teşkilatını muhafaza ediyordu. İmparator Alman Federasyonunun başında bir reis olarak bulunacaktı. Ancak böyle bir federasyon reisinin ılımlı tutumu ve üyelerin hükümlanlık haklarına göstermesi gereken saygı Alman İmparatorunda bulunmadığı gibi, Prusya başbakanı ve bakanlarında da yoktu. Kabalık, gurur ve sınırsız egemenlik özlemini yansıtan davranışlar, çatışma ve hoşnutsuzluklara neden oldu. Buna rağmen, birlik üyesi devletlerin başlangıçtaki mali ve idari özerklikleri yavaş yavaş yok olma yolundaydı.

Muhalefetin ve aydınların Çarlık Rusya'sındaki gibi hapsedilerek değil, ama sistemli bir kontrol ve engelleme ile bunaltılıp etkisiz hale getirildiği bir yapıya sahipti Alman İmparatorluğu... Başbakan ve bakanlar tek tek imparatora karşı sorumluydu. Başbakan İmparatorunun sadık bendesi idi. Parlamento'nun hükümet ve hele taç üzerindeki denetimi pek sınırlıydı. Ordu ve sivil bürokrasideki hiyerarşide topraksoyluluk önemliydi. Birkaç bin **junker** ailesinin imtiyazı endüstrileşmeye rağmen sürdü. Devlet bu sınıfı endüstri ve ticarete girmekte destekledi. Üstelik yükselen burjuvaziye aristokrat sınıfın imtiyazları bahşedilince ortaya çıkan sarsılmaz koalisyon, başka sınıflardan gelecek her muhalefete inat ve güçle karşı koydu.

Bir dönem bu yeni imparatorluk, dünyanın egemen güçleri olan İngiltere, Fransa ve Çar Rusyası gibi yeryüzünün bakir alanlarında yeni paylar elde etmek peşinde koştu. Alman İmparatorluğunun dış politikada bu eski büyük patronlar karşısında ne gibi bir vaziyet aldığı bilinmektedir. Japonya henüz **Meiji** restorasyonu ile diriliyordu. Birleşik İtalya yeni bir güç olarak ortaya çıkmaktaydı, ancak henüz yeterince etkin değildi. Balkanlar ve orta Avrupa'da önde gelen güç Avusturya-Macaristan monarşisi idi. Prens Bismarck'ın akılcı diplomasisinin egemen olduğu bu dönemde Almanya uzlaşmacı ve dengeci bir dış politika izledi. Avrupa'daki durumunu Avusturya'yı ezerek sağlaştırdı. Ancak hayat alanını denizaşırı bölgelerde ara-

mak niyetindeydi. Bismarck dönemi denizaşırı bölgelerdeki her olay ve etkinlikte Almanya'nın söz sahibi güç olarak yer almasını sağlamaya yönelik bir politikayla eş anlama gelir ve bunda kısmen başarılı da olmuştur...

Bismarck politikası özellikle 1878 Berlin Kongresinden sonra Balkanların statüsünü yeniden saptamış ve bu bölgeyi Rusya'nın etki alanı olmaktan çıkarmıştı örneğin 1885-87 yıllarında Bulgaristan prensliğine Coburg'lar yerine Avusturya hanedanlarından olan Battenbergler'den Prens Alexander getirilmiş, böylece Bulgaristan Avusturya ve Almanya'nın nüfus bölgesine girmişti.¹ Bu ülkenin ekonomik ve ticari yapısı zaten XVIII yüzyıldan beri Tuna İmparatorluğu ve Almanya ile bütünleşmekteydi. Bismarck politikası Uzakdoğuda Almanya'yı etkin bir büyük devlet olarak hissettirdi. Ancak önceden paylaşılan dünyada yeni sömürgeler elde etmek istekleri artıyordu ve Bismarck politikası Alman imparatorluğunun hırsını doyuramayacak bir noktaya gelmişti. Almanya artık bakir, zengin alanlarda bir sömürge imparatorluğu kurmak istiyor ve milliyetçi saldırgan bir ideolojiyi benimsiyordu. İlginç ve farklı bir gelişme de şuydu; İngiltere ve hatta Cumhuriyet Fransa'sında dış politika ilkeleri bakanlıkların kapalı kapıları ardında saptanıp uzmanlarca uygulanırken, otoriter Almanya'da Kayzer'in ve başbakanın politik kararları, anında otoriter bir rejimin propaganda örgütü (basın, kulüpler, dernekler) aracılığıyla yığınlara ulaştırılıyor ve gürültülü bir hava içerisinde uygulamaya konuyordu.

Prens Bismarck'ın genç imparator II. YVilhelm'le çatışıp istifa etmesinden sonra Almanya, milliyetçi ve yalnız adam politikası izlemeye başlamıştı. Bismarck döneminin concert'çi (uyumcu) Metternichvari dış politika sistemi terkedilmişti. Alman basını ve kamuoyu, bu dönemde bir dünya İmparatorluğu kurmak ideali etrafında şekillendirildi. Geç kalmış emperyalizm Bismarck'ın halefi başbakan Prens Bülovv'un şu sözlerinde ifadesini buluyordu. "Almanya hiç kimseyi

¹ Rusya Bulgaristan'da Coburg hanedanını istemiyordu. Ancak Rusya'nın acemi manevralarından Avusturya-Macaristan ve Alman diplomasisi ustalıkla yararlanmasını bilmiştir. 1890 larda Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan birlik peşinde idi. Balkanlarda Ruy nüfuzunun yayılmasını önlemek için, Rusya'nın bu konudaki beceriksiz müdahalesi istismar edildi ve bu olay Bulgaristan'ı görünüşte Rusya'dan daha da uzaklaştırdı 1 Mayıs 1890 tarihli *Von Schueitz'in Capriyiye Raporu* No.2084. İstanbul'dan *Von Radovuitz'in Capriyiye raporunu* No 2093 8 Temmuz 1890. J.Lepsius, *Dit Grosse Politik der Evropaesichen Kabinette*, Cilt 9, s.

gölgeye itmek istemiyor, ama güneşteki yerini almaya kararlıdır". 1890 lardan beri yeni Alman politikasının sömürgeler ele geçirme teşebbüsleri fiyasko ile sonuçlandı. Hele 1905 ve 1911 Fas buhranı da esasen Fransa lehine neticelenince, Almanya denizaşırı ülkelerde süngüsü ile bayrağını dikip yöneteceği sömürgeler elde edemeyeceğini anladı. O zaman gözler henüz endüstrileşemeyen ve zengin kaynaklara sahip geleneksel imparatorluklara dikildi. XIX. yüzyıl ortalarından beri batı Avrupa'nın iktisadî çıkarlar aradığı bu imparatorluklar; Rusya, Osmanlı imparatorluğu, İran ve Cindi. Almanya da geciken bir atılımla bu ülkelerin iktisadi zenginliklerine yöneldi.

Alman Koloniyalizminin Etkinlik Kazanma Çabaları

İktisadi zenginliğine yöneldiği ülkelerin başında gelen Rusya Alman çıkarları için verimli bir alan olamadı. Bismarck Almanya'nın Rusya'ya karşı olan iktisadi yönelimini askeri ve diplomatik alanda da perçinlemek için Rusya ile gizli bir anlaşma yapmıştı. İktisadi ve ticari anlaşma ile Almanya, İngiltere'ye oranla daha ucuza ürettiği endüstri mamullerini Rusya'ya satmaya ve karşılığında bu zengin ülkenin hammaddelerini çekmeğe başladı. Ancak gerekli iktisadi alt yapıyı çok daha önceden kurmaya başlayan ve 1860 lardan sonra sanayileşme sürecine giren Rusya iyi bir müşteri olmaktan çabuk çıktı. 1870 lerde Almanya, Rusya'nın endüstri mamulleri ithalatında ilk sırayı alıyordu. 1880 lerde çıkan Rus gümrük yasaları ve dahili sanayileşmenin teşviki tedbirleri etkilerini göstermekte gecikmedi. 1887 de Almanya'dan yapılan ithalat % 46 dan % 29 a düştü². Endüstrileşen Rusya, Almanya'nın iktisadi etkisinden kurtulacak ve İngiltere ile Fransa'nın yanında kendi çıkarlarının doğrultusunda yer alacaktır. Çünkü göreceğimiz üzere Rusya'nın yeni çıkar bölgelerinde Almanya onu rahatsız eden güçlü bir rakib olacaktır.

Almanya'nın Uzakdoğu'da büyük devletlerle birlikte üşüşeceği bir diğer çıkar alanı Cindi. Özellikle Almanya'nın Fransa karşı-sındaki galibiyetinden sonra her yerde artan askeri prestiji Uzakdoğuya da ulaşmıştı. Japonya 1980 lerde bir Fransız askeri misyonuna yol verip, yerine Almanları getirtti. Alman askeri uzmanları Çin'e de çağrıldı ve 1894-95 Çin-Japon Savaşında Çin ordusunun komuta kademelerinde görev gördüler. Almanlar Hankow, Tientsin, Tsingtao kentlerinde ticaret ve gümrük imtiyazları aldılar. Alman misyoner-

a t.H.Ivanova, A.I. Sidorova, B.K.Yazunskogo, *Istoyiya SSSR Periyod Kapitalizma* 1861 1917. Tom II, Izdatelstvo Sozialno Ekonomičeskoj Lit. Moskva 1959, s.306.

lerin faaliyetine müsaade edildi. 1895 de Çin Almanya'dan ilk borcu aldı. Aynı yıl **Deutsch-Asiatische Bank** (Alman Asya Bankası) faaliyete geçti. Almanlar İngiltere ile ortaklaşa **Çin Konsorsiyu** mu'nu meydana getirdiler. 1900 de Amerikan Konsolosluk raporları Çin'deki Alman yatırımlarını en aşağı 90 milyon dolar olarak gösteriyor.³ 1905 de bu rakam 700 milyon marka (tahminen 165 milyon dolar) ulaştı.

Bu gelişmelere rağmen, göreceğimiz üzere Almanya'nın Cindeki şansı hızla modernleşen saldırgan Japonya'nın varlığıyla tehdit ediliyordu. Kayzer, Rus çarı ile Japonya'ya karşı birlik kurmak istedi, ama Rusya 1905 de Japonyaya boyun eğince bu projesi suya düştü. İngiltere ve Fransa uzakdoğuda XIX yüzyıl başlarından beri başarılı adımlar atıp yerleşmişlerdi. Bundan başka Almanya'nın uzak doğuyu kontrol edecek deniz gücü yoktu. Almanya Çin'e, Rusya gibi karadan demiryoluyla ulaşamazdı. Donanması ise İngiltere ile hiçbir zaman başedemeyecek durumdaydı ve Pasifik okyanusunda bu eski patronlarla ciddi bir rekabete girişmesine olanak tanımıyordu Almanya tarihini Okyanusları aşan bir denizci ülke olarak yaşamamıştı. Bu nedenlerle Alman İmparatorluğu Uzakdoğuda büyük parton olamayacağını anlayınca, el atacağı bölge olarak Ortadoğuyu gündeme aldı. Bu geniş ülkeler bir hammadde kaynağı ve pazar olarak önünde uzanıyordu. Almanya Orta Avrupa'daki müttefiki Avusturya aracılığıyla Balkanlardan bu ülkelere uzanabileceğini hesaplıyordu. Bu iki ülke ise Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dı... Gelişmeler Alman nüfuzunun daha çok Osmanlı İmparatorluğunda yoğunlaştığını gösterecektir. İran'da da tıpkı Osmanlı İmparatorluğunda görüldüğü gibi yönetici ve aydın çevrelerde İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bir bezginlik ve nefret vardı. Bu nedenle yükselen iki yeni güce, yani Almanya ve Japonya'ya karşı bir hayranlık ve özenme ve hatta bu ikisinin kurtarıcı olacağına dair bir umut besleniyordu. Kayzer Wilhelm II nin 1898 de Şam'da; "300 milyon Müslümanın koruyuculuğunu üstlendiğini" belirten ünlü nutku kadar, 1905 de Japonya'nın Rusya'yı yenmesiyle sonuçlanan savaş da Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi İran'da da çocuksu bir sevinç ve umut yaratmıştı. Asya nihayet Avrupa istilacılarını yenmişti. Japon İmparatoruna **Şehname** türünde **Mikadoname** adı altında kasideler

3 Kurt Bloch, *German Interests and Policies in the Far East*, International Secretariat, Inst. of Pacific Relations, 1940, s. 2-3.

yazanlar bile oldu⁴. Japonya'ya eş bir sempati sahibi olan Almanya'nın iran'da etkin bir biçimde yerleşemeyişinin nedenleri vardır.

İran XVI yüzyıldan beri İngiltere-Rusya kanalı ile batı Avrupa ticaretine açılmıştı. Osmanlı imparatorluğu normal ticaret yollarını (Anadolu ve Basra Körfezini) iran'a kapatmış, bunun üzerine ingiltere ve Avrupa bu ticareti Rusya üzerinden yapmağa başlamışlardı. Bundan başka 1828 **Türkmençay** anlaşmasından sonra Rusya, İranda "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" olarak imtiyazlar elde etti. Böylece ingiltere, Rusya ve Osmanlı imparatorluğu İran ülkesinin dış ticaretini kontrol eden güçler oldular. Özellikle XVIII yüzyıldan sonra ingiltere ve Rusya, modernleşen dünya iktisadi sisteminin koşulları içinde İran ticaretini yöneten iki dev güçtüler. Bunlar yanında kendisine bir yer edinmek isteyen Almanya 1873 de iran'la bir ticaret anlaşması yaptı ise de, bu anlaşma Almanya'ya ilk elde İran ticaretinde bir etkinlik sağlayamadı. 1890 larda yürürlüğe giren yeni Alman Ortadoğu politikası ve **Başbakan Bülov'un** açıkladığı, **Bağdat-Basra** demiryolu projesi gözleri iran'a çevirdi. 1906 da **Hamburg-Amerika Denizcilik Şirketinin** Basra Körfezine seferleri başlayınca kısa zamanda Almanya İran ticaretinde ingiltere, Rusya ve Osmanlı devletinden sonra dördüncü sırayı aldı⁵.

1870 lerden 1890 lara kadar İran milliyetçileri; ülkelerinde ingiltere ve Rusya'nın nüfuzundan yaka silttiklerinden, Alman yanlısı bir politika izlemek taraftarıydılar ve Alman hayranı bir atmosfer iran'ın yönetici çevrelerini de kaplamıştı. İran da diğer doğu ülkeleri gibi Almanya'ya Avrupalı olmayan doğunun dostu bir Avrupa ülkesi (non partisan European) olarak bakıyordu⁶. Kaçar hanedanının büyük Petro'ya özenen ve sürekli olarak Avrupa'da inceleme gezilerinde dolaşan ve Alman hayranı hükümdarı **Nasrüddin Şah** (1848-1896 arasında hüküm sürdü) Bismarck'dan ve sonraları II Wilhelm'den müşavirler istedi. Şah Almanlara; "Eğer idarî organları ve bakanlıkları düzenlerseniz, iran'da Alman kolonizatör gruplarının yerleşmesine bile izin veririm" diyordu⁷. Almanya iran'a yerleşmek

4 Mirza Hüseyin Ali (Tacir-i Şirazi) *Mikadomme*, Naşirî, Mu'yed'el İslâm, Kalküta 1323, Sengi (Litograf) 1 is sahife.

5 Ulrich Gehrke, *Persien in der deutschken Oriertpolitik tuaebrend des ersten Weltkrieges*, W. Kohl hammer Verlag Stuttgart, 1960. s. 4.

6 G. Martin, Bradford, *German-Persian Diplomatic Relations 1873-1912*. Mouton and Co. S-Gravenhage 1959. s. 36.

7 a.g.t., s. 31.

için dahilde hiçbir engelle karşılaşmadığı gibi, davetkâr bif-ortanı da bulmuştu. Hatta 1895 de **Felix Moral** adlı bir Alman, Tahran-Bağdat demiryolu imtiyazını aldı⁸. Böylece Almanya; Bağdat'tan sonra demiryolu egemenliğini İran'a da uzatmayı amaçlıyordu. Ancak İngiltere'nin Bahtiyari aşireti üzerindeki nüfuzu ve petrol çıkarları (*Anglo-Persian Oil Comp.*) ve Nasıruddin Şah'dan elde ettiği tütün tekeli ve umduğu imtiyazlar İngiltere'yi Almanya'ya karşı tedbirli davranmaya itiyordu. Daha 1903 de Almanya'nın İran'daki iştahına karşı dikkati çekmek isteyen **Lord Ellenborough** Lordlar kamerasında; "Basra Körfezi kıyılarında Alman donanması görmektense Rusya'yı İstanbul'da görmeyi tercih ederim."⁹ diyordu. İran meşrutî hareketi Hindistan ve Mısır'da etkilerini gösterince, İngiltere bu hareketi bastırmak için Rusya'yı desteklemekten geri kalmadı, İngiltere'nin güney İran'daki, Rusya'nın da Azerbaycan ve Horasan bölgesindeki emelleri Almanya'yı devreden çıkartacaktır.

İran sorunu Almanya'yı İngiltere ve Rusya karşısında yer almaya iten konulardan biridir.

Esasen İran aydınlarının bir kısmı Rusya'da eğitim görüyordu. St. Petersburg'daki İran konsolosu 1905 te 200.000 kadar İranlı işçinin Rusya'da çalıştığını belirtiyordu¹⁰. Bu durum İran'da bir yandan devrimci hareketleri etkilerken, diğer yandan mutlakiyetçi Rusya'nın resmi müdahalesi ve desteği ile Şah ve çevresi 1906 da kurulan meşrutî meclise ve devrimci hareketlere karşı koyabiliyordu. İngiltere de belirtildiği gibi yarı reformist ve yarı şah taraftarı bir politika izliyordu. Neticede 1907 de Rusya ve İngiltere arasında bir anlaşma yapıldı ve buna göre orta ve kuzey İran Rus nüfuzuna, güney İran (ki petrol bölgesidir) İngiliz nüfuzuna terkedildi. Bu paylaşma üzerine 1908 de Rus subaylarının eğittiği ordu ve onların komutasındaki bir Kazak birliği meclisi dağıtarak mutlak hakimiyeti Şah'a tekrar geri verdi. Rusya nüfuz bölgesinde meşrutî bir rejimin yaşamasına müsaade edemezdi ve İngiltere de onun bu müdahalesini görmezliğe geldi. Birinci Dünya Savaşı çıkana kadar İran, Rusya ve İngiltere'nin kesin güdümü altındaydı ve Almanya'ya bu bölgede söz hakkı kalmamıştı.

8 a.g.e., s. 67.

9 Ivar Spector, *The First Russian Revolution, A Spectrum Book*, Prentice-Hall Inc., 196a, s.49.

10 a.g.e., s.38-39.

Alman İmparatorluğunun yayılma politikası ondokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında var olan koşullar ve büyük devletlerin çoktan belirlenen nüfuz alanları gibi nedenlerden ötürü başka bir mecraya sürüklenmişti. Almanya; İngiltere, Fransa ve Çar Rusyası gibi kolayca kolonyalist bir İmparatorluk kuramıyacaktı. Bölüşülen dünyada kendisine en yakın ve fazla engel görmeden sızabileceği bir tek alan kalmıştı; Osmanlı imparatorluğu... Halen üç kıta üzerinde zengin kaynaklara sahip olan bu ülkede İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı belirgin bir düşmanlık vardı. Osmanlı yönetici çevreleri kadar, ülkenin aydınları da Almanya'yı hayırhah bir dost olarak bekliyordu. Ancak bu imparatorluğu Afrika ve Asya'da görülen biçimde ele geçirmek mümkün değildi. Osmanlı ülkeleri örneğin Fas'a benzemiyordu. Osmanlı imparatorluğu yüzyıllardan beri hükümran olan ve imparatorluklara özgü cihan egemenliği ideolojisi güden bir siyasal kuruluştur. Bu konuda verdiği ödünlere rahatsızlık çeken ve yabancılara karşı kuşku duyan bu geniş • ülkeye yeni yöntemlerle sızmak gerekiyordu. Almanya bunu başardı ve bu başarıyla da yeni kolonyalizm çağını açtı. Alman neo-kolonyalizminin Osmanlı imparatorluğu topraklarında gücü arttıkça, kolonyalist devletlerin kurduğu düzen ve denge bozulmağa ve bazı çatışmalar su yüzüne çıkmağa başladı. Böylece dünya siyasetinde buhranlı bir dönem başladı.

Almanya'nın Dünya Politikasındaki Yeni Rakipleri

XIX yüzyılın son çeyreğinde Almanya sömürü alanları arayan ve gün geçtikçe gelişen tek devlet değildi. Endüstri ve ticareti onun ölçüsünde olmasa da dev adımlarla ilerleyen ve dünyanın bereketli alanlarına göz diken yeni büyük devletler de ortaya çıkmıştı. XIX yüzyılın ikinci yarısına kadar tarımsal yapılı ve Avrupa devletleri arasında hantallığı ile ünlü Rusya, şimdi dev bir sanayi ülkesi olma yolunda ilk adımlarını atıyordu. Güney bölgelerinin az gelişmişliğine rağmen, kuzeyindeki endüstriye hayat alanı arayan genç birleşik İtalya hesaba katılması gereken diğer bir Avrupa büyüğü idi. Nihayet reformlarını başaran Japon imparatorluğu Uzakdoğuda gerçek bir güç olduğunu yalnızca Almanya'ya değil, herkese öğretecekti.

Japonya bir bakıma Alman gelişme modelini daha kısa zamanda ve daha sert yöntemlerle gerçekleştirmişti. 1854 de *Commodore M. Perry'nin* ABD temsilcisi olarak zorla adaya yerleşmesinden beri, Japonya'nın yönetici kligi, eğer batı dünyasının yaşam tarzı ve tekniği benimsenmezse, kendilerine hayat hakkı kalmıyacağını anlamışlardı.

Yeni Japonya'nın anayasal sistemi vatandaş özgürlüklerinden çok devletin sağlamlığını ön planda tutan, feodal otoriteyi modern dünyanın koşullarına uyduran bir nitelikteydi. Japon kapitalizmi, feodal aileler olan *zaibatsu'lara* devlet fabrikalarını ucuz devretmekle gelişti.¹¹ Devlet diğer sektörler için ağır vergiler koyarak sanayi geliştirmiyordu. Bu vergiler ise özellikle orta ve fakir köylülere yüklendi. Böylece artan vergi gelirleriyle hızlı bir mülksüzleşme süreci başladı. Bu mülklerin sınırlı ellerde toplanmasıyla da modern kapitalist çiftçilik ve kentlerdeki sanayi birbirine paralel olarak gelişti.¹² Otoriter modernleşme; kişi özgürlüklerinin gelişmediği ve insan hayatının XIX yüzyıl sanayi Avrupasındaki kadar değer kazanmadığı bir ülkede, sert bir askeri disiplin ve acımasızca kullanılan insan emeğiyle başarılar kazandı. 1895 Çin-Japon harbi sonucu dikkati çeken yeni Japonya, 1905 de Rusya'yı uzak doğuda ezerek büyük devletler arasında saygın bir yer kazandı. Uzakdoğuda İngiltere ve Fransa gibi büyükler bile ciddi bir ralple karşı karşıyaydı. Almanya yeni uzandı,ği bu alanda rekabet dışı kaldı.

Almanya'nın Afrika'daki girişimleri gerilemişti. Bu kıtada ilk emperyalist Belçika Kralı Leopold idi. 1876 da Brüksel'de topladığı konferansta Afrika'ya uygarlığı götürmeyi (!) Avrupalılara önerdi. Fransa ve İngiltere bu öneriyi derhal benimsediler. 1880 lere gelindiğinde Afrika bölüşülmüştü. 1884 de Dr. Cari Peter adlı ilk Alman kolonyalist doğu Afrikaya ayak bastı. 1895 te Almanya ele geçirdiği 60.000 mil karelik toprağı "*Doğu Afrika Alman Protektorası*" olarak ilan etti. 1886 ve 1890 da Zenzibar Sultanının protestolarına rağmen İngiltere ve Almanya doğu Afrika'daki Alman hakimiyetini tanıyan iki anlaşmayı imzaladılar. 1919 da *Tanganyika* adını alan bu "*Doğu Afrika Protektorası*"nın, öbür kolonyalist devletlerin Afrika topraklarıyla böy ölçüşemeyecek kadar verimsiz ve küçük olduğu açıktır.

1914 yılında Fransa Afrika'da, 4. milyon mil kareyi ve İngiltere en verimli yerlerde 3. milyon 700 bin mil kareyi aşan büyüklükteki kolonileri elde tutarlarken; Almanlar Doğu Afrika, Güneybatı Afrika, Camerun ve Togo'da ancak 960.000 mil karelik bir toprağı elde tutuyorlardı¹³, Afrika kıtasının büyüyen Alman ihtirasları için doyurucu olmadığı görülüyor.

11 L.S.Stavrianos, *The World Since 1500*, Prentice Hall N.J. 1966, s.364-365.

12 T.C.Smith "Agrarian Distress and Taxation" *Imperial Japan 1800-1945* ed. J.Livingston, J.Moore, F.Oldfather, Pantheon's Asian Library 1, New York 1973, s. 129-131.

13 L.S.Stavrianos, *a.g.e.*, s.379-380.

Almanya; Avrupa, yakındoğu ve kuzey Afrika'da da başka rakiblerle karşı karşıya geldi. XIX yüzyılın ikinci yarısında sanayileşen italya ve Rusya'nın, Akdeniz ve doğu Avrupa'da hesaba katılması gereken ve hızla modernleşen iki ülke olduğu belirtilmişti. Bu iki güç, Avrupa'nın İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi eski güçlerini de yeni bir strateji izlemeye zorladılar.

Kont Cavour ve Garibaldi'nin birleştirdiği italya; XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da en kesin çelişkilere ve toplumsal dengesizliğe sahip bir krallıktı. Kuzeyin büyüyen sanayii ve burjuvazisi, mağrur ve kof bir aristokrasinin egemenliğini alt etmek veya onunla uyum sağlamak savaşını veriyordu. Güney eyaletleri ise ortaçağlardaki parlak ticaretin çökmesinden sonra, yeni çağlarda ilkel bir tarımsal düzenle yaşıyordu. Yüzyıllar boyu süren istilâlar bölgede kuzey italya'ya göre farklı bir kültürel yapı da oluşturmuştu. Bu iki bölge arasındaki derin uçurum, italya'yı yönetenleri ilk anlarda emperyalist bir politika izlemekten çok, iç sorunların çözümüne yöneltti.

Fakat XX yüzyıl başlarına gelindiğinde italya'nın gelişen endüstrisi, ülke yönetimini Akdeniz havzasında emperyalist bir politika izlemeye zorladı¹⁴, italyanların Afrikadaki kolonyalist girişimleri için parsellenmeden kalan tek alan Habeşistandı. Ancak Habeşistan macerası hezimetle sonuçlandı. (1885). Bu devlet Afrika'nın bağımsız yaşayan tek parçası idi denebilir ve italyanlar burada başarı sağlamak için gerekli askeri-teknik olanaklara sahip değildiler.

1911'deki Trablusgarb (Libya) saldırısına kadar italyan endüstriyel yatırım ve ticaretinin daha çok Balkan devletleri ve Osmanlı imparatorluğunun Avrupa eyaletlerine yöneldiği görülecekti. Buralarda italya önceleri Avusturya-Macaristan ve Alman çıkarları paralelinde hareket eden, hattâ işbirliği yapan ikincil bir yatırımcı durumunda idi. Bu nedenle 1908-1911 de Fransa ile Anadolu'da Ereğli (Zonguldak) kömürleri, İngiltere ile Balkanlardaki Tuna-Adriya demiryolu yatırımları konusunda çatıştı. Ancak 1906 dan sonra italya'nın; Romanya'da Köstence-Bulgaristan-Selânik ve Draç'a (Durazzo), oradan da Valona'ya kadar uzatmak istediği Tuna Balkan demiryolu projesi, Avusturya-Macaristan ile çekişmesinin nedeni olacaktır¹⁵.

14 Giorgio Mori, "The Process of Industrialization in General and the Process of Industrialization in Italy" *The Journal of European Economic History* vol 8, Nr.1 1979. s. 79-78

15 R.A.Vebster, *Industrial Imperialism in Italy*, Univ. of California Press-Berkeley-Los Angeles, 1975, 3.217-221.

Çünkü Avusturya Bosna-Hersek'ten Yenipazar (Novybazar) sancağına, oradan da Selanik'e ve kuzeye doğru Balkan demiryollarını döşemek niyetinde idi. Bu dönemde Almanya artık kendisi ile ekonomik ittifaka giden Avusturya'nın tarafını tuttu. Bundan başka Sırbistan, Karadağ ve Makedonya'daki daha tali derecedeki girişim ve yatırımlar İtalya'nın Almanya gurubundan kopmasına neden oldu. İtalyan tüccarları doğu Akdeniz ve Balkanlarda uzun zamandan beri faaldiler. Bu geleneksel yapıdaki ticari yayılma şimdi *Banco Commerciale'nin* desteğindeki Venedik grubu ve Balkanlarda *Ansaldo* grubu tarafından getirilen destekle İstanbul merkez olmak üzere Ege-Akdeniz bölgesinde yeni bir atılım kazanıyordu. Bu grubun tekelci yayılması, yeni aktif bir dış politikanın desteğinde Balkanlar ve Akdeniz'de etkisini duyurmaya başladı¹⁶. İtalyan teknik bilgisi ve kalifiye elemanları Balkanlarda Avusturya, Alman, Fransız yatırımlarına iştirak ederken, şimdi bağımsız yatırımcılık peşine düştüler. Görülüyor ki Almanya, Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar ve güney Adriyatik gibi Avrupa eyaletlerinde ve Ege havzasında yeni bir rakiple daha karşılaşmıştı ve rahat hareket edemiyordu. Bununla beraber İtalya'yı Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın Balkanlardaki kültürel iktisadi yayılmasını önemli ölçüde engelleyen bir güç saymamak gerekir. Zaten bölge Almanya tarafından Avusturya-Macaristan'a bırakılmıştı.. Almanya gözlerini Osmanlı İmparatorluğunun diğer bakir ve zengin alanlarına dikmişti. İtalya Osmanlı İmparatorluğundan kopan parçalarda bazen birincil, bazen ikincil bir kolonyalist güç olarak faaliyette bulunabiliyordu. Hammaddeye yönelik yatırımlarını Sırbistan, Karadağ ve Makedonya havzasında, altyapısal yatırımcı kolonyalizmini ise 1911 den sonra Trablusgarb (Libya) ve Akdeniz adalarında sürdürdürebildi.

Bismarck'm Balkanlar ve doğuda etkin olmayan bir politika izlemesinin bir nedeni de Rusya idi. Fransa'ya karşı yeni kurulan Alman birliğini güçlendirmek için Bismarck, Rusya'nın nüfuz alanına müdahale ederek bir çatışmaya girmekten kaçındı. Ancak Almanya, Avusturya-Macarictan ile olan yakınlaşması ve kolonyalist faaliyetler dönemine giren Alman endüstrisinin zorlamasıyla. Osmanlı topraklarına ve ekonomisine el attığında, Rusya'yı kaçınılmaz olarak İngiltere ve Fransa saflarına itecektir. 1893 de Eransa-Rusya ittifakı ve 1902 den sonra da İngiltere-Fransa yakınlaşması sonucu Rusya,

16 a.g.e., s. 192 ve 804

Almanya'dan kopmuştu. Olaylar, 1880 lere kadar Almanya'nın iktisadi nüfuz alanı olmak niteliğini gösteren bu dev ülkeyi, giderek Almanya'nın iktisadi, siyasi, askeri alanda bir rakibi haline getirdi.

Rusya XIX yüzyılın ikinci yarısında endüstrileşme, demiryol ulaşımı ve yönetim alanında bazı reformlara girişiyor ve kalkınmanın ilk önemli adımlarını atıyordu. Tarımda kapitalistleşme, kentlerde büyüme gibi olaylar ülkenin nüfusundaki hızlı bir artış ile paralel gidiyordu. Finlandiya dükaliği hariç olmak üzere 1860 da 74 milyon olan Rusya nüfusu, 1900 de 133 milyona ulaştı. 1863-1897 arasında Avrupa Rusyasının şehir nüfusu % 97 oranında arttı ve böylece imparatorluğun bu bölgesinde tüm nüfusun % 12.8'i kentlerde yaşar oldu ki bu rakam dahi tarımsal-feodal düzenin önemli bir değişim sürecine girdiğini gösterir.¹⁷ Bu dönemde kırsal nüfusun sadece % 48 oranında arttığı V.I.Lenin'in ünlü eserinde de (*Rusyada Kapitalizmin Gelinmesi*) zikrediliyor ve köylülüğün çözüldüğünü belirleyen bir gösterge olarak üzerinde duruluyordu. 1897 nüfus sayımına göre, bütün Rusya'nın 125.6 milyonluk nüfusunun sınıfsal dağılımı şöyle idi¹⁸.

Büyük burjuvazi ve toprak sahipleri	3.0 milyon
Orta köylüler ve küçük burjuvazi	23.1 milyon
Küçük köylüler	35-8 milyon
Proleter ve yarı proleterler*	63.7 milyon
Toplam	125.6 milyon

Kentlerde ve kasabalarda yoğunlaşan proleterya 1879 ve 1903 yılları arasında sayıca hayli artmıştı. Proleter nüfusun Rusya'nın 50 vilâyetinde fabrika, madencilik ve demiryolları sektöründeki dağılımı şöyle idi¹⁹.

Yıllar	Fabrika Endüstrisi (1000)	Madencilik (1000)	Demiryolları (1000)	Toplam (1000)
1879	763	235	191	1.189
1890	840	34°	252	1.432
1903	1.262 K	477	469	s. 208

Rusya XX yüzyıla 2 milyonu aşkın fabrika işçisiyle giriyordu. Bu büyük kütle toplam nüfus içinde önemli bir oran değilse de işçi

17 *İstoriya SSSR 1861-1917 (Periyod Kapitalizmi)* Tom 11 izd. Sozialno-Ekonomi çeskoj Lit. Moskova 1959, Res: L.M.Ivanova, A.L. Sidorova s. 224-225.

18 *a.g.e.*, s. 224.

*Yarı proleter; ev sanayiinde ve tarımda ücretli işçi olarak çalışan nüfus.

19 *a.g.e.*, s. 220, V.I.Lenin, *Socineniye* Tom. 3, s. 436 dan nakledilerek...

hareketlerinin büyümesi için yeterliydi. Diğer yandan bu endüstri dahili pazarlar kadar, Çin, İran ve Osmanlı İmparatorluğunun topraklarına da göz dikmişti. Bunun dışında hafif endüstride XIX yüzyıl sonunda sayısı 10 milyona ulaşan dağınık bir emekçi nüfusu vardı ve bunun 7.5 milyonu erkekti. Aileleri ile birlikte Rusya ahalisinin 22 milyonu sanayi sektöründen geçiniyordu ki bunun tüm nüfusun % 18' ini kapsadığını belirtelim.

Toprak köleliğinin kaldırılması ile (1866) ülkede kentleşmenin hızlandığı yıllarda, Rusya sanayiinin üretimi arttı ve Rusya dünyadaki büyük endüstri güçleri arasında yer aldı. Halâ ağır sanayi, demiryol ve dış ticaretde; ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya ile boy ölçüşecek durumu yoktu. Ancak büyüme hızı gittikçe artmaktaydı ve Rusya imparatorluğunun yakın gelecekteki üretim kapasitesi diğer devletler için düşündürücüydü. Aşağıdaki tablo sanayileşen ülkenin çelik üretiminde bu yıllarda meydana gelen değişimleri veriyor ki,²¹

1000 ton hesabı ile Çelik Üretimi

	1886 yılı	1910 yılı	Artış hızı %
ABD	2.604.4	26.512.4	910.3
Almanya	9.54.6	13.698.6	1335-O
İngiltere	2.403.2	6.106.8	154.1
Fransa	427.6	3-390-3	692.9
Rusya	241.8	2.350.0 -	871.2
Belçika	164.0	1.449.5	783-6

Rusya büyüme hızında üçüncü sıradadır. Gene bin ton hesabıyla dökme demir yapımında da Rusya en fazla büyüme hızına sahipti²¹.

	1887	1911	Artış % si
ABD	6.520	24.028	268.5
Almanya	4.024	5-574	287.6
İngiltere	7.681	10.033	10.6
Fransa	1.568	4-44'	181.3
Rusya	612	3.588	486.3
Belçika	756	2.106	178.6

ABD'nin bu dönemde eski dünyada etkin bir rakib olmadığını göz önüne alırsak; artık gerilemekte olan İngiltere ve Fransa gibi geleneksel güçlerin dışında, Rusya imparatorluğu Almanya için gelişen

20 K.Helfferich, *Alman Feyz-i Millisi (La Prosperite Nationnale De V Allemagne)* den, Çeviren; Nesim Russo, İstanbul 11330, s. 59.

21 a.g.e., s. 58.

ve yakın gelecekte tehlikeli olan bir rakipti. Nitekim bu çatışma yakın bir zamanda Ortadoğu bölgesinde ilk belirtilerini gösterecektir. Rusya'nın sanayi ve ticareti izlenen gümrük politikası ve devlet desteğiyle güçlenirken, büyüyen emekçi hareketleri de Çarlığın koloniyalist bir politikaya yönelmesini hızlandırdı. Bunda otokrat, kaba ve kof bir emperyalizm dürtüsü kadar, değişen Rusya'nın içteki kaynaşmalarını dışa yöneltmek arzusu da vardı.

XIX Yüzyıl Sonu ve XX Yüzyıl Başlarında Almanya'da tç Gelişmeler

Alman imparatorluğu Avrupa sahnesine adeta hırslı, kavgacı bir asker olarak çıktı. Bu dönemde Avrupa'da milli devletlerin kendi aralarındaki sınır sorunu çözümlenmiş ve büyük devletler emperyalist emellerini Afrika, Asya ve Ortadoğu topraklarında gerçekleştirmek dönemine girmişlerdi. Onun için daha başından komşu büyük devletlerin anavatan toprakları üzerine göz diken Almanya, (Alsas-Loren, Şilezvig, gibi ilhakları düşünelim) antipatik bir devlet olarak karşılandı. Yeni imparatorluk hızla artan bir nüfusa sahipti. 1816 da 25 milyon olan nüfus, 1817 de 41 milyona, 1888 de 48 milyona, 1895 de 52 milyon ve 1915 de 67.9 milyona ulaşmıştı²². Bu artış oranı Rusya'dan sonra ikinci geliyordu. (1000 de 11.3) Ülkenin kaynakları başlangıçta bu nüfusu beslemeye yetmiyordu. 1821 lerden itibaren hızlı bir denizaşırı göç başladı. 1930 lara kadar Almaya'dan 5.989.400 kişi deniz aşırı ülkelere (ABD, Kanada, Güney Amerika, Güney Afrika ve Avusturalya) göçetmişti. Ancak, 1880'lerden sonra sanayiinin büyümesi 18-40 yaş arasındaki nüfusun göç hızını yavaşlatacak ve bunlar ülkede iş bulabileceklerdir²³. Sanayi ve dış ticaretin gelişmesi yoğun bir iç göçle besleniyordu. 1870 lerde nüfusun 2/ 3 si küçük yerleşmelerde yaşar ve toplam nüfusun % 50 den fazlası tarımla uğraşırken; 1910 da tarım nüfusu toplam nüfusun % 30 una düştü ve tüm nüfusun % 20 den fazlası sanayi merkezlerinde yaşamaya başladı²⁴.

Daha Alman birliği kurulmadan evvel iki konu her Alman devletinin gündeminde öncelikle ele alınmıştı. Gümrük birliği ve demiryolu... Gerçi Almanlar İngiltere, Fransa hatta Rusya'ya göre bu konuda etkin atılımlar yapmakta biraz gecikmişlerdi, ama zaman açığını

92 a.g.e., s. 10.

83 Gustav Stolper, Kari Havser, Knut Borchardt, *Deutsche Wirtschaft-Seit 1870*, 2.-Auflage, J.C.B. Mohr Tübingen, 1966, s. 26-27.

24 a.g.e., s. 22

çabuk kapattılar. Alman İmparatorluğu ülke içi ve ülke dışı ulaşımında İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve İtalya gibi denizlerden yararlanmak olanağına sahip değildi. Karada ise ulaşım için ancak nehirler ve demiryolundan yararlanmak söz konusu idi. Yani etkin ve ucuz bir ulaşım ancak rasyonel bir demiryolu politikası ve nehirlerde de kanallar inşası ile olanaklı idi. 1840 lardan itibaren Almanya kanalları ve demiryolları ülkesi olmağa başladı. Aşağıdaki tablo Alman demiryol sisteminin gelişimini veriyor²⁵.

Alman Demiryolları

Yıl	İşletme Uzunluğu (km)	Artış (km)
1835	0	—
1845	2300	2300
1855	8290	5990
1865	14690	6400
1875	27960	13270
1885	37650	9690
1895	46560	8910
1905	56980	10420
1915	62410	5450

Burada göze çarpan özellik, imparatorluğun kuruluşundan sonra demiryollarındaki hızlı gelişmedir. Bir diğer özellik de; İngiltere, Fransa ve ABD'nin tersine, Alman demiryolculuğunun tamamen devletin tarafından yürütülmesidir. 1912 de 60521 km. lik demiryolunun ancak 3631 km.si özel kişilere aitti ve bu da önemsiz yan hatlardı. Devlet demiryollarına hızla el atıyor, ya kendi kuruyor veya özel kişiler tarafından kurulanları devletleştirerek bünyesine alıyordu.

Bu gelişmelerde Alman endüstrisinin teknolojik olanaklarının da payı vardı. 1835 lerde Alman endüstrisi ve teknolojisi demiryol inşası ve lokomotif yapımı için yetersizdi. 1853 den sonra bu konudaki teknik beceri ve üretim tümüyle Almanların kendileri tarafından sağlandı. Bu vakte kadar pik demir ve bazı parçalar ithal edilirken, büyük endüstrinin doğuşu bu sorunu çözümlendi. Alman sanayiinin daha da önemli gelişmeler kaydetmesinde demiryol yatırımlarının payı İngiltere ve ABD de olduğundan daha çoktur.²⁶ 1850 lerde Alman endüstrisinde demir üretiminin % 21-30 u demiryolu inşaatı ve makinelerine giderken, ABD de bu oran % 3.5 ile % 15 idi.

²⁵ a.g.e., s. 46.

²⁶ Rainer Fremdling, "Railroads and German Economic Growth A Leading Sector Analysis, with a Comparison to the United States and Great Britain" *The Journal of Econ. History*. Vol XXXVII, September, 1977, Nr.3, s. 687 vd. 592.

/ Alman gümrük birliği İmparatorluğun kuruluşuna doğru atılan ilk adım idi. Nitekim 1879 da Almanya, liberal ekonomi ve ticaret döneminin kapanışı diyeceğimiz bir olay yarattı. Koruyucu gümrük politikasına yönelik kanunlarla dış ticaretde liberalist düzeni kaldırdı. Alman tarımının sanayii beslemesini sağlayan bu tebbirlerle sanayi mamulâtı dış pazarlara karşı korunuyor ve yurt içi rakipsiz bir pazar durumuna geliyordu. Devletçi bir ulaşım politikasıyla birbirini tamamlayan bu tedbirleri tarımda sübvansiyon ve sanayide monopolcü kapitalizmin teşvikini sağlayan tedbirlerle bir arada düşünmek gerekir. Alman imparatorluğu 1879 dan itibaren kesinlikle otarşik yapıya yönelik bir ticaret ve gümrük politikası izledi ve liberal politikanın tersine devletin iktisadi hayata geniş ölçüde müdahalesinin ilk örneklerini vererek, klasik kapitalist düzenin bir anlamda yeni bir evreye girmesine de öncülük etti.

Alman İmparatorluğu sanayi ve ticarete otoriter, yön verici ve tekelci bir politikayla gelişmeler kaydediyordu. Fakat bu gelişmenin temelinde de, gene aynı yöntemlerle XVIII yüzyıldan beri geliştirilen tarımsal bir yapının verdiği olanakların bulunduğunu belirtmek gerekir. Prusya ziraat nazırı Baron von Hardenberg'in başını çektiği 1811 tarihli **Regulierungs edikt** le ülkenin tarım yapısı yeniden düzenlenmişti. Bu fermanla köylüler cephe ve sınırdaki askerlik hizmetinden,feodal vergi ve angaryanın bir kısmından muaf tutulmuşlardı. Buna karşılık ettikleri arazinin yarısı veya 1 / 3 ini feodal beylere terk ediyorlardı. Böylece daha XIX yüzyılın ilk yarısında Alman topraklarında kapitalist çiftlik sisteminin temelleri sağlam bir şekilde atıldı. Tarım teknolojisindeki yeniliklerle güçlenen bu çiftlik sahibi soylular (Junker) orduda, bürokraside ve sanayileşmede gene devlet desteğiyle öncülüğü elde tuttular.

Alman sanayii önemli atılımlarını İmparatorluk döneminde gerçekleştirmeğe başladı. Ticaret sermayesi ve bankacılık faaliyetleri hızla endüstriye yöneldi. Bankaların endüstri ile ilişkisi, küçük ve orta sanayi tesislerinin tasfiyesini hızlandırdı ve tekelci bir kapitalizm geliştirdi. Devletin gümrük himayesi ve sübvansiyon politikası da bu amaca yönelikti. Sermayesi 10 milyon mark'ı aşan şirketler 1886 da sadece 74 tane iken, 1896 da 108 ve 1909 da ise 229 tane idi²⁷.

27 Helfferich, *La Prosperite Nationale de L'Allemagne 1888-1913 (Alman Feyz-i Millisi)*, Mütercimi Nesim Russo, İstanbul Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 40.

Sanayi teknolojisi hızla geliyordu. 1900 de Alman endüstrisi temelde üretim araçları üreten bir endüstri haline geldi.²⁸ 1882 de tüm Alman endüstrisinin makine kapasitesi 1.220.000 beygirgücü iken, 1890 da bu kapasite iki misline ve 1907 de 5.190.000 beygir gücüne ulaştı²⁹. Bu gelişme işçi nüfusunu artırdı ve işçi sınıfının niteliğini ve bilincini değiştirdi. XX yüzyıl başında Alman sanayi proleteryanın % 40'ı büyük sanayide toplanmıştı³⁰.

Sanayide Çalışan İşçi Oranı

((İşletme Büyüklüğüne göre)

	1882	1907
Küçük işletme	% 59	% 37,3
Orta İşletme	% 18,5	%25>7
Büyük sanayi kuruluşu	% 22,5	% 37

Alman sanayiinin gelişmesi ticaretin de niteliğini değiştirdi. Demiryol uzunluğu belirtildiği gibi 1885-1911 arasında % 61, demiryollarında taşınan yolcu sayısı aynı dönemde % 377 ve mal miktarı da % ²73 oranında artmıştı. Ancak Alman ticareti ve taşımacılığı kıta içinde idi. İktisadi nüfuz alanının denizaşırı bölgelerde İngiltere kadar yaygın olmadığının en belirgin örneği ticaret filosunun kapasitesiydi. 1888 de çoğu yelkenli ve 717 si buharlı olan (470,364 tonilato) 3811 gemi sayısı 1913 de ancak 4850 ye çıktı.

Bu dönemde (1887-1912) ABD'nin dış ticareti % 275, İngiltere'ninki % 200, Fransa'nın % 200 artarken onlar kadar kolonilere ve geniş nüfuz alanlarına sahip olmayan Almanyanın ki % 300 oranında arttı³¹. Bu durum Alman yayılmasının siyasal boyutlarını ve diğer büyük devletlerle çatışma potansiyelini gösterir. Almanya daha 1880'lerde İngiltere, Fransa ve ABD'den sonra dünyada dördüncü büyük ihracat ülkesi idi ve bu durumunu İngiltere ve Fransa aleyhine devam ettiriyordu. Kolonileri olmasa da, Almanya 1910 da Avrupa'nın en büyük sanayi ülkesi idi³². Daha XIX yüzyıl ortalarında Almak kimya sanayii orijinal ürünler yaratmağa başladı. *Bayern-Badische Anylin* ve

28 A.J.Taylor, *The Course of German History* Methuen, London 1976,8. 160-168.

ag Helfferich, *a.g.e.*, s. 20.

30 *a.g.e.*, s. 36

31 *a.g.e.*, İstatistik veriler, s. 66-70-71.

32 H.Kröger, *Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zum Ausbruch des I Weltkrieges*, Volk und Wissen, Volkseigener Verlag, Berlin 1953, s. 24.

özellikle Ludwigshaven'deki tesisler, Alman kimya sanayiine ikinci dünya savaşı sonuna kadar devam edecek bir teknolojik bilgi üstünlüğü sağladı.

Alman sanayiinin gelişmesi ve ticaretin Almanya dışına taşması, sermaye ve şirketleşme hareketlerini de bu düzeye getirdi. ABD'de hukuken yasak olan karteller ve tekelci tröstleşmeler Almanya'da tersine kanun himayesi görüyordu. Buna karşılık endüstrideki monopolleşme, tüketiciler ve küçük üreticiler arasındaki kooperatifleşme hareketini hızlandırdı. Bismarck'dan beri hızlanan bu hareketlerle, Alman burjuvazisi aristokrasi ile bütünleşti ve proletaryanın yanbaşında gerici bir küçük burjuva sınıfı yaratıldı. Milliyetçilik örgütlü bir Alman ideolojisi haline getirildi. 1895 de sadece 42 şubesi olan Berlin Bankaları, 1911'de bütün dünyada 450 şubeye sahipti³³. Sermaye ihracına başlayan tekelci Alman ekonomisi, bankacılıkta yeni bir dönemi başlattı. 1913 de dış ülkelerde 30 milyon marklık bir Alman sermaye ve dış yatırımı vardı.³⁴ Ancak bu sermaye Afrikadaki sınırlı Alman kolonilerinden çok; Orta Avrupa, Balkanlar, Yakın-doğu ve kısmen Uzakdoğuya yığılmıştı. 1890 larda tüm Almanya, sonra Avusturya-Macaristan, italya ve Romanya ticaret anlaşmaları ile Alman ticaret sistemine alındı. Avusturya endüstrisi ve Romanya petroleri Alman ekonomisi ile bütünleşen üretim alanlarıydı. Bir süre için 1894 de yapılan ticaret anlaşmalarıyla Rusya'da bu sisteme sokulmak istenmişti. Nihayet görüleceği üzere Türkiye bu ilerlemenin başarıyla ulaşılan hedefi oldu. Zaten 1880 lerden beri Alman bankaları Osmanlı imparatorluğuna sermaye ihracına başlamışlardı. Georg von Siemens'in genel müdür olduğu *Deutsche Bank* istanbul'da Anadolu demiryolları konsorsiyumunun başını çekiyordu. 4D diye bilinen *Deutsche Bank*, *Dresdner Bank*, *Diskonto-Gesellschaft* ve *Darmstaedter Bank* kısa zamanda dünyayı istila ettiler. 1906 dan beri yakın doğuda (Mısır, Türkiye) etkin olan Deutsche Bank'm yanında, 1890 dan beri Romanya ekonomisine nüfuz eden Darmstaedter Bank (bu banka, Banca Maramuresch'i kurdu) ve 1897 den beri Diskonto-Gesellschaft'ı (bu da Banca Generale Romanya'yı kurdu) belirtmek gerekir. Uzak doğuda *Deutsch-Asiatische Bank* Çin'e nüfuz etti ve Çin imparatorluğunun banknot matbaası oldu. (Ancak bu etkinliğini sonraları yitirecektir).

33 Kroger, *a.g.e.*, s. 10.

* Örneğin 1890 da çıkarılan **Shermann Act'in** bu alanda getirdiği yasaklamayı anımsayalım.

34 Stolper *a.g.e.*, s. 37.

Endüstrileşen ve dışa açılmağa başlayan Almanya'nın dış ve iç politik hayatında da köklü değişimler meydana geldi. Bismarck döneminin politikası içte ve dışta büyük devletlerarası uyumu amaçlıyordu. Avrupa uyumu (Concert European) prensibi, Bismarck'ın denizaşırı bir kolonyalist politikanın temellerini atmasına nedendir. Büyük devletlerle tatsızlık çıkarmağa niyeti olmayan Bismarck, Balkanlar ve yakın doğunun değerini; "bir tek Pomeranya askerini har^ camağa değmez" diye tanımlamıştı³⁵. Oysa 1885 den sonra Almanya tam tersine Balkanlar ve Yakın Doğu'ya yönelmek zorunda kaldı. 1887 de Rusya ile ittifak için gizlice İstanbul'u bile Rusya'ya vaadeden³⁶ Almanya, kısa zamanda bu tutumundan vaz geçmek zorunda kaldı. 1890'da Bismarck, II. Wilhelm tarafından makamından atılınca Almanya açıkça saldırgan bir siyaset izlemeye başladı. Bu içte de kaba, otoriter bir baskı politikasıyla paralel yürütüldü. Ocak 1906 da ikinci Fas buhranı Almanya'nın aleyhine bir çözümle sonuçlanınca; Almanya eski Fransız ingiliz kolonilerinden elini çekip şiddetle orta Avrupa, Balkanlar ve Yakındoğuya yöneldi. Başbakan Caprivi, Reichstag'da; "ya mal, ya da insan ihraç etmek zorundayız. Bu kadar artan nüfusla yaşayamayız" diyordu³⁷. Almanya mal ihracına başlamıştı. Ama insan ihraç etmek isteyen kolonyalist düşünce de etkin bir biçimde eyleme geçmişti. Bismarck'ın ılımlı diplomasi dönemi artık bitmişti. Bu bitiş sadece yönetimde değil, yönetim örgütü dışında belirli sosyal sınıfların çılgın ideolojisinde de görülüyordu. 1887 de *Alldeutsche Verband* (Pan-Cerman Birliği) kuruldu. Doğrudan doğu Avrupa, Ukrayna, Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakın-Doğuda Almanları yerleştirip³⁸ ortaçağvari bir imparatorluk kurmayı amaçlayan bu çılgın cemiyetin üyeleri her sınıftan insanın katılmasıyla arttı ve zaman zaman devlet tarafından kullanılan, zaman zaman patavatsızlığıyla Dışişlerinin bile başını derde sokan bir tempoda çalışmalarını sürdürdü. Sosyal Darwinist ve ırkçı bir ideolojiye sahip bu cemiyetin üyeleri, Nisan 1887 de kurulan Alman Sömürge Cemiyetinin *Deutsche Kolonial Gesellschaft* üyeleriyle benzer kompozisyon gösteriyor. Alman sömürge cemiyeti üyeleri arasında, % 40'la tüccar ve fabrikatörler, % 22 ile memurlar ve subaylar çoğunluktaydı³⁹.

35 Andreas Hillgruber, *Bismarcks Aussenpolitik*, Verlag Rohrbach, Freiburg., 166-167.

36 J. Streisand, *Deutsche Geschichte*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1970, s. 238-230.

37 Yvemer Conze, "Die Zeit Yv Wilhelm II" *Deutsche Geschichte im Überblick* Rassovv, 3, 1973, Stuttgart, Mezlersche Verlag, s. 580 vd.

38 Kröger, *Deutschland in der Perioie des Imperialismus*, s. 15.

39 a.g.e., s. 71

Yeni Alman İmparatorluğunun otoriter yapısı, 1890'lardan itibaren reaksiyoner bir nitelik kazandı. Demokratik hareket ve düşünceler, sosyalist akımlar gizli bir terör ve sistemli bir kontrolle önleniyordu, imparator eleştirilerin üstünde tutuluyordu. Bu konuda İngiltere hükümdarlarının dokunulmazlığı örnek gösteriliyordu ama, Alman Kayzeri İngiltere Kraliçesi gibi sempatik, tarafsız, devlet işlerine müdahaleden çekinen bir tip değildi. Başına buyruk, mace-raperest ve baskıcı tavrıyla her konuda ortaya çıkıyor, ama eleştirilere karşı da hükümdarlık kurumunun kudsiyetine sığınarak mümkün olan bütün önlemleri alıyordu. Dönem içinde İmparatora hakaretten dolayı fikir adamları, gazeteciler, karikatüristler mahkeme önünde hesap veriyordu. Bazen imparatorun alicenaplık taslı-yarak bunları affettiği de olurdu, imparatorluğun siyasal rejim ve ideolojisi Prusyalılık üzerine kurulmuştu. Prusyalılık; otoriter devletin idealleştirilmesidir; demokrasi bu ülkeye yabancıdır. Prusyalılık, aristokrasinin yönetimi demektir. Bu ideoloji, hayatın her safhasını ve her kurumu düzenlemişti. Gerçi parlamento vardı ama, bu parlamento üç sosyal sınıfın ayrıcalıklarını gözetken bir seçim sistemiyle kuruluyordu⁴⁰. Parlamento eleştirir ama hükümete güvensizlik oyu veremezdi. Hükümete sadece majesteleri güvensizlik gösterebilirdi. Çoğunlukla son karar aristokraside, onunla bütünleşen burjuvazide ve hükümdardaydı.

Alman basını ise istilacı projelerin açıkça tartışılıp benimsetildiği ve devletin kitleleri istediği yöne sevk etmek için kullandığı bir araçtı. Çoğun hükümet direktifleriyle yazmak veya susmak, birkaç gazete dışında Alman basınının bu dönemdeki belirgin ve İngiliz-Fransız basınından farklı niteliğiydi.

Bu otoriter yönetim, büyüyen sanayinin yarattığı işçi sınıfıyla ilginç bir çatışma süreci içine girdi. Devlet 1890 da çıkarılan "*Sozialisten Gesetz*"le bu hareketleri sınırlamak ve yönlendirmek yolunu tuttu. Sendikaların partilerle organik bağlar kurmasını engelleme yoluna gitti. Ama gene de 2.5 milyonluk Alman proleteryası 1913 de 3293 sendikada toplanmıştı, işçiler 1890 da 128 grev (21412 işçi katıldı) 1900 de 652 grev (115.711 işçi) ve 1910 da 3194 grev (369011 işçi) yaptılar. Sonuncusu 9.037.575 iş gününe mal olmuştu.⁴¹ Bununla birlikte Alman işçi sınıfı Avusturya ve Fransa işçilerine göre da-

40 a.g.e., s. a8-ag

41 a.g.e., s. 102.

ha iyi hayat şartlarına sahipti. *Ferdinand Lasselle'nin* başlattığı sosyal-demokrat uzlaşmacı akım, Alman sendikalarına hakim oldu ve Alman İmparatorluğu birinci büyük harbe işçi sınıfından emin olarak girdi. Nitekim 1910 dan sonra grevlerde de bir azalma görüldü.

August Bebel ve *Kari Liebknecht*'in başını çektiği, sonraları *Rosa Luxembourğ'un* önderliğindeki komünistler yanında, Alman işçi hareketine sosyal demokratlar hakim oldular. Temelde Prusya soylularına dayanan *Muhafazakâr Parti* 1871 de Reichstagda 57 sandalyeye sahipken, 1912 de sandalye sayısı 43 e düşmüştü, ama Sosyal-Demokratların tutumu sayesinde etkinliğini koruyabildi. Aynı durumdan katolikler de yararlandı. *Merkez Katolik Parti* 1871 de 62, 1890 da 106 sandalyeye sahipti, fakat 1912 de gerileyerek Reichstag'daki gücü 91 sandalyeye düştü. Katolik parti XX yüzyıl başından itibaren aynı nedenle yönetimde etkindi. Başbakan Bethmann-Hollweg bu partiye dayanıyordu. 1875 de Marx'ın Gotha programının neşrinden ve Marksizmle Alman Sosyal-Demokrasininin ayrılığından sonra, Sosyal Demokratlar 1877'de Reichstag'a 12 mebusla geldiler. 1878-1890 arası sosyalist hareketi baltalayan ünlü *Sozialisten Gesetz* önleyici olmadı. Sosyal-Demokrat Parti 1912'de Reichstag'da 1-10 mebusla en kuvvetli partiydi⁴². Ama iktidar olamadılar ve belirtildiği gibi bu tarihten sonra egemen yönetici sınıfla ittifaka da gittiler. 1890 lardan itibaren sosyal-demokratlar düzene karşı olmayı bırakıp, uzlaştırıcı ve düzeltmeci bir yol seçtiler⁴³. Böylece 1900'lerde Almanya Yakınoğudaki kolonyalist girişimlerine otoriter ve muhafazakâr bir iç politika ve toplum düzeniyle girebiliyordu. Olaylar bu yeni kolonyalist devletin girişimlerine yardımcı oldu. Osmanlı İmparatorluğu da adeta Almanya'yı bekleyen bir atmosfer içindeydi.

42 G. Wilhelm Sante, *Geschichte der Deutschen Laender 2. Band*, A.G. Ploetz Verlag-VVürzburg, s. 9-17.

43 T. Schieder, "Des Reich unter der Führung Bismarks" Rassov *Deutsche Geschichte im Überblick*, s. 538 vd.

BÖLÜM I

BERLİN KONGRESİNDEN SONRA OSMANLI İMPARATORLUĞU

(Almanya'nın etkinlik kazanması için elverişli koşullar)

1878 Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıtasında önemli toprak kaybıyla sonuçlandı. Bulgaristan yarı bağımsız (temelde tam sayılabilir) bir statüye kavuşuyor, Bosna-Hersek ise Avusturya-Macaristan idaresine bırakılıyordu. Sırbistan ve Karadağ'ın önceden imparatorluktan koptuğunu gözönüne alırsak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Slav tebasını kaybettiğini söylemek yanlış olmaz. Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi geleneksel güçler, İmparatorluğun yağmasına yönelik bir politika izlemeye başlamışlardı. Berlin Kongresi bunun açık deliliydi ve bu durum Osmanlı devletinin iç ve dış siyasetinde önemli gelişme ve değişikliklere yol açacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu bu döneme girdiğinde artık yarı sömürge bir ülkeydi. Maliyenin iflası bir müddet sonra 1881 *Muharrem Kararnamesi* ile kurumlaştı ve *Borçlar İdaresi (Duyun-u Umumiye)* kuruldu. Memleketin belirli gelirlerine yabancı devletler tarafından el kondu. Ülkede belirli alt yapısal yatırımlar yabancı kontrolünde gerçekleşiyordu ve iktisadi hayat onların yönetimindeydi. Osmanlı İmparatorluğunun dış borçlar toplamı bu yıllarda hemen 2 milyar frank civarındaydı. Bu borca karşılık şimdi bazı vergiler, yani birkaç eyaletin aşar geliri, gümrük resmi, tütün ve tuz tekeli, pul ve ispiro vergisi, İstanbul balıkxane rüsumu, bazı eyaletlerin ipek resmini toplama yetkisi *Duyun-u Umumiye'ye* bırakıldı. Bu kalemler gündən güne arttı. Duyun-u Umumiye yönetiminde; İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Bankası temsilcileri yer alıyordu.

Maliyenin iflasından sonra ülkenin doğal zenginliklerinin tekeli imtiyazlar halinde yabancılara verilmesi süreci hızlandı. 1883'de

tütün tekel halinde "*Regie de Tabac de PEmpire Ottoman*" unvanını taşıyan bir Fransız kuruluşuna, 1896 da *Ereğli kömürleri* bir başka Fransız şirketine, 1887'de boraks madenleri İngilizlere, 1892 de *Balya-Karaaydın* linyitleri gene bir başka yabancı şirkete, 1893'de de *Kassandra* şirketine manganez imtiyazı verildi.

Midhat Paşa'nın gerçek kurucusu olduğu fakat bir banka olarak daha sonra teşekkül eden Ziraat Bankası dışında bir banka yoktu ve Osmanlı imparatorluğu güçlü yabancı bankaların istilasına uğradı. Devlet'ifr emisyon bankası olan *Banque Imperial Ottoman* dahi Fransız-İngiliz sermayeli bir banka idi. 1888'de Avusturya-Fransız sermayeli *Selanik Bankası*, 1906 da *Deutsche-Orient Bank* faaliyete geçti. Ayrıca İtalyan, Hollanda, Avusturya bankalarının şubeleri ülkenin her yerine yayıldı. Dış ticaret açığı Tanzimattan beri kronik bir durum almıştı. Bundan dolayı en hayati yatırımlar bile yabancı sermayeyi beklemekteydi. En tipik yatırım; imparatorluğun askeri, idarî mekanizması için de hayati önemi olan demiryollarıydı. İlerde göreceğimiz üzere işlerlik oranı düşük bir demiryol ağı için, Osmanlı devleti "kilometre garantisi" olarak muazzam bir borç altına girdi ve bunun için de gene bazı vilayetlerin aşar geliri karşılık olarak gösterildi.

Tarım gelirleri son derece düşüktü. Esasen ülke tarım ülkesi olmasına rağmen İstanbul gibi büyük şehirler çoğun ithal malı buğdayla beslenirdi. 1899-1900 yılında bütün tarım ürünleri ihracatının üretime oranı ancak % 9.8 idi. 1913-14 de bu oran ancak % 11.3'e çıkmıştı.¹ Ülkede ilkel bir tarım üretim biçimi vardı. Örgütlenme ve teknolojiye bakıldığında Çukurova, Makedonya ve Ege'de kısmen tarımda kapitalistleşme göze çarpıyorsa da, imparatorluğun tarımsal üretimi ortakçılık veya küçük toprak mülkiyetine dayanıyor ve ilkel aletlerle kurak topraklar işlenmeğe çalışılıyordu. Belirli bazı bölgelerde monokültürel tarıma geçiş (Ege, Çukurova, Batı Suriye) demiryol ağının sınırlılığı ve yetersizliğinden dolayı yaygınlık kazanmıyordu.

XIX yüzyılda sanayileşen batı ülkelerinin kendilerine sağlanan gümrük kolaylıklarıyla Osmanlı tezgâh sanayiini kesin iflase sürüklemelerinden sonra, modern sanayii kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. XIX yüzyıl sonuna gelindiğinde halâ bazı dallarda küçük zanaatın ve evlerde parça başına üretimin (putting-out veya

¹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, İş Bankası yay, Ankara, 1970, s. 71. Ankara, 1970. s. 71.

Verlag) egemen olduğu görülüyor². Bunların dışında büyük ölçüde el emeğine dayanan halıcılık, dericilik gibi manifaktür ve gıda maddeleri üretimiyle (değirmenler gibi, örneğin sadece izmir'de 69 tane hidrolik güçle çalışan değirmen vardı³) Osmanlı sanayiinin temel görünümü tamamlanmaktadır. İmparatorluk birinci dünya savaşına girdiğinde inorganik enerjiyle çalışan fabrika toplamı 10 civarında, inorganik enerjiye dayanmadığı halde belirli sayıda işçi çalıştıran fabrika sayısı 20 civarında idi⁴. Temel sanayi kurulamamıştı ve dokuma endüstrisi bile ülke ihtiyaçları için yeterli üretim kapasitesine ulaşamamıştı. Osmanlı sanayii ülkenin tarım ve maden zenginliklerini değerlendirmekten çok uzaktı ve zaten bu doğal zenginliklerden sanayi kurmaksızın yararlanılamadığı da tartışmasız herkes tarafından bilinmektedir. Sanayileşemeyen fakir bir toplum yapısında, gereksinimler de sanayi ürünlerinin bol miktarda tüketilmesine yönelik değildi 1911-1913 yılında imparatorluğun İhracat ve ithalat kalemlerine bakıldığında şu oranlar görülüyor⁵.

1911-1913 Yıllarında Osmanlı İhracatının Kompozisyonu

Birincil ürünler	: Gıda	: % 33-35
	Hammadde	: % 56-58
	Toplam	% 89-93
Yarı mamul ürünler ve manifaktür		% 2-3
Dokuma (halı-yünlü vs.)		% 6-7

Ülkenin toplam üretimi içinde sanayi üretim payının düşüklüğü, ihracata ve tüketime de yansımıştır. Aynı yıllarda ithalatta da sanayi için gerekli kalemlerden çok, manifaktür ürünleri % 56-60, gıda maddeleri % 32-38'le başta geliyordu. Zenaat dallarının gereksinimini karşılayacak hammadde ve sanayi gereçleri ise toplam ithalatın % 6-io'u civarında kalıyordu. Ülkedeki ticaret sermayesi yeni yatırımlara girecek kadar güçlü değildi ve sadece aracı bir nitelikte idi. Esasen XIX yüzyıldan beri ticaret sermayesi ve çiftlik sermayesi giderek güçlenseler de, tarım ve ticaretde köklü atılımlar yapacak düzeyde değillerdi ve bir kaç kuşak boyu zenginliğini devam ettirip sermayesini

2 A.Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii* (1913, 1915 yılları), A,Ü, S.B.F. Yay. No,s2g Ankara, 1970 s. VI-VII.

3. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* Tom I s. 411-412.

4 Ökçün, a.g.e., s. VIII.

5 Şevket Pamuk, *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire 1830-1913*!!! D. Submitted to Berkeley-Univ. -of California, 1978 s.56-58 deki tablolardan...

büyüyen tüccar ailesi, gerek gayrimüslimler, gerekse müslümanlar arasında bir elin parmaklarıyla sayılacak kadar azdı.

Ülkenin uğradığı iktisadî çöküntü; bürokrasiyi ve orduyu modernleştirmek zorunluluğu karşısında içinden çıkılmaz bir hal aldı.

Milliyetçilik akımları, iç ayaklanmalar ve dış müdahalelerle hızla toprak kaybeden imparatorluk; dış politik güçler arasında denge oyunlarına başvurarak yaşama dönemine girdi. Politik bir bağımsızlık ve sınırsız özgür seçim söz konusu değildi. Ülke yönetiminin bu dönemde Avrupa diplomasisinin uyumu ve uyuşmazlığına göre biçimlendiği açıktır. Ancak Osmanlı devlet yönetiminin bu dönemde İran, Çin gibi bazı yarı sömürge imparatorluklara göre belirgin bir tercih şansı söz konusudur. Yani bağımsız bir mali ve iktisadi birim olabilme konusunda tercih şansı yoktu ama, emperyalist devletler arasında istediği gibi bir seçim yapma şansı vardı. Daha başka bir deyişle dünya siyasal konjonktüründeki oynamalar, Osmanlı yönetimine heran hangi emperyalist devlete dayanacağı konusunda bir şans veriyordu ve Osmanlı yönetimi bu fırsatı kullandı. Memleket İran ve Çin gibi belirli nüfuz bölgelerine ayrılmamıştı. Bu nedenle ülke yönetimi her zaman "ehven'-i şer" bir güçlü devlet aramak ve ona yaslanmak şansına sahip oldu. Almanya bu durum sonucu ülkemizin tarih sahnesine çikabildi.

Berlin Kongresinden sonra ağır bir darbe yiyen ve tarihi dönüm noktasına gelen Osmanlı imparatorluğu yöneticilerinin, büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duymalarının nedeni, Avrupa büyüklerinin dış politikalarındaki ilkelerin ve yöneldikleri etki alanlarının, Osmanlı imparatorluğunun yaşama şansına son verecek biçimde değişmesidir.

Berlin Kongresi sonuçlandırıldığında; Prens Gorçakof, "yüzbin askeri ve yüz milyon rubleyi bir hiç için harcadık" diyordu. Osmanlı imparatorluğu erimişti ama, Rusya da kazançlı çıkmış sayılmazdı. Muhafazakâr Disraeli hükümeti ve o paraleldeki Bismarck, "Avrupa Türkiyesini kurtardık" diyorlardı. Kurtarılan bir şey yoktu, sadece Türkiye'ye yaşama şansı tanınmıştı, iki devlet muhafazakâr politikalarının gereğine uymuş ve Rusya'yı frenlemişlerdi. Ancak gelişmeler bu iki devletin uyumunu ortadan kaldırdı. Gladstone başkanlığında liberaller iş başına gelince, muhafazakâr Disraeli hükümetinin "Türk taraftarı" olmakla suçladıkları dışpolitikasını terkettiler. Gladstone Karadağ'ın kesin bağımsızlığı için Eylül 1880 de İngiliz donanmasına Arnavutluk kıyılarında gövde gösterisi yaptırır-

ken, Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeğe kalktı. Ancak İngiliz kamuoyunun baskısı ile ada Britanya himayesinde kaldı. Bu andan itibaren Bismarck İngiliz politikasına sırt çevirdi. Bismarck, "profesör Gladstone parlak zırlı içinde, ama gövde gösterileri komediye dönüştü",⁶ diyordu. Liberal hükümet bir müddet sonra kendini frenlediye de, Osmanlı İmparatorluğu artık harcanma dönemine girmişti. İngiliz politikası Rusya'ya karşı takındığı Osmanlı taraftarı tutumdan, daha doğrusu bu konudaki hayırhah tarafsızlığından vazgeçti. Şimdi Bismarck bir zamanlar muhafazakâr Disraeli'nin izlediği tutumu sürdürüyordu. Osmanlı Sultanı ve yöneticileri de bunun için Alman desteğini arıyorlardı. Berlin'de Sultan adına, Prens Bismarck'la görüşen *Ali Nizami* Bey, Bismarck'dan, ordu ve sivil idareyi ıslah edecek uzmanlar isterken; "Osmanlı Sultanının Alman ittifak ve desteğini son derece arzu ettiğini de "bildirir. Bismarck; "ilke olarak Osmanlı Devletinin bekasına şiddetle taraftar olduklarını, ancak iki devlet arasında Avusturya'nın bulunduğunu ve bu nedenle önce Avusturya ile Osmanlı Devletinin iyi anlaşması gerektiğini söyleyip, İtalya'nın öyle yaptığını, Türklerin de Avusturya ile uyum sağlaması gerektiğini" belirtir.⁷ Nitekim, Avrupa dengesindeki gelişmeler, Almanya ile Avusturya-Macaristanı biraraya getirince Osmanlı Devleti de Avusturya ile zoraki bir dostluğa gitti.

Almanya Bismarck'dan sonra Rusya'ya açıkça cephe aldı ve İngiltere'nin tersine Osmanlı yanlısı görünen, gerçekte Osmanlı topraklarına, onu konferans masalarında bölüştürerek değil de, barışçı yollarla yerleşmeyi amaçlayan bir politika izlemeye başladı. İngiltere'ye karşı Osmanlı yöneticilerinde, aydınlarda, en önemlisi yeni despot hükümdar II. Abdülhamit'de hızla olumsuz bir tutum gelişti. "Büyük Devletler içinde en çok çekinilmesi gereken İngiltere'dir" diyordu, Sultan... II Abdülhamit pek de yanlış olmayan bir tahminle; "İngilizlerin Arabistan'ı yutmak istediklerini ve işgal ettikleri Mısır'daki gafil Hıdivi'de Halife yapıp, bütün İslâm alemini kendi çıkarları yönünde gütmek istediklerini"⁸ ve "İngiltere'nin Rusya'ya

6 Philip Magnus, *Gladstone*, Dutton Paperback, N. York, 1964, s. 283.

7 *B.A.Tld. Evr Kıs.* 14, No. 74-126, "Ali Nizami Bey-Bismarck mülakatı üzerine arz tezkiresi" 2 Receb 1299 (30 Mayıs 1882) tarihli-Bismarck (s. 3-4), Fransa ile Tunus sorunu için çatışmaya girilmeyip dost görülmesini tavsiye eder. Hatta Bismarck; "Anadolu İslahatı için Türk müfettiş tayininin yeterli olduğunu" söyleyince, A. Nizami Bey bu iş için Almanya'nın diğer devletler nezdinde şefaatinin rica eder.

8 Sultan Abdülhamit, *Siyası Hatıralarım*. Hazırlayan; Ali Vehbi Bey, Frd.dan Çev. **H.Salih Can**, Hareket Yayınlan İstanbul, s. 113-130-131.

karşı oynamak için büyük Bulgaristanı" gerçekleştirmek istediğini, bunun da tabii Devlet-i Aliyyenin aleyhine bir plan olduğunu" düşünüyordu. II Abdülhamit'in İngilizler aleyhindeki kuşku ve düşmanlığının mantikî ve mantık dışı birçok ögelere dayandığı anlaşılıyor. Örneğin: a) Abdülaziz'i hal edenler gerçekte İngilizlerdir, b) Ali Suavi'yi ayaklandıranlar da onlardır" diyordu⁹. Sultan Abdülhamit bundan başka; İngiltere'nin bütün Avrupa'yı Osmanlılara düşman edip kıskırttığı fikrindeydi ki, Gladstone'un romantik ve mantıksız Türk düşmanlığı bu kanıyı gittikçe kuvvetlendirdi. Abdülhamit, Girit işinde İngiltere'yi suçluyordu¹⁰. Kanaatlerindeki kısmi doğruluğa rağmen, Sultan bu politikayı abartıyor ve İngiltere'nin bugünden yarına Osmanlı topraklarını paylaşma ve ortadan kaldırma eğiliminde olduğunu sanıyordu. Gerçekte İngiltere 1890 lardan itibaren Türkleri gözden çıkarmağa başladı. İngiliz bahriye istihbarat şefi (Naval Intelligence) Ekim 1896 da; "İngilizler Mısır ve Kahire'yi elde tutsun yeter, İskenderiye'deki deniz üssü Hindistan'ı elde tutmamızı sağlar" diyordu. 1869 da Süveyş kanalının açılması bu gibi düşünceleri kabul edilir hale getiriyordu. Lord Salisbury boğazların bile Rusya'ya bırakılmasında sakınca görmüyordu ve İngiltere'nin Kırım savaşıdan beri yanlış ata oynadığı kanısındaydı¹¹.

İngiltere dışında diğer Avrupa devletleri de, Osmanlı İmparatorluğunda kuşkuyla izlenen güçlerdi. Örneğin Avusturya Babiâli'yi giderek endişelendiren bir devletti. Avusturya; 1866 *Kö'nigsgraetz* savaşıdan sonra Şilezvig'i Almanya'ya ve Venedik'i İtalya'ya terketti. Daha önce Haziran 1859 da *Solferino* ve *Magenta* savaşlarında bütün kuzey İtalya'yı elden çıkarmıştı. Avusturya İtalyan eyaletlerini de kaybettikten sonra, Avrupa'da kendisine hayat kalmadığını anladı. İmparatorluk aslında XIX yüzyıl ortasından beri yavaş yavaş bir gerileme döneminde girmişti. Sanayii gün geçtikçe batı Avrupa ülkeleriyle rekabet gücünü kaybediyor, aydınlanma dönemindeki imparatorluk ulusları, ulusalçı akımların etkisiyle devletin birlik ve varlığını tehdit ediyorlardı. Fazladan 1866 dan beri sadece Habsburg tacının kişisel varlığı içinde İmparatorlukta kalan, gerçekte bağım-

9 t.Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine dair Muhtıraları", *I.Ü.Edeb. Fak. Tarih Derg.* C.VII, Sayı 10, Eylül 1954, s. 43-60.

10 Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)* Oymak Yayını, İstanbul s- 35-36. (BA Yıldız Evrakı ks. I, No. 156/ 15'den) gene a.g.e., s. 85-86 (BA Yıldız Evr. ks. No. 2625 den).

11 Richard Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Paladin, London, 1976. «. 316.

sizliğini alan Macaristan krallığı güçleniyordu. İmparatorluğun diğer ülkeleri yılda %1-3 arası bir yıllık ekonomik gelişme gösterirken, Macaristan, yılda ortalama %6 oranında bir iktisadî büyüme hızına sahipti. Büyüyen iki parçası için denizaşırı koloniler elde etme şansı ve girişimi bile olmayan Viyana, gözünü Balkanlara dikti. 1878 Berlin kongresinde Bosna-Hersek'i ilk pay olarak aldı ve gerek Sırbistan ve Romanya gibi küçük Balkan krallıkları, gerekse Osmanlı Rumelisi üzerinde bir Demokles kılıcı haline geldi. Avusturya'nın Balkanları yutmak ve Viyana-Selânik arasını ele geçirmek emeli gizli değildi ve Osmanlı yöneticilerini de, Sultanı da tedirgin ediyordu. Gene İtalya'nın Balkanlar ve Osmanlı Afrikası üzerindeki emelleri, Rusya'nın tarihi politikası, Fransa'nın Tunus'u ilhakı ve Suriye-Lübnandaki faaliyet ve girişimleri; Bab-ı Ali'yi eski Avrupa güçlerine karşı kuşkulu ve düşmanca bir tavra sürükledi. Ortada dost olarak görünen veya öyle olması beklenen Japonya ve Almanya idi. Aynı atmosferi İran'da ve Hind'de gördük. Osmanlı yönetimi bu yeni gücün ötekilerden farklı olarak, topraklarında günden güne artan bir nüfuz edinmesine direnmiyecekti. Böyle bir direniş için gerekli yapısal değişimler meydana gelmemiştir, imparatorluğu fizik olarak parçalamak isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında tarihinin son sayfeleri yazılan Osmanlı İmparatorluğunun paniğe kapılması ve Almanya'ya kapılarını açması kaçınılmaz görünüyordu.

Almanya Osmanlı İmparatorluğunda

1890'lardan itibaren Almanya kendini dünyanın gelecekteki efendisi olarak hissetmeğe başladı. Zaten her olayda *arbiter mundi* (dünya hakemi) olarak uluslararası platformda yerini alıyordu. Kayzer II. Wilhelm'in "dünya hakimiyeti" sloganına, akıllı diplomat prens Bismarck "böyle şey yoktur" diye cevap vermişti¹². Ancak Bismarck görevini terkedince, Alman politikası doludizgin bu olmayacak şeyin peşine düştü.

Osmanlı ülkelerine karşı Almanlar daha henüz Prusya krallığı zamanında yakın bir ilgi duymuştur. Büyük Friedrich' in XVIII yüzyıl sonlarında ülkemizle yakından ilgilenip askeri bir ittifak girişiminde bulunduğu biliniyor. 1830'larda Türkiye'de bir genç subay olarak hizmet gören, sonraki genelkurmay başkanı H.Von Moltke, daha o zamandan bu ülkeyi sadece bir asker olarak değil, bir siyaset adamı

ia Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans*, The Century Co. N.Y.1929, s. 179.

ve Alman çıkarlarını gözeten bir iktisatçı olarak incelemiştir¹³. Hatta Moltke özellikle Tuna eyaletlerine Alman göçmenlerinin yerleştirilmesini öneriyordu. Aynı dönemde Alman iktisatçı F. Liszt, Ortadoğunun zenginliklerinin Alman tekniği sayesinde yakın gelecekte büyük kuvvet sağlayacak bir kaynak olduğu üzerinde duruyor ve Almanya'nın gözlerini bu bölgeye çevirmesini istiyordu¹⁴.

Almanya'nın Osmanlı imparatorluğu üzerindeki emelleri o dereceye ulaştı ki, 1890'lardan itibaren yarı resmi bazı gruplar (All-deutsche Verband-Pancermen Birliği) Yakındoğuda Alman göçmen yerleştirme planlarını gerçekleştirme çabasına bile giriştiler¹⁵. Mammafih Almanların Osmanlı topraklarına kolonizatör yerleştirme çabaları bir hayaldi. Herşeyden önce boş araziye kendi köyüne katmak için her çareye başvuran köylüler¹⁶ ve Rumeli muhacirlerinin yerleştirilme sorunu, bu projenin Alman yöneticiler tarafından da ciddiye alınmamasına neden oldu. Bu gibi aşırı istekler bir yana, Almanya'nın elverişli koşullar bularak yayılan ticareti; kültürel, diplomatik ve ideolojik ortamını da birlikte getiriyordu.

Alman Ticari Etkinliğinin Artması

1880'lere kadar Alman ticareti, Osmanlı ticaretinde ağırlığını duyuran, etkin bir iktisadi kurumlaşma gösterememiştir. Gerçi Avusturya-Macaristanın Tunaboyu ülkelerindeki dış ticari ilişkileri ve Almancanın ticari dil olarak tutunması, müstakbel Alman ticari etkinliği için bir temel oluşturmuştu, ama Alman dış ticaretinin Osmanlı pazarlarına yönelik şirketleşmesi ancak 1880 lerden sonra görülmektedir. 1880'lerde Yakındoğuda faaliyete geçen *Deutscher Handelsverein* (Alman Ticaret Birliği)' nin bir müddet sonra ortadan çekildiği görüldü^{16*} Anlaşılan Alman Ticaret sermayesi ve yatırımları örgütlü olarak Osmanlı ülkelerinde faaliyete geçebilmek için büyük demiryol yatırımlarını, gemicilik faaliyetinin gelişmesini ve Alman bankacılığının ciddi desteğini bekliyorlardı.

13 Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çev. H. Örs, Remzi Kitabeyi, İstanbul 1966 Bkz. R. Önsoy Osm. Alm. Ticaret İlişkileri s. 18

14 Jeck, *Balkan Harbinden Sonra Şarkta Almanya*, İstanbul, İfham Mat. 1331, s. 5 vd.

15 Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiyeye Girmesi*, Çev. R. Zaralı, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 61.

16 *United States Reports on Trade Finance, and Foreign Office* 1896 Nr. 1687, Consul Shipley, s. 9 da bu gibi durumlar zikrediliyor. Alman göçmenler gelmiş bile sayıca pek az olmalıdır.

(16a)j, Krauss, *Deutsch-Türkische Handehbeziehungenseit dem Berliner Vertrag*, s. 52-54

Alman ticari denizcilik ve demiryol taşımacılığındaki yenilikler ve teknik ehliyet dolayısıyla Alman sanayi ürünleri bir müddet sonra Osmanlı pazarlarını istila etmekte gecikmeyeceklerdir. 20 Mart 1862 de *Zollverein*'e bağlı Alman devletleriyle yapılan ticaret anlaşmasının hükümleri 1880 sonlarında etkisini göstermeğe başladı. Bu dönemde 26 Ağustos 1890 da Alman imparatorluğu ile Osmanlı imparatorluğu arasında imzalanan ticaret anlaşması, eski anlaşmada Almanya lehine öngörülen imtiyazları arıyordu. Anlaşmaya göre, gerçi Osmanlı tüccarı da Almanya'da "en ziyade müsaadeye mazhar devletin tüccarı" statüsünde idi, ama anlaşmadan yararlanan Alman tüccarı olmuştur. En göze çarpan tutarsızlık, Alman hükümetinin Osmanlı hükümetinin terine, Osmanlı mallan için herhangi bir gümrük indirimi taahhüdünde bulunmamasıydı. 1862 anlaşmasına eklenen gümrük indirimli mal adedi 605 iken, bu sayı 1890 da 720'ye çıkarılmıştı.^{16b} Şimdi Alman sanayii, nüfuzlu diplomatlar, etkin bankacılık ve ticari taşımacılığın desteğinde böyle bir ticari anlaşmadan azami yararı sağlayacaktı.

Almanya'nın Türkiye'ye nüfuz edişi; orduda ve mülki teşkilat-taki İslahata yardım edecek heyetler ve Bağdat demiryolu sayesinde oldu denebilir. Bu gibi girişimler silah ticaretini, teknik malzemenin girişini geliştirmiştir. Ancak Almanya'nın bütün dünyadaki ticari yayılmasının nedenlerinden biri de ucuz, bol (düşük kaliteli) mal üretimi ve İngiltere ve Fransa'ya göre geç kalarak gerçekleştirebildiği sanayiini modern ve elverişli yöntemlerle kurmasıdır. Bu anlamda 1880'lerden sonraki Alman-sanayii ve ticareti, 1948'lerden sonra yeniden kurulan Alman sanayi ve ticaretinin gelişme şansına benzer bir şansa sahip olmuştur. Almanya, Avusturya-İmparatorluğu ekonomisiyle giderek bütünleştikten sonra Osmanlı pazarlarına girişi kolaylaştı. Zaten bu vakte kadar da Alman sanayi ürünleri (Zollverein, Saksonya ve Bavyera) Osmanlı ülkesine hep Avusturya malı olarak giriyordu. Bu Balkanları aşan demiryolu sayesinde oluyordu ve denizcilikte geri kalan bu iki ülkenin demiryol sistemine önem vermelerinin nedeni buydu. Bağdat'a kadar uzanacak bir demiryolu, bakir Osmanlı topraklarını zengin bir pazar ve hammadde kaynağı haline getirecekti. Nitekim Almanya'nın 1909 yılı ticaret bilançosuna bakıldığında; Avusturya, Romanya, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu ile karadan yaptığı ticaretin hacmi 8 milyar 238 milyon Mark iken, deniz-

(16b) Rıfat Önsöy, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri*, s. 45-48 Anlaşmanın metni Osmanlı Muahedat Mecmuası, I. Cild "Prusya ve diğer Alm. Dev... sene 1278" s. 100 vd.

aşırı bölgelerle ticaretin hacmi 6 milyar 862 milyon mark tutarında idi. Hele eski yağlı müşterisi Rusya ile aynı yılın ticaret hacminin 1 milyar 993 milyon mark ve Fransa ile ancak 976 milyon mark tutanında olduğunu¹⁷ hesaba katarsak, Orta Avrupa ve Yakın doğu ile yapılan ticaretin Alman ekonomisinin bütünü için ne büyük bir anlam taşıdığı anlaşılır. 1880'lerde Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı dış ticaretindeki payı % 18 iken, 1909 da bu pay % 42 ye yükseldi. 25 yıl içerisinde merkezi Avrupa bloku, Osmanlı pazarlarına hızla hakim oldu. Aşağıdaki liste bu dönem içinde büyük sanayi ülkelerinin Osmanlı ticaret hacmi içindeki paylarının değişimini veriyor.¹⁸

Devletler	1887 %	1910 %
İngiltere	61	35
Fransa	18	11
Avusturya	12	21
Almanya	6	21
İtalya	3	12

Görüldüğü üzere İngiltere ve Fransa aleyhine Avusturya ve Almanya önemli bir gelişme kaydetmişlerdir. Demiryollarının gelişmesinin kara ulaşımını ucuzlatması bunda en önemli etkendi. XIX yüzyıl boyu; ulaşımın pahalılığı yüzünden Alman malları Osmanlı pazarlarında makbul değilken, 1880 lerden sonra durum değişti ve taşıma ücretlerindeki önemli azalma mal akımını hızlandırdı¹⁹. Temelde önemli bir gelişme göstermemekle beraber, Alman deniz ticareti de hacim olarak artıyordu. 1880 lerden beri Alman politikacıları ve kamu oyu, ticaret filosofunun düzeyi ve Almanya'nın doğu Akdenizdeki deniz ticaret etkinliğinin yetersizliği üzerinde önemle duruyorlardı. 1898'de Alman basını halâ doğu Akdeniz'in önemli limanlarına Alman gemilerinin uğramamasından yakınıyordu²⁰, İstanbul, Selanik, İzmir gibi limanlarda ise sefer sayısında ve taşınan mal hacminde bir artış gözleniyordu, Örneğin, İzmir limanına giren gemilerin içinde, Alman gemileri 1896 da toplam tonilatunun % 3.5 uğunu

17 Jeck, *a.g.e.*, s. 8

18 *a.g.e.*, s. 14.

19J. Kraus, *Deutsch-Türkischer Handelsbeziehungen seit dem Berliner Vertrag Unter Besonderer Berücksichtigung Handelswege* Verlag Gustav Fischer, Jena 1901, s. 47 vd.

20 *Germania*, 12 November 1898 sayı 260 dan. "İskenderiye-Beyrut-Hayfa-Yafa-Larnaka-Limasol, Mersin, Sayda bu limanların başında geliyordu. İskenderiye'ye 1892 de sadece ro gemi uğramıştı, 1877 de sefer sayısı ancak 14'e çıkmıştı".

teşkil ederken, 1908 de bu pay % 11.7 ye yükselmişti²¹. Britanya, Fransa ve Yunanistan'dan sonra dördüncü sırayı alan Almanya'nın İngiliz-Fransız tekelindeki Ege bölgesine nüfuz edişinin bundan daha belirgin bir göstergesi olamazdı. Gene İstanbul'daki Britanya elçiliğinin 31 Aralık 1906 tarihli bir raporuna göre; İstanbul limanına uğrayan gemilerin içinde Avusturya 1 milyon 217 bin 366 tonilato (714 gemi) ve Almanya 606.647. bin tonilatoile (359 gemi) küçümsenmeyecek bir miktara sahiptiler²². Monopolcü Alman sanayiinin beslediği ticari yayılma kendini Türkiye'de hissettirdi. Orhan Kurmuş 1878 de İzmir ve bölgesinde İngiliz ticari üstünlüğünün ilk darbeyi yeyişini şöyle anlatıyor; "Yıpranmanın ilk belirtisi 1878 yılında görüldü. O zamana dek İzmir'in toplam ithalatının % 10'u dolaylarında bulunan Alman malları ithalatı, birden % 14'e çıktı, İngilizler o yıl kendi ithalatları % 11 oranında arttığından bu artışa pek tepki göstermediler. Ama ertesi yıl İngiltere'nin toplam ithalattaki payı % 45 e düşerken, Alman ve Avusturya'nın payı % 15.6 ya yükseldi. 1905-1908 döneminde İngiltere'nin payı % 31'e düştü ve Almanya ile Avusturya'nın % 27.4'e çıktı, İzmir'deki Alman ticareti ve bankalarının sayısı da arttı. Bu yıllarda Bosna-Hersek'in ilhaki dolayısıyla sözde Avusturya ve Alman malları Türkler tarafından boykot ediliyordu. Zevksiz Alman porseleni köylere kadar giriyor, Alman pamuklu mamulâtının satışı artıyordu. Bu olay Selanik, hatta Girit ve Şam'da benzer şekilde gelişti." (23) 1889 da A.B.D.nin İstanbul'daki Maslahatgüzarı Pendleton King, Merkeze yazdığı bir raporda; "Şimdiden Beyrut ve İzmir'de önemli bir liman ticaret kolonisi var. İstanbul'daki Almanların sayısı 3000'i geçti. Krupp silâhları, Mauser tüfekleri Osmanlı ordusunu doldurdu. Devamlı Alman demiryol malzemesi ithal ediliyor" demektedir.²⁴ *Germania* gazetesinin *Sabah* gazetesine dayanarak verdiği bir habere göre; 1898 yılı sonunda İstanbul'daki Alman işyerlerinin sayısı 120'ye ulaşmıştı.²⁵ Almanya İngiltere için Yakın-Doğu'da ciddi bir rakipti. Britanya'nın Beyrut başkonsolusunun 9 Mayıs 1898 de Hariciye nazırı Lord Salisbury'ye yazdığı bir rapor

21 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, sene 1314 s. 125 ve sene 1324 s. 91 (1319 yani 1901 yılı rakamları) karşılaştırılarak elde edilen liste... ve M.B. Kıray *Örgütlemeyen Kent (İzmir) Sosyal Bil. Dem Yay. A-i Ankara 1972. s. 120-121.*

22 *PRO-FO igtj-Ref. 12247*, "3¹ Aralık 1906, tarihli İstanbul limanı tonaj raporu".

23 Orhan Kurmuş, *İngiliz Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul 1974, s. 205-206.

24 *JVAUSDespatchesfrom U.S. Ministers to Turkey (Dec. 24. 1889)*, "Pendleton King to Sec retary of State,- German Commerce and influence in Turkey", M. 46, Roll 50, Nr. 67.

25 *Germania*, 19 Okt. 1898, sayı 240 dan.

durumu açıklıyor.²⁶ "Suriye pazarını 1897 yılında İngilizlerin elinden Alman ve İtalyan ucuz pamuklusu aldı". Yeni kimyasal boyalar sayesinde ucuzlayan kumaş sanayii mamulleri geniş kitle tarafından benimseniyordu. Zamanla Alman pamuklu ürünleri o derecede yayıldı ki, imparatorluğun pamuk ekim alanları ön planda Alman sanayiine hammadde yetiştirmek durumuna geldiler. 1900 lerde Davis Trietsch' "pamuk ekimi Almanya sayesinde gelişti. Sanayileşme dahi Almanya ve Avusturya sayesinde başarılabilir" diyordu.²⁷ Bu neokolonialist düzen az zamanda iktisadi hayatın her alanında kendini hissettirdi. İstanbul'daki Alman büyükelçiliği adeta tüccarların ve imtiyaz avcılarının en iyi temsilciliği idi. Alman diplomatları mütemadiyen Bab-ı alî'den ve Saraydan kendi yurttaşlarına imtiyaz kopartıyorlar ve başka milletlerin elde ettiği imtiyazlara da el atıyorlardı. Bir İngiliz iş adamı olan A. Bartlett'in 1898 de İzmirin elektrik işini alması üzerine, Alman büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein derhal faaliyete geçti. Büyükelçi, 4 Aralık 1898 de Dışişlerine çektiği telgrafta; "A. Bartlett İzmir'in elektrik işini almış, derhal önleyeceğim, çünkü Siemens ve Halske ne zamandır bu işin peşindedir. Bugün Selamlıkta Haydar Paşa ile bu işi görüştüm" diyordu.²⁸ Elde ettiği imtiyazı böyle bir faaliyet sonucu Almanlara kaptıran ve mağdur duruma düşen İngiliz iş adamı Sir Ashmead Bartlett ise basma verdiği demeçte; "Selanik ve İzmir elektrik tesislerini kurma imtiyazı bana verilmişti. Almanlar işi bozdu ve tazminatın verilmemesi için mazbata (final report) yokedildi. Alman sefirinin bizzat bu işe karışması benim için sürpriz oldu. Benim imtiyazımın iptali için sefir sarayı üç kere ziyaret etti. Dragomanını hergün saraya ve Bab-ı Ali'ye gönderdi. İngiltere ve Fransa sefirleri de benim için şefaattti ama yararı olmadı. Son altı yıldır izlediğimiz aptalca antitürk- politikamız yüzünden Almanlar kazanıyor ve biz kaybediyoruz. Almanlar burada herşeyi yiyor. Bu ülke ki güvenlik ve zenginlik yönünden uzak Çin'e göre çok daha iyidir", diyordu.²⁹ Almanların aldığı imtiyazların ise günden güne sayısı artıyordu. İngiltere'nin Almanya karşısında Osmanlı topraklarındaki iktisadî gerilemesinin nedeni herhalde salt Gladstone'un Türk düşmanı politikası değildi. İngiliz sanayii eskiyen yöntemlerle çalışıyordu. Ticarî sistem ve örgütlenme kolonilere göre biçimlenmişti ve XIX yüzyıl sonunda ortaya çıkan yeni rekabet şartlarına uyum sağlayamıyordu. İtalya ucuz el emeğine, Almanya ise kısmen ucuz emek, büyük ölçüde modern tekniğin verdiği olanaklara dayanarak doğu pazarına giriyorlardı. Haziran 1898'de Berlin

26 PRO-FOy8-Ref. 4937 Nr. 181 Commercial- Beyruth May9-1898: "I have forwarded to your Lordship by post for the information of the chambers of commerce samples of German and Italian imitations of British Cotton Textiles in the Syrian Market.."

27 Davis Trietsch, *Deutschland und der islam*. Orient Verlag Berlin, 1912 s. 58.

28 AAA-Türkei 175, bd. 1-2, "Telegram Pera 4 Dez. 1898."

29 Sir Ashmead Barlett, *The Standard Tuesday*. 13 Haziran 1899 nüshasındaki makalesi...

gazetelerinden birinde; "Carn, porselen, düğme gibi maddelerde Almanya doğu pazarlarında italya ile rekabet edemiyor. Buna karşılık demir-döküm mamulâtında rakipsizdir. Doğuda Avusturya, İngiltere, Fransa, hatta Yunanistan'ın ticaret odaları varken, bizim yok kurmalıyız" diye yazılıyordu³⁰. Kısa zamanda Alman sanayii ve ticareti doğuda örgütlenmesini tamamladı ve İngiltere ve Fransa aleyhine bu pazarlardaki faaliyetini büyüttü. 1898 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'den yaptığı ithalat 10.284.000 sterling tutarında iken 1911 de bu rakam 9.729.690 sterline düştü. Aynı dönemde Almanya'dan yapılan ithalat 426.000 sterlinden 5.365.000'e çıkmıştı ve daha da artacaktı.³¹ Almanya ve Avusturya 1890'lardan sonra bir iktisadî birlik halinde hareket ettiklerinden her ikisinin Osmanlı İmparatorluğuyla olan ithalat ve ihracatındaki hızlı artışa göz atmak Cermen yayılması hakkında bir fikir verecektir.

Almanya'ya ve Avusturya'ya yapılan Osmanlı İhracatı^(32a)
(Bin Sterlin olarak)

	1890	1900	1910
Almanya'ya	766	1.455	3-203
Avusturya'ya	1.179	1.589	3.420
Toplam	1.945	3.044	6.623

Bu ihracat onar yıllık devrelerde % 100'e yakın bir artış göstermiştir. Daha çok; mısır, pirinç, meyva, tütün, yün, fındık, afyon ve halı gibi maddelerdir. Alman-Avusturya iktisadi blokundan yapılan ithalat, ise 1910'larda Almanya ile ekonomik bütünleşme hızlanınca, dört misli artmıştır.

Almanya-Avusturya'dan Yapılan İthalat^(3b)
(Bin Sterlin olarak)

	1890	1900	1910
Almanya'dan	1.970	1.982	5-778
Avusturya'dan	1.873	2.954	5654
Toplam	3-843	4.936	11.432

30 *Berliner Tageblatt* 2 Haziran 1878 tarihli sayısından

31 Percy Evans Lewin, *The German Road to the East*, London. William Heirmann, 1916, s. 157.

* Alman ticaret şirketleri önemli Osmanlı şehirlerinde temsilcilikler kurdular, ithalat ve ihracatı doğrudan kontrol ettiler. Ancak ikinci adam olarak bazı levantenleri kullandılar, Rifat Önsöy, *a.g.e.*, s. 103-104.

Almanya ve Avusturya-Macaristan iktisadi blokuna, Romanya ve Bulgaristan'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu da katılıyordu. 1910'daki 6.623.000 sterlinlik bir ihracat ve 11.432.000 sterlinlik bir ithalat diğer devletlerle karşılaştırılmayacak kadar büyüktü. 1910'da İngiltere'den yapılan ithalat 9.214.000 sterlin, Rusya'dan 3.401.000 sterlin, İtalya'dan ise 4.186.000 sterlin tutarında idi.³²⁰ Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu geniş toprakları ve zengin doğal kaynaklarıyla, Almanya ve Avusturya blokuna parlak bir geçim alanı olacağına benziyordu. 1880 ile 1904 yılları arasında Almanya'dan ithalat % 1.100 oranında artarken, Almanya'ya ihracat da % 2.200 oranında artmıştı³³. Ama bu gelişmenin daha ilginç bir yanı da vardı. Osmanlı devletinin aynı yıllarda İran ticaretindeki önemi arttı. İran dış ticaretinde Rusya, İngiltere ve Fransa'dan sonra Osmanlılar % 9 oranla dördüncü sıradaydılar³⁴. Açıkça, Osmanlı devleti İranda, Alman sanayi ve ticaretinin temsilcisi durumundaydı.

Almanlar yeni kolonyalist emellerini gerçekleştirmek için Yakın-doğunun kendilerine tarih tarafından hak olarak verilen bir alan olduğunu savunuyorlardı. Birinci dünya savaşı başında pencermanızin kurucularından Becker; "Coğrafi konumumuz ve endüstrimizin pazar gereksinimi dolayısıyla Türkiye'ye yöneliyoruz. Her Avrupa ülkesinin geri kalmış şarkta kendine ait bir hayat alanı vardır. İngiltere Mısır'da, Fransa Tunus'da, İtalya Trablus'da/ Avusturya Bosna'da ve Rusya Karadağ ve dolaylı olarak Balkanlarda hak sahibidir. Bizim hiç bir şeyimiz yoktu. Şimdi bu hayat alanımız Türkiye'dir,"³⁴ diyordu. Almanya Osmanlı İmparatorluğunun Asya topraklarına yerleşmeyi amaçlarken, onun Avrupa'da yaşamasını da pek umursamadı. Güya Türk ordusunu İslah eden, Türkleri çok seven ve sevilen von der Goltz Paşa 1897'de; "Türklerin İstanbul'u bile terkedip, Anadolu ve Mezopotamya'ya çekilmeleri ve Almanya'nın önderliğinde bu bölgenin İslahını üstlenmeleri gerektiğini" söylüyordu.³⁶ Bütün bu gerçeklere rağmen Avrupa devletleri arasındaki uyum,

3a a,b,c, tablolar Şevket Pamuk, *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire*, 1830-1913, s. 237, 239-243 ve 245-246.dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

33 Paul Fesch, *Constantinople aux dernieres jours a'Abdul-Hamid* Paris 1907, s. 511-512 den D.G.İndjikyan, *Burjuaziya Osmanskoi Imperii* s. 192-193

34 *V.I.Lenin'in*igio larda İran ticaretinde sözünü ettiği bu gerçek Osmanlı ticaretinin Almanya blokuna katıldığını gösterir Öyleki, 1900-1911 arasında Fransanın İran ticareti 4.999.672 rubleden ancak 4.665.200 rubele çıkmışken, Osmanlı ticareti aynı dönemde 2.174.428 rubleden 9.948.800 rubele çıkmıştı. *Sobr. Soçinenie*, tom s8, s. 703 den, O.G. İndjikyan a.g.e., s, 193.

35 C.H.Becker, *Deutsch-Türkische Interessen Gemeinschaft* Bonner Vaterlaendische Reden v. Vortrage waehrend des Krieges, Bonn, Verlag, F. Cohen, 1914, s. 17.

36 Adolf Rapp, *Die Entwicklung unserer Orientpolitik*, Tübingen, 1916, s. 17.

Türkiye aleyhineydi ve Almanya görünüşte Türklere karşı hayırhah bir davranış sahibiydi. 1897 Osmanlı-Yunan savaşında, Yunanistan'daki Osmanlı teb'asının haklarını savunan ve işlerini yüklenen tek elçilik, Almanya elçiliği idi.³⁷ İlerde göreceğimiz gibi Almanya'yı tek dost olarak gören ve ümidini Berlin'e bağlayan II. Abdülhamit, Balkanlarda Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın emellerine karşı bir Balkan ittifakından bile sözediyor³⁸ hatta girişimlerde bulunuyordu. Almanya ise Bab-ı Âli'nin bu kuşkularına karşı müttefik Avusturya'yı frenlemek ihtiyacını hissetmiştir. Ancak 1908 de Bosna-Hersek'in kesin olarak ilhakı Alman dış politikasını da zor bir duruma soktu. Ne varki İmparatorluğun kısa zamanda Balkanlardaki egemenliğini kaybetmesi, Avusturya'yı Balkanlardaki hülyalarını gerçekleştirme konusunda küçük genç devletlerle karşı karşıya bırakacak ve Tuna monarşisi bunlarla beyhude bir çekişmeye gerecektir. Artık Asya'ya çekilmekte olan Osmanlı imparatorluğunu büyük devletler içinde sadece Almanya destekleyecekti. Çünkü Alman sanayiinin hayati kaynakları Anadolu ve Mezopotamya'daydı ve ancak Alman kontrolünde bütünlüğüne sahip olabilen bir Osmanlı İmparatorluğu bu kaynakların güvenliğini sağlayabilirdi. Herşeyden önce Almanya'nın günden güne artan petrol ihtiyacı için Romanya yeterli değildi. Mezopotamya'nın zengin petrol kaynakları ise, denizciliği zayıf olan Almanya ve Avusturya-Macaristan blokuna Osmanlı Asya topraklarından geçen demiryoluyla aktarılabilirdi ki, bu da Osmanlı Asya'sının bütünlüğünü sağlamakta mümkündü. 1870-1906 seneleri arasında Almanya'nın petrol tüketimi on kat arttı. Alman dış politikasının etkinliği de bu tür gereksinmelerle birlikte artıyordu. Almanya Osmanlı Asya'sının zen-

Alman Petrol Tüketimi³⁹

Nüfus Başına Kg.	Milyar Kg.	Seneler
1,87	70.4	1866-1870
5,4°	235-3	1876-1880
'6,97	926.1	1896-1900
14,26	924-7	1906-1910

ginliklerini sömürmek için o vakte kadar görülmedik, yoğun bir biçimde İmparatorlukta yatırım faaliyetine girişti.

37 AAA, *Türkei* Ao. 94. Ao.i Band 1-2, 18 April 189a tarihli rapor.

38 Bekir Sıtkı Baykal, "Die Idee eines Balkanbundes bei Abdülhamid II" *Milletim arası Münasebetler Türk Tarihî*, A.Ü.S.B.F., Sayı XIII, Yıl 1973. Ankara 1975, s. 56-6K.

39 Parvüs (A. Helphand Israel) *Türkiye'nin Can Damarı (Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve İslahı)* Türk Yurdu Kitabhanesi, İstanbul 1330, s. 241.

Alman Yatırımlarının Artışı

Kolonialist sistemler genellikle bir ülkeye, yeniçağlar başından beri şu aşamalarda yerleşmişlerdir; a) Daha çok, plantasyon kolonizasyonu denen ve XVI. yüzyıl İspanyol İmparatorluğunda görülen, çiftlikler kurarak tarımsal ürün elde etmeye yönelik faaliyetler; b) XIX. Yüzyılda yerini kolonialist anavatanın sanayi gereksinimini karşılamak üzere bazı alt yapısal tesisler (yol ve liman gibi) kuran yeni tür bir sömürgecilığe bırakmıştır. Bu yüzyılda geniş kolonileri olan İngiltere ve Fransa sömürgelerinde yarı mamul mallar elde edecek küçük sanayi yatırımlarına da giriştiler. 1840'lardan sonra batı Avrupa'nın pazar ilişkilerine giren Osmanlı İmparatorluğunda madenler ve monokültürel tarımdan elde edilen ürünleri ele geçirmek, hatta tütün, yün gibi tarım ve hayvancılık ürünlerini kısmen yerinde işleyip batıya aktarmak sorunu vardı. Bu nedenle yeni kolonialist devletler demiryol, liman, gibi alt yapısal yatırımlar yanında bazı dallarda küçük bir sanayi de kurdular. Ancak yarı sömürgeleşme hayat tarzı içerisinde imparatorluğun temel sanayiini kurma girişimleri balatlandığı gibi, ulaşım ağı da, rasyonel ve kendi içinde tamamlayıcı bir sistem halinde kurulamadı. Osmanlı imparatorluğunun önceden de belirtildiğı gibi; Çin ve İran'ın tersine büyük devletler arasında kesin etkinlik alanlarına ayrılmamış olması, ona altyapısal yatırımları ve küçük sanayi yatırım imtiyazını bir ölçüde istediğı sanayi ülkesine sunmak olanağını vermişti. Bu nedenle Almanya-Avusturya iktisadi bloku, zamanla diğer devletler aleyhine yatırımlarını genişletebildi. Ancak özellikle göreceğimiz üzere bu seçme yetkisi ön planda madencilik ve ulaştırma alanında tutarsız bir gelişmenin nedeni oldu. Özellikle ulaştırma alanındaki (liman-demiryolu) yatırımlarının her devletin kendi çıkarlarına göre yapılması, ülkenin belirli yerlerinde dışa yönelik monokültürel tarımı teşvik edip, geliştirirken; ülkenin çoğu alanlarında tarım, ilkel ve verimsiz bir tarzda yapılmaya devam etti.

1880'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu, büyük sanayi devletleri arasında şiddetli bir rekabet alanı oldu. İngiltere, Mısır ve Hindistan gibi sömürgelerine çekilirken, Fransa ve Almanya demiryol ve bankacılık alanında çekişmeye girdiler. Devlet desteğini arkasına almayan sermayedarlar bu kavgada yenilecektir. Almanya ise tebasının Yakındoğudaki girişimlerini sadece bürokrasisi ile değil, örgütlendirilmiş yığınlarla da destekliyordu. 1890 larda *Ren-Westfalya Kömür Birliğı*, *Ren-Westfalya Demir Döküm Birliğı*, kimya, elektronik sanayii gibi karteller ve bankalar yakındoğı pazarlarını ele geçirmek

için bu gibi örgütlenilmiş yığın hareketlerini finanse etmekten geri kalmadılar. Örneğin; önceden sözünü ettiğimiz "Pancerman birliği-Alldeutsche Verband", "Alman filo birliği- Deutsche Flotten Verein" ve bu ikisinin 25.000'i aşkın üyesinin kurduğu; "Alman Koloni cemiyeti-Deutsche Kolonial Gesellschaft"ın faaliyetleri büyük ölçüde "Diskontogesellschaft" denen banka tarafından finanse ediliyordu.⁴⁰

1881-1914 arasında gerek Osmanlı borçlanndaki hisseleri ve gerekse doğrudan yatırımları itibariyle; Osmanlı İmparatorluğunda Fransız, Alman, Belçika sermayesi artış göstermektedir. Nitekim başlıca yatırımın ve alacaklı devletlerin Osmanlı borçlanndaki oranı bu dönemde şöyle bir gelişme göstermektedir;⁴¹

	1881 %	1890 %	% 1898	%19'4
Fransa	34-3	37-6	52.2	53-0
Britanya	33-2	23.1	17-9	14.0
Almanya	7-5	11.7	15.0	21.0

Özellikle Deutsche Bank 1880'lerden itibaren, İngiltere veya diğer herhangi bir devletin Osmanlı borçlarında satışa çıkardığı hisseleri derhal kapatmak peşindeydi ve başarılı da oldu. Osmanlı dış borçlarında 1860'lara kadar İngiltere en büyük hisse sahibi idi ve bu yıllarda pamuk ekimi yapılan ve Manchesterdeki endüstrisi için yün elde edebileceği hayvancılık alanlarındaki demiryol yatırımlarına başlamıştı (Varna-Ruşçuk, İzmir -Aydın demiryolları gibi). Ancak İngiltere'nin Süveyş açıldıktan sonra Mısır, Hind ve Basra körfezine yönelip, Osmanlı topraklarını bırakmasından doğan boşluğu 1866 dan itibaren Fransa doldurmağa başladı. Madencilik, tütün ve demiryolculuk alanına el attı.⁴² Gerek Almanya ve gerekse Fransa'nın yatırımlar alanındaki atılımı 1880'lerden sonra artacaktır. Osmanlı borçlarında 1880-1903 döneminde önemli bir artış olmamış, bu iki devlet sadece alacak hisselerini İngiltere'den devralarak paylarını büyütmüşlerdir. II. Abdülhamit döneminde dış borçlanma yapılmamasına özen gösterilmiş ve borçlanmada artış çok düşük miktarda kalmıştır. Memurunun maaşını bile veremeyen Osmanlı yönetiminin bu dönemdeki felsefesi, Sultan II. Abdülhamit'in Bab-ı Âli'ye verdiği bir muhtıradan açıkça görülüyor; "Devlet masraflarının istikraz akdiyle kapatılması kötü olan durumu daha da şiddetlendirir ve hükümet için-

40 G.L.Bondarevskii, *Bagdadskaya Doroga i Proniknovenie Germanskogo Imperializma na Blijni-Vostok* (1888-1903; G. Izd. Uzbekskoi SSR, Taşkent 1955, s. 29.

41 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 110-111.

42 *a.g.e.*, s. 107 vd.

de hükümet olan Duyun-u Umumiye'nin tüm gelirlere eî atmasına sebep olur.⁴³... Bu korku dolayısıyla cari devlet masrafları yapılamaz, ülkenin ihtiyacı olan ve kaynak yaratacak hiçbir yatırım yapılamazken borçlanmaya başvurulmamış, ama gelişmeyi sağlayacak ve geliri artırıcı tedbirler de alınmadığından aç bir memur ve zabıt kalabalığı ve viran bir ülkeyle XX yüzyıla girilmişti. Yeni borçlanmadan kaçınılması, yabancı sermayeyi borçlanma dışı alana, yani altyapısal yatırımlara itmişti. Bu alanda sözü edilen iki devletin altyapısal yatırımlar alanında şiddetli bir rekabete girdikleri görülüyor. Ancak bu yatırımların dahi sömürüyü arttırıp, başka bazı devlet gelirlerine daha el atılmasıyla sonuçlandığını göreceğiz.

1890'larda Osmanlı İmparatorluğundaki toplam yabancı sermaye en başta Osmanlı borçlarında (alacak senedi olarak) sonra demiryollarında ve bankacılıkta toplanmıştı.

Sanayideki yabancı yatırım miktarı çok düşüktü. Toplam doğrudan yabancı yatırım içinde, demiryolları % 41, bankacılık % 23.5 ve sanayi ancak % 10 oranında idi. Bu dönemde sermaye ihraç eden kolonyalist ülkeler bütün dünyada en çok demiryollarına para yatırıyor. İngiltere'nin bütün deniz aşırı kolonilerindeki yatırım sermayesinin % 40'dan fazlası demiryollarında idi. Bu konuda detaylı bilgi veren Ş. Pamuk'un çalışmasına göre; 1890 ve 1914 yıllarında Osmanlı Ülkelerinde üç büyük devletin (Almanya Britanya, Fransa) her üç sektördeki yatırım miktar ve hissesi göz önüne alındığında şu gerçekler ortaya çıkıyor. İngiltere 1890'lardaki demiryolculuk üstünlüğünü 1914 de artık Fransa'ya terketmiştir. Almanya 1890'larda demiryol yatırımlarının % 22.4'üne sahipken, bu oran 1914 'de % 36.8'e çıkmıştır. Gene bu tarihte bile Almanya; İzmir-Kasaba, Adana-Mersin ve Suriye'de demiryollarına sahip olan Fransa'ya göre (% 49.6) ikinci durumdadır. Bankacılık ve sanayi alanında Almanya, üç devletin içinde daima en düşük paya sahipti Toplam doğrudan yatırımların 1880-89 ve 1900-13 dönemlerinde devletlere göre hisse değişimi şöyledir.⁴⁴

Devletlerin Yatırım Sermayesi Payları

Dönem	Almanya	Britanya	Fransa
1880-1889	0.3	48.1	38.2
1900-1913	20.6	22.2	48.3

43. Muhtıra-i seniyye sureti; *B.A. Yıldız Evr. Kısım Kısım 9*; jNr. 2627 zarf72-4, "27 Muharrem 1307 (24 Eylül 1889) tarihli..."

44 *a.g.e.*, s. 115-117

Almanya en büyük yayılma hızım göstermesine rağmen, Fransa halen en büyük yatırımcı idi. Daha 1888'de Deutsche Bank'm önderliğindeki bir grup, Izmit-Ankara demiryolu imtiyazını aldığıında; Fransa hemen Ege'de ve Suriye'de demiryolu imtiyazı avcılığına girişti. Fransa'nın girişkenliğine ve görünüşteki üstünlüğüne rağmen, Alman sermayesinin etkinlik ve hızla büyümesinin nedeni; Osmanlı bütçesine daha lehde katkılarda bulunmasıdır. Alman sermayesi madencilik alanında Fransa kadar etkin değildi. Sadece Sarıca ocaklarında maden kömürü ve Krupp-Rochlig tarafından işletilen krom dışında madencilik alanında bir varlığı yoktu ve tüm sermayesi 1914 yılında 21 milyon Osmanlı kuruşu idi. Fransa ise aynı yılda 290.2 milyon kuruş sermaye ile ülkenin her yerinde maden işletiyordu (aynı yıl İngiltere sermayesi 49.5 milyon Osmanlı kuruşdu)⁴³. Almanya sanayi, bankacılık ve hatta iddialı olduğu demiryollarında da ikinci kalmasına rağmen, özellikle 1888-1896 döneminde yatırımlarıyla Osmanlı bütçesine Fransızlara göre daha çok katkıda bulunmuştu. 1896-1913 döneminde Almanya dahî kâr transferine başlamasına rağmen, bu transfer Fransızlarınkinin 1 / 3'i kaddı. Alman tekniği ve yatırımların yapıldığı alanda verimli çalışma görülmesi Osmanlı bürokrasisini büyülüyordu. Bundan başka Fransız dış yatırımlarının % 25'i Rusya'da idi, ve miktarı Osmanlı ülkelerindeki yatırımların dört katına eşitti.⁴⁶ Fransa bu nedenle siyasal yönden de Rusya'yı tercih edecektir ki, bu da Osmanlı yöneticilerinin Almanya'ya yönelmelerinin bir nedenidir. Alman endüstri ve ticari yatırımları her zaman için Alman bankalarının kuvvetli desteğine sahipti. Alman mali-sermaye kuruluşlarının İngiliz ve Fransızlarınkinden farkı, ticari ve sınai yatırımlara aktif olarak katılmalarıydı. Çok defa zor duruma düşen bir sanayi kuruluşuna hisse senedi olarak yardımcı oluyor ve böylece hissedar ve alacaklı olarak yönetime giriyorlardı. Bankacılıkta yeni iş alanları yarattılar. Örneğin *Deutsche-Bank* Osmanlı İmparatorluğunda şube açtığıında, devletten alacağı alanların alacağını takip işini de yüklenmiş ve senelerce alınamayan bu paralan almıştı⁴⁷ *Deutsche Bank*; demiryol, petrol, deniz taşımacılığı dalında ve daha birçok daldaki şirketlerde hissedardı. Bunun gibi *Darmstader Bank*, *Dresdener Bank* ve diğerleri sanayi ile iç içeydi. Devletin destek alımları ve ulaştırma politikası da sanayi ve bankaların birli-

45 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 96.

46 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 128 ve 314-316.

47 Edvard Mead Earle, *Bağdad Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet, İstanbul 1972, s. 111-112. ayrıca bkz. Burhan Ulutan, *Bankacılığın Tekâmülü* Ankara 1957, s. 102-104.

ğini tamamlayan üçüncü bir ögeydi. Bu nedenle Almanya ekonomik örgütlenmesindeki mükemmellik ile de, Yakın-doğuda büyük başarılar elde edecektir. Çoğun bankaların da birbirleriyle kenetlenip, konsorsiyum halinde yatırımlara girişmeleri ve 1880 lerden sonra Avusturya bankalarının da bu sisteme dahil olması yatırımcılar için büyük bir destekti. İstenen amaca ulaşırsa Almanya ve Avusturya bloku doğuyu birlikte elde etmiş olacaktı. Çünkü Almanya'nın ön planda yöneldiği ülke, Anadolu ve hernekadar ulaşamadı ise de Mezopotamya idi. Almanya kolonizasyon aç bir ülkeydi, ihtiyacı olan tahılı, sebze, petrolü Anadolu'nun kıraç ovalarından ve uzak Mezopotamya'dan sağlamak zorunda idi. Bağdat demiryolu Konya Ereğli'sine kadar uzanırken bir yandan Çumra'nın sulama tesisleri yapılıyor. Ereğli'nin bataklıkları kurutulup gölden sulama için yararlanılmak isteniliyordu. Bu faaliyet ideolojik bir propaganda ile birlikte yürütülüyor ve sadece Osmanlı yöneticilerini değil, aydınları ve halk tabakalarını da etkiliyordu.

Alman Nüfuzunun Yerleşmesi İçin Uygun İdeolojik Ortam

Berlin Kongresinden sonra Osmanlı imparatorluğu yeniden dirilmenin ideolojisini aramaktadır. Arnavutluk, kuzey Yunanistan ve Makedonya dışında Rumeli vilayetleri kaybedilmiş, doğuda Kars, Ardahan, Rusya'ya bırakılmıştı, imparatorluk artık değişik etnik gruplardan oluşan, müslümanların çoğunlukta olduğu bir devlettir. Dönem içinde batı emperyalizmine karşı (ki bundan ön planda İngiltere, Fransa ve Rusya anlaşılıyordu) İngiliz, Fransız kolonilerinde ve Rusya'da yaşayan milyonlarca müslümanın himayesi, öncülüğü gibi bir rol benimsendi. "Tek İslam devleti yüce Osmanlı devletidir. Padişah halifedir" sloganı ile panislamizmin, yeni bir diriliş dönemini başlatacak ideoloji haline getirilmesi için çalışıldı. Panislamizm bir zaman sonra müslüman ülkelerde kolonileri olmayan ve İslamlara dost görünmeyi beceren Almanya'yı hayırhah bir müttefik olarak kabul etti. 1877-1878 döneminde toplanan Mebuslar Meclisinin, Osmanlı-Rus savaşı sırasında dağıtılması ile, meşrutî rejim rafa kaldırılmıştı, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Hıristiyan azınlıkları kışkırtan ve hele İngiltere'nin Meşrutiyeti teşvik eden davranışları, II. Abdülhamid'i ürküten konulardı. Oysa Balkanlardaki etnik gruplarla bu açıdan fazla ilgisi olmayan ve üstelik kendi demokratik geleneği de zayıf olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nun despotça yönetimini hoşgörüsüyle karşılayan Almanya'nın ve otoriter Kayzer Wilhelm'in,

II. Abdülhamit yönetimine sevimli görüneceği açıktır. Nitekim İmparatorluk Almanya'sının yöneticileri Sultan Abdülhamit'in kişiliğini ve despot yönetimini eleştiren basın ve yayın organları üzerinde baskı uygulamaktan geri kalmamıştır. Örneğin "*Der Arme Konrad*" adlı anarşist partinin organı olan ve *Sozialist* gazetesi ile birlikte çıkarılan bir dergi; "Abdülhamit'in hususi masraflarının 199.800.000 frank olduğunu, bir devlet sömürücüsü nasıl yaşıyor?" başlığıyla verdiği- de, İçişleri Bakanlığı bu dergiyi toplattırdı ve böyle yazıların önlenmesi gereğini Başbakan Prens Hohenlohe'ye tavsiye etti.⁴⁸

Felâketli bir savaştan çıkan ve başkenti bile, perişan Rumeli göçmenleriyle dolan İmparatorlukta, ideolojik dirilme ve reform; meşrutiyet rejimi ve kanuni idare ile değil de, panislamizmle sağlanmak isteniyordu. Yıkımın eşliğinde olan ve tebasının hayat güvenliği ve refahını sağlamaktan aciz imparatorluk; bütün dünyada ezilen müslümanları kurtarmak ve onlara önderlik etmek gibi göstermelik bir ideolojiye sığındı. Almanya bu ideolojiyi desteklemekten geri kalmadı. Çünkü kendi çıkarları ile bağdaştığına inanıyordu. Osmanlı İmparatorluğunda bu gibi düşünceler imparatorluğun aydınları ve yöneticileri kadar dış kaynaklar tarafından da destekleniyorlardı. Bu çevreler, "İslamiyet dostu bir Almanya, şarkta İngiltere'nin yapamadığını yapacaktır. Mezopotamya ve Anadolu sulama kanalları ve yollarla yeniden imar edilip, eski çağlardaki haşmetine kavuşacaktır. Bu Almanya için de gereklidir. Bu nedenle Almanya herkesin izlemediği bir politika izliyor" diyorlardı.⁴⁹ Özellikle Almanya'nın doğu ile uğraşan bilgin ve tacirleri, yoğun olarak propaganda broşürleri yazma faaliyetindeydiler. Bu gruplar; Osmanlı İmparatorluğunun islâm birliğini sağlayıp başı çekeceğinden ve Almanya ile birleşerek İngiltere ve Fransa'yı saf dışı edip, bu zenginlik dolu ülkelerden Alman iktisadının yararlanacağını yayıyorlardı.⁵⁰ Bu tür yayınlar özellikle ikinci Meşrutiyetten sonra artan Alman nüfuzunun ideolojik platformunu oluşturmak amacıyla, Türkçeye'de çevrilmiş ve hatta bazı Alman hayranı Türkler tarafından benzerleri yazılmıştır.⁵¹

48 *Der Arme Konrad* dergisi Nr. 8, 17 October 1896 sayısı. Bu dergideki yazı üzerine Hohenlohe'ye yazılan rapor. *AAA, Türkei* 159, No. 1 Bd. 4-5 (*Der Sultan und Seine Familie*).

49 Örneğin Bunyar Veylet, *Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti* Mütercimi; Bedii Fikri, *Dersaadet-Sancakçıyan Matbaası*, 1332, s. 32-33.

50 Örneğin, a) Davis Trietsch. *Deutschland und der islam eine weltpolitische Studie* Orient Verlag-Berlin. (Tarihsiz).

b) Dr. Jeck, *Şarkta Almanya*, İstanbul, Ifham Matbaası, 1331. c) Hugo Grotlie, *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen* Halle, a.d.s. 1913.

51 Örn. Mehmed Enis, *Alman Ruhü*. İstanbul, Nefaset Matb. 1330.

Almanya'nın zorunlu bir seçenek olduğu saplantısı, herkesten önce Sultan II. Abdülhamit'de vardı. Sultan Abdülhamit Türkler'e "Şark'ın Almanları" dendiğini, Almanlarla arada benzerliklerimiz olduğunu; Almanların Fransızlara tercih edilmesinin sebepleri arasında, Fransızların Tunus'u almalarını ve Cumhuriyet rejimiyle idare edilmelerini ileri sürüyor ve Alman İmparatoruna Fransa'yı kızdırmak pahasına, Filistin'de Katoliklerin himaye hakkını veriyordu. Bu tür hareketlerin' bağımsız ve kişilikli bir diplomasi sayılamayacağını olaylar gösterdi. Almanya'nın Anadolu'da koloniler kurma teşebbüsünü haber alınca⁵² küplere binen Sultan'ı, Alman diplomatları yatıştırmış olmalıydılar. Sultan Abdülhamit' Bismarck'm Osmanlı Devletine yüz vermesinden, ve Osmanlıları *Üç İmparatorlar İttifakı'na*. almamasından pek şikâyetçidir. Sultan; "Almanya kuvvetini boşuna harcayarak her yerde kendisine faydasız koloniler arayacağına, nüfuzunu İran körfezine kadar uzatsa hem bizim için, hem de kendisi için çok daha iyi olur"⁵³ demektedir. Sultan'ın Alman ittifakı ve Almanya'nın iktisadî etkisine karşı hudutsuz ve davetkâr bir eğilimi vardı. Ancak II. Abdülhamit, Avrupa uyumu ve barışçı politika içinde bu birliğe taraftardı. Ona göre Bismarck en akıllı diplomattı.⁵⁴ Osmanlılar Avrupa dengesinde uyumu bozmayan bir Almanya'nın yanında yer almalydılar. Bismarck'la hususi olarak mektuplaşan Sultan sürekli olarak İngiltere'nin gücünden ve siyasetinden çekindiğinden ihtiyatlı bir Alman dostluğuna taraftardı. Ancak olaylar böyle ihtiyatlı bir dostluğa müsaade etmeksizin gelişecektir.

Umutlarını Almanya'ya ve Kayzer Wilhelm'e bağlayan sadece Sultan Abdülhamit değildi. Hattâ o tedbirli bir tutum içinde idi, denebilir. Ülkenin bir çok çevrelerinde Almanya yeni bir kurtarıcı olarak düşünülüyordu. Bu birbirlerinden farklı çevrelerin hepsi Alman dostluğunda işi aşırıya götürmüşlerdir. Sultan Abdülhamit'in despot rejiminden zarar görenlerin bir çoğu umudunu Almanya'ya ve onun büyüklük iddiasındaki imparatoruna bağlamışlardı. Cenevredeki Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Heyeti, 29 Nisan 1898'de İmparator II. Wilhelm'e mür'acat ederek Sultan V. Murad'ı despot hükümdarın elinden kurtarmasını ve tahta dönmesi için desteK olmasını istiyorlardı.⁵⁵ Jön Türkler'in Almanya'dan meded umması

52 Sultan Abdülhamid *Siyası Hatıratım*, Hazırlayan; Ali Vehbi Bey. Çev. S. Can, Hareket Yayınları, İstanbul 1974, s. 122-128.

53 a.g.e., s. 133.

54 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamit*, Güven Yayınevi, İstanbul, s. 49.

55 *AAA Türkeing*, No. 1, Bd. 4-5. "29 April 1898" tarihli mektup. Nr. 18304.

bu kadarla bitmiyor. Almanya ile ilişkiler kurmak, yayın organlarını Almanca olarak da çıkarmak faaliyetleri arasındadır. İlk anda bu girişimler Alman dışişleri tarafından hasıraltı edilse de bir zaman sonra Almanya'nın Jöntürk hareketine el atarak, onlar arasında da taraftar sağlayacağını göreceğiz, Daha dramatik olaylar da vardı. Kocasını güya Fransızlarla ve Jön Türklerle ilişki kurduğu için hükümetin gazabına uğrayıp tevkif edilen ve Fizan'a sürülen bir bahtsız kadın, Trablus Temyiz Divanı azasından Hacı Raşit Beyin eşi Zeyneb Hanım, imparatorun şefaat ve aracılık istiyordu.⁵⁶ Batı dünyasına çocuksu duygular içinde yaklaşan her gruptan Osmanlı aydınları, Almanya'yı olduğundan başka değerlendiriyorlar ve onu davet etmekte birleşiyorlardı. Ülkenin içine düştüğü bunalımı bir Haçlı-İslâm çatışması olarak değerlendiren Mehmet Akif de İslâm ülkelerini sömürgeleştiren İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'yı yazılarında yerden yere çarparken, Almanya'ya başka gözle bakıyordu. Akif Trablusgarb savaşı sırasında, *Sırat-ı Müstakim*'de; "Osmanlı ve İslâm muhibbi Almanlara açık mektup", başlıklı yazısında; "Biz mahvolursak doğunun anahatları Almanların değil, rakiplerinin eline geçecektir. Doğuyu korumak ve uygarlaştırmak, doğruya doğru Osmanlılar ile birlikte gitmek, doğuyu Alman ticaret ve sanayii için kazanmak... İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri için büyük bir program..." diyerek Almanların İtalyanları değil, Osmanlıları tutmasını istiyordu, 1915 de Berlin gezisinde Akif'in bu çocuksu heyecanı (ki birçok Osmanlı aydınında vardı) Almanya için kaleme alınan şu beyitte ifadesini bulur.⁵⁷

*Bilir misin ki senin sarka meyleden nazarın,
Birinci defa doğan fecridir zavallıların...*

Alman koloniyalist ideolojisi yeni Osmanlı ideolojisiyle aynı noktalar üzerinde birleşiyordu. 1890 yılında Helgoland adasının Almanya'ya katılması ile ilgili protokolü imzalayan Hariciye müsteşarı Baron **Marschall von Bieberstein**, Türkiye'ye sefir olarak tayin edildi. Baron uzun boyu, gürlütlü konuşması, talebe düellolarından kalan kılıç yaraları dolu yüzüyle, Beyoğlu muhiti kadar Saray ve Bâb-ı

56 AAA. *Türkei*. 159 JV02. Bd. 7-8, Zeyneb Hanım'm İngilizce dilekçesi "Sacred Majesty, I, the most unworthy and suffering of women in ali humility and veneration beg to appeal to your Sacret Majesty as the First Gentleman and the most Powerful Ruler in Christendom for any redress, which in your sacred Majesty's goodness of heart Exalted Position and good will, towards our Imperial Master, your Majesty may..."

57 Cevdet Kudret, *Bir Bakıma (Makale-Incelemeler)* İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1977. s. 234-236.

Âli çevresinin de renkli bir kişisi oldu.⁵⁸ 1910 da Bağdad hattının son mukavelesini de imzalayan bu nüfuzlu büyük elçi; adeta Helgoland-Bağdad hattının, yani Yakın-doğuya yönelen Alman yeni-koloniya-lizminin somut örneğiydi. Dönemin şarkiyat uzmanı Dr. Jeck; "Helgoland-Bağdad, Alman-Osmanlı işbirliğinin Almanya'nın Yakın-doğudaki hegemonyasının gerçekleşmesi demektir" diyordu.⁵⁹ Alman tüccarları, yatırımcıları, Alman eğitim ve sosyal yardım tesislerini yöneten personel ve nihayet takım takım gelmeğe başlayan uzman ve subaylarla İstanbul'da kalabalık bir Alman kolonisi teşekkül etti ve Beyoğlu bir Alman müstemlekesi havasına büründü. Alman birahaneleri, lokantaları ve müziği kentin bu kesimini kapladı.⁶⁰ Osmanlı ülkesi Almanya'nın güdümüne giriyordu. Güya mazlum halkların öncüsü olan panislamizm ideolojisi ve hilâfet kurumu, Haziran 1900 de Çin'de Boxer ayaklanması patlak verdiğinde Çinli müslümanların ayaklanmaya katılmasını önlemek için kullanıldı. 5 nisan 1901 günü Cuma selâmlığında Alman elçisi von Bieberstein Sultan'dan Çin'e acele bir nasihat heyeti göndermesini istedi. Enver Paşa başkanlığında; Ömer Nazım Bey, Mustafa Şükrü Efendi (din adamı) ve tercümandan kurulu bir "nasihat heyeti", Rus bandıralı Nikola gemisiyle Çin'e gitti.⁶¹ Emperyalist devletlerin orduları ayaklanan Çin halkını katlederken, Osmanlı heyeti müslüman Çin'lilere ayaklanmaya katılmamalarını Halife adına tenbih ediyordu.

Alman Uzmanların Getirilmesi

Almanya bu uygun ideolojik ortamın yardımıyla Osmanlı imparatorluğuna nüfuz edebileceği iki alan buldu. Orduda ve sivil yönetimdeki İslahat ve demiryol yapımı... Bu alanda giriştiği taahhütler; silah ticaretini, bankacılığı, maden imtiyazları elde etmeyi ve en nihayet kolonizasyon faaliyetini birlikte getirecektir.

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Ordusunun reform sorunları ön planda ele alınmakla birlikte, yönetim örgütünün bütün dallarında bir reforma girişilmesi kaçınılmaz bir gereklilikti. XIX yüzyıl sonunda Osmanlı bürokrasisinde belirgin bir modernleşme ve uz-

58 Mary Mills, Patricks, *Under Five Sultans*, s. 181.

59 Doktor Jeck, *a.g.e.*, s. 6.

60 *B.Arş. Yıl Evr. II(161) Kısım 16, Nv. 2317 zarf 161-//* "İstanbul'da Almanya ve İngiltere Başlıklı Risalenin Tercümesi"den.

61 "Abdülhamit'in Çin'e gönderdiği Nasihat Heyeti" *Tular Boyu-Takm Tarih Dergisi*, Haziran 1928, sayı 3. s. n-13, imzasız. Ayrıca I. Süreyya Sırma, "II. Abdülhamit'in Çin Siyasetine Dair Bir vesika" *T T Kongresi Tebliği* Baskıda ,1981

manlaşma başlamıştır. II. Abdülhamit'in gümrüklerde, maliyede ve ve en önemlisi poliste yapacağı düzenlemeler için, gerekli uzmanları Almanya'dan sağlamanın nedenleri vardı. Duyun-u Umumiye'nin kurulduğu, ülkenin birçok eyaletlerinin idaresinin (Girit, doğu Rumeli, Makedonya, Cebel-i Lübnan, doğu Anadolu) asayişin sağlanması ve adli, mali reformlar yönünden uluslararası sorun haline getirildiği bir döneme girilmişti. Bu nedenle; merkezi idarede, maliyede, orduda, poliste adliyede ve taşra yönetiminde köklü düzenlemelere girişmek gereği, Osmanlı yönetimi istese de istemese de uluslararası diplomasinin kararları yüzünden gerekliydi. Herşeyden önce Sultan II. Abdülhamit meclisi dağıtmış ve anayasa'yı rafa kaldırmış bir hükümdar olarak, despotik bir yönetimi dedeleri kadar rahatça sürdüremeyecekti. Tanzimattan beri modern devlet ve toplum hayatına karşı özlem; yöneticiler, aydınlar ve halkın bazı grupları arasında dalga dalga yayılıyordu. Toplum yapısındaki sarsıntıları geleneksel kolluk sistemiyle önlemek ve denetlemek güç olacağından, II. Abdülhamit siyasi polis örgütünü de ıslah etmeyi gündeme aldı. Sultan bu reformların gerçekleştirilmesi için İngiliz ve Fransız yardımını denemiş ve faydasız gördüğünden; savaş gücüne, kalkınmasına ve otoriter yapısına hayran olduğu Almanya'dan danışman ve uzman istemek fikrine, saltanatın ilk günlerinden beri dört elle sarılmış ve gerçekleştirmeğe girişmiştir.

Özellikle Fransız-Alman savaşındaki Alman galibiyeti Abdülhamit'ten önce de askeri-sivil bürokraside Almanya'ya karşı bir hayranlık ve eğilim yaratmıştı. Bu hayranlık, bütün çağdaş gözlemciler tarafından ısrarla belirtiliyor.⁶² Bu konularda Bismarck yönetimi, Osmanlı hükümdarlarının isteklerini bazen kuşkuyla bazen de kendisine özgü kaba ve hoyrat bir davranışla reddetmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğuna ilk askeri ve mülki uzman kadroları da bu dönemde gönderilmeğe başlanmıştır. Bismarck Rusya ile olan dostluğu bozmadan çekindiğinden; gerek subayların, gerekse sivil yönetim uzmanlarının Alman devlet memurluğundan istifa edip, Osmanlı memuru olmaları koşuluyla bu isteği yerine getirmek niyetindeydi. Ancak 1882'de Albay von Kaehler yönetiminde ilk Prusya askeri heyeti İstanbul'a geldiğinde, bu şartta uyulmamıştı.

Alman askeri uzmanlarının Osmanlı ordusundaki faaliyetlerine bundan sonraki bölümde değinilecektir. Burada söz konusu olan si-

62 NAUS Despatches of US Ministers to Turkeji "29 Ekim 1894 tarihli rapor Political Situation of Turkey s. 5" M.46 Roll 56, Confidential.

vil yönetimdeki uzmanların durumu ve Osmanlı hazinesinin bu uzmanlara yaptığı yüklü ödemelerdir. 1880'lerden itibaren Bab-ı Âli ve Berlin arasında asker ve sivil çağırma işlemi yoğun bir yazışma ve görüşme akımı yarattı. 14 Temmuz 1880'de iki taraf arasında yapılan bir sözleşme ile Osmanlı hükümeti, Osmanlı üniforması ve rütbesi taşıyacak bazı asker ve sivil uzmanları kadrosuna alıyor, ancak bunlara farklı ve yüksek ücretler veriyordu. Üstelik maaşlar Osmanlı Bankası tarafından muntazaman ödenecekti.⁶³

Sözleşmenin *1. Maddesine göre*; bu uzmanlar üç yıl süre ile istihdam edilecek, iki tarafın anlaşmasıyla üç yıllık bir uzatma yapılacaktır. (2 ve 3. maddeler). Uzman subaylara ve memurlara 20.000 frank yıllık maaş ödemesi yapılacak, gümrük müdürüne 40.000 frank ödenecekti. Harb Okuluna öğretmen olacak subaylar da bu statüde idi. 10. *Maddeye göre*; gelen memur ve uzman subayların Osmanlı hizmetine girmelerine rağmen, kapitülasyon hakları saklı tutuluyordu. 11. *madde ise*; bu memur ve subayların, Osmanlı memuru olarak hizmet görmelerine rağmen Almanya'daki memuriyet görev ve unvanlarının da değişmeden devam edeceği, sadece bu müddet zarfında ödemelerin Osmanlı hükümeti tarafından yapılacağını öngörüyordu. Hirschfeld'in Alman Dışişlerine 14 Mart 1882'de yazdığı bir raporda; Bab-ı Âli'nin istediği uzmanlar ve bunlara verilecek ücretler şöyle belirtiliyor.⁶⁴

- a) Askeri ıslahatı yürütecek yetenekte bir subay (20000 Frank)
- b) Askeri nizamname, talimname ve disiplin yönetmeliğini hazırlayacak iki daha küçük rütbeli subay (her birine 20.000 Frank)
- c) Kurmay sınıfından bir subay (20.000 Frank)
- d) Bir topçu, bir süvari, bir piyade subayı (herbirine 20000 Frank)
- e) Maden, nafia, ticaret ve orman daireleri için iki sivil uzman (herbirine 25.000 Frank)
- f) Jandarmanın ıslahı için üç subay (20.000'er Frank)
- g) Askeri okullar yönetimine danışman olarak bir subay (25.000 Frank)

Bu olay bir başlangıçtı. Bu vakte kadar Avrupa'nın her devletinde ve Osmanlılarda yabancı kökenli subay ve memur vardı. Ancak

63 *AAA Türkiye* 139, Bd 4-5, "Projet des conditions d'engagement du Personnel l'imposant la mission militaire et civile allemande en Turquie".

64 *AAA Türkiye* 139-Bd. 4-5, "14 Maerz 188a tarihli" yazı.

bunlar ülkeleriyle ilişkilerini koparan ve ekmeğini buldukları yerde yaşamağa devam eden maceraperestler veya hırslı insanlardı, ilk defadır ki gelenler ülkeleriyle ilişkilerini kesmeden, yabancı bir orduya ve devlet memuriyetine hizmet sunuyorlardı. *Times* Gazetesi: "İstanbul'da Alman Subayları" başlığı altında gelenlerin doğrudan rütbe ve görevleri ile geldiğini panik içinde haber veriyordu.⁶⁵ Gelenler vatanlardaki memuriyet ve görevlerinin ve özlük haklarının aynen muhafazasına büyük önem veriyorlardı. Gelenler bir yerde ülkelerinde tatmin olmayan ve "Roma'da ikinci olmaktan" bıkıp, bu ülkede birinci olmak isteyen kimselerdi. Kimisini maaşların dolgun oluşu bu işe itiyordu. Özellikle bir iş kazası geçirene ve sözleşmesi bitmeden görevden çıkarılana tazminat ödenmesi hükmü, o dönem için fazla cömertlik sayılır. Hatta bir keresinde "Rüsumat Emaneti"nde bir memuriyete alınıp da, vaktinden önce işine sonverilen bir Alman'a sözleşme gereği hem tazminat hem de tekaüdiye verilmesi, Meclis-i Vükelâda bazı nazırların hiddetlenmesine neden olmuş; Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı; "Bu nasıl mukavele? Bunu imza eden hamiyetsiz devlete ihanet etmiş" diye eleşmişti.⁶⁶ Uzman subaylar, Osmanlı hizmetinde bol keseden aldıkları unvanlar sayesinde Almanya'ya döndüklerinde rütbe yönünden tırmanma olanağı buldular, Ancak sivil memurlar bazen geri döndüklerinde aynı imkânı bulamadılar. Zaten ikinci derecede uzmanlar olduklarından, bunlar dönüşte adam akıllı bir kenara itildiler. Örneğin gümrüklerde çalışan ve ondokuz yıl sonra Almanya'ya dönen *Diiffeladlı* bir uzmanı, Prusya Gümrük Dairesinde Bakan; "Almanya'da az çalıştığı ve 19 yıl boyu değişen mevzuattan haberi olmadığı" gerekçeyle küçük bir memuriyeye atamıştı.*⁷

Orduda ve sivil idarede girilen ıslahatı yürütmek için getirilen bu uzmanlardan başka, Tıp eğitimini yeniden düzenlemek de gündeme alındı ve bu işin gerçekleştirilmesi için, 1890'lardan itibaren Almanya'dan tıp profesörleri getirildi. 1898 Temmuzunda *Rieder* ve *Deyke* adlı iki Profesörün İstanbul'a gelişini bazı Alman gazeteleri⁶⁸ "Fransız tababetinin yerini Alman tababeti alacak" diye başlıklarla haber verdiler. Bu tarihten sonra *Mekteb'i Tıbbiye'nia*. mo-

65 *Times*, 21 July 1880, tarihli nüshasından

66 Ali Fuad Türkgeldi. *Görüp gittiklerim*, TTK yay. II. Seri No.13 Ankara TTK Basımevi, 1951, s. 15-26.

67 *AAA Türkei* 198, Bd. 1-2, "Maliye Bakanı Köhler'e Mektub", 2t Haziran 1909.

68 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, "13 Juli 1898" nüshasından.

dernleştirilmesi için Alman öğretmenlerden yararlanılması düşünüldü ise de, Türkiye'de Fransız tıp öğretmenleri ve ders kitapları kullanımı 1930'lardaki Üniversite ıslahatına kadar devam etmiştir. Alman tıbbının Türkiye'deki etkisi Haydarpaşa hastahanesinin kurulmasıyla başladı. Fakat bu alanda ordunun ihtiyacını ön planda tutan Osmanlı yönetimi, Viyana Üniversitesiyle ilişki kurup, gerçek modern Alman tababetini tercih edeceğine, bir kaç Alman tıp profesörü ve uzmanını getirmekle yetinmiş görünüyor.

II. Abdülhamit otokratik yönetimini kurarken, polisin modern bir örgüt ve düzenle çalışmasına önem vermiştir. Almanya'dan polisin ıslahı ve özellikle siyasi polisin yeniden kurulması için uzman yardımı istemiştir. Alman dışişleri bakanlığının, içişlerine yazdığı bir yazıda; Osmanlı Sultanının polisin ıslahı için bazı memurlar istediği bildiriliyordu. İçişleri; *Weiss, Schirmen, Tresckow* adlı polis memurlarını gönderdi. Bunlar 12000 mark yıllık alacaktı. Sultan'ın bu isteği 3 Eylül 1905'de Alman elçiliği tarafından telgrafla bildirilmişti.⁶⁹ Sultan casusluk ve siyasi polis faaliyetlerini düzenlemek için. bu konuda uzman olan, *Intendanturrat Fleischer*'i çağırtmıştı. Bu polis şefi, 18 Ekim 1901'de bir gazeteye;⁷⁰ "Çalışmalarım başarılı oldu. Türkler bütün geri kalmış toplumlar gibi üstün bir taklit ve izleme kabiliyetine sahiptir." yollu bir demeç de vermiştir. Gelen uzmanlar kendilerini ıssız ve karanlık bir ülkeye aydınlık getiren ilâhlar olarak düşünüyorlardı.

Alman Kültürel Yayılması

Gerçekte taklid kabiliyeti yüksek olan (!) bu topluma, bu uzman gruplarıyla gerçek bir alman kültürünün gelmediği görülüyor. Türkiye, Almanya'nın iktisadi, siyasi, askeri nüfuz alanına girdi, ama gerçek Alman kültürünü değil yüzeydeki Alman kültürünü, daha doğrusu Alman propagandasını tanıdı. Almanca'nın İngilizce ve Fransızcaya karşı yaygın bir dil olarak tutunması pancermanist propagandacıların kalemünde mütemediyen tekrarlanıyordu.⁷¹ "Önasya'nın her sınıf ve dinden halkının ülkedeki yabancı okullar arasında Alman okullarını da görmek istediklerini, böyle uygun bir ortama rağmen Alman ticaret ve siyasetinin başarısına yardım edecek kültürel kurum-

69 *AAA, Türkei* 139 *Bd* 23-24 "17 Eylül 1905 tarihli İçişleri Raporu ve 3 Eylül 1905 tarihli İstanbul'daki Alman Elçiliğinin telgrafi.

70 *Berliner, Lokal Anzeiger*, 18 Okt. 1901, nüshasından.

71 Davis Trietsch, *Deutschland und der islam*, s. 61.

ların pek az olduğu ve arttırılması gerektiği" söyleniyordu.⁷² Gerçekte Alman nüfuzunun artmasıyla Türkiye'ye; Kant, Schelling, Hegel, Feurbach ve Marx'la gelişen klasik Alman felsefesi, Alman edebiyatı, tekniği ve doğa bilimleri gelmedi. Belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel reform tarihinin, Rusya tarihindeki kültürel reformlardan farklı, önemli bir yanı budur. Alman kültürü Türkiye'ye sadece; arkeolojik zenginlikleri yağmalayacak kazılar, Beyoğlu'ndaki Viyana operetleri, Almanca eserlerin Fransızca üzerinden yapılan eksik ve yanlış çevirileri ve büyük ölçüde de Alman otoritaryanizmi ve militarizmine hayranlık duyguları olarak geldi. Esasen Osmanlı İmparatorluğunda çok önceden yoğun olarak yayılan Fransız, Amerikan, İngiliz okullarına göre Alman okullarının sayısı da azdı. 1898 yılında İmparatorlukta tüm Alman okulları; başta İstanbul olmak üzere, İzmir'de bir lise (65 öğrencisi vardı. 1872'de açıldı)*. Beyrut'da merkezde bir lise (45 öğrencili), Hayfada bir lise ve ortaokul (toplam 85 erkek ve 145 kız öğrenci), Selânik'de bir ortaokul (kız ve erkek 188 öğrencili, 1885'de kuruldu)'dan ibaretti. " Kültür propagandası uzmanları özellikle Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Anteb, Diyarbakir, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa'da okullar kurulmasını ısrarla öneriyorlardı.⁷⁴ Bu yerlerin Bağdat hattı civarında bulunduğunu ve Almanyanın hedeflediği sömürü alanını meydana getiren merkezler olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu okullar Yakındoğudaki Alman çıkarlarının ve iktisadî kuruluşlarının gereksineceği faaliyetlere yardımcı olacak Osmanlı gençlerini yetiştirmek için gerekli görülüyordu. Çağın, Alman propagandistleri bu okulları dini propaganda aracı olarak düşünmemiş, hatta bundan şiddetle kaçınılarak ön planda; iktisadî, siyasî nüfuzun yayılmasına hizmet eden kurumlar olarak çalışmalarını önermişlerdir.⁷⁵

Zamanla yetimhane ve okul gibi kurumlar, Bağdat demiryolu çevresinde, örneğin Maraş'ta ve özellikle Alman kolonizasyon metodlarının uygulandığı Filistin'de mantar gibi bitmeğe başladılar. 1910 yılında *Daily Graphic*;¹⁶ "Bağdat demiryolu civarı, hastahane, okul

72 Hugo Grothe, *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen*, Halle ads, Gebauer Schwetschke Verlag MbH. 1913, s. 53-54.

‡ Burada ayrıca iki Avusturya okulu vardı. (Mechitarist ve Fransesken liseleri, 105 öğrencili idiler).

73 *Maarif Salnamesi*, 1316 senesi, İstanbul, sahife 934-1073 arasındaki bilgiler.

74 Hugo Grothe, *a.g.e.*, s. 54.

75 *a.g.e.*, s. 55.

76 *Daily Graphic*, "18 April 1970" nüshasından.

ve Alman misyonları ile dolduruldu. İngiltere'de Palmerstone (muhafazakâr diplomasi) geleneğinin yıkılması, Fransa'da ise din-devlet ayırımı güdülmesi Almanların işini kolaylaştırdı" diye yazıyordu. Alman büyükelçisi bu tür söylentileri Bethmann-Hollweg'e günü gününe bildirirken, muhafazakâr Fransız gazetesi *Gaulois'nun* misyoner faaliyetlerdeki Alman başarısı için; "Hıristiyan olarak sevin, Fransız olarak üzül" deyişini diplomatik başarısının göstergesi olarak vurguluyordu.⁷⁷ Ancak, belirtmek gerekir ki; Alman kolonyalist politikası, bu alanda İngiltere, Fransa ve A.B.D. ye göre yaya kalmıştır.

Alman yayılmasının hedeflerini saptamak ve bu coğrafi yayılma alanını araştırmak için, Alman doğu bilimcileri XIX yüzyılın ikinci yarısında hızla örgütlendi ve yoğun bir araştırma faaliyetine başlayarak, kültürel zenginliklerin yağmasına giriştiler. Türklerin cehaletinden dolayı verildiği söylenen, gerçekte şantaj ve baskı yoluyla zorla alınan *Bergama Sunağı* ile sembolleşen bu yağmacılık hareketi; doğu bilimcilerin toplandığı cemiyetler ve 1908 den sonra yoğun olarak faaliyette bulunan siyasi nitelikli "*Deutsche Vorderasien komite-*" Alman Önasya Komitesi" tarafından yönetiliyordu.

Alman doğu bilimi cemiyetlerinin en önde gelenleri; 1895 de kurulan "*Vorderasiatische Gesellschaft-Önasya Cemiyeti*", 1901'de kurulan "*Münchener Orientalische Gesellchaft-Münih Doğu Cemiyeti*", 1877 de Filistinde kolonizasyon ve nüfuz politikasını hazırlamak için kurulan "*Deutscheverein für Erforschung Palaestinas-Alma.n*, Filistin Araştırma Birliği" ve 1904 de kurulan "*Deutsche Gesellschaft für e Erforschung Anato-liens-Ana,âoh*" İlmi Araştırma Cemiyeti"dir.⁷⁸ Bütün bu derneklerin seçkin uzmanları 1908'den itibaren politik uzmanlarla birlikte Önasya Komitesi'nde çalışıyorlardı. Bu uzmanlar doğu bilimlerine öncülük edecek araştırmalar yanında, özellikle yüzyılımızın başında bilimsel endişeden çok yağmacılık endişesine dayanan tahribkâr arkeolojik kazılar da yaptılar. Alman doğu bilimcileri İslâm kültürü ve eski yakınoğu uygarlıkları üzerinde dikkate değer araştırmalar yaparken, bu dünyaya sempatik görünmek isteyen politikacıları destekler bir eğilimde idiler. Nihayet Alman İmparatoru'nun doğuya yaptığı ikinci gezi, Almanya'nın yakınoğu politikasına etkin ve yoğun bir biçimde karışmasının başlangıcıdır, denebilir.

⁷⁷ AAA *Türkei* 175 d, Bd. 2-3, Büyükelçi Biebersein'dan Bethman-Hollweg'e, 14 Nisan 1910".

⁷⁸ H.Grothe, a.g.e., s. 43-44.

İmparator II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğunda

1898 yılı Ekiminde Alman İmparatoru ailesi ile birlikte İstanbul-Kudüs yolculuğuna çıktı. İkinci defadır ki Osmanlı ülkesini ziyaret ediyordu ve bu gezi gerek bir gövde gösterisi olarak, gerekse sağladığı sonuçlar bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya'nın nüfuzunu arttıran tarihî bir dönüm noktası sayılır.

İngiltere'nin Süveyş Kanalını açmasına karşılık, Almanya da doğuya Bağdad-Basra üzerinden demiryoluyla açılmayı düşünüyordu. Bağdad demiryolu doğuya İslâm Ülkelerine uzanan bir Alman kanalı olacaktı. İmparator 1889'da İstanbul'a, ilk geldiğinde, artık bu ülkenin kendisi ile yakın ittifak ilişkilerine girdiği görülüyordu. Daha ilk gezide Bağdad demiryolunun Konya'ya kadar uzatılma imtiyazı alınmıştı. II. Wilhelm diplomatik dostluk gösterileri ile değil, kontrolünden çıkmış dostluk gösterileri ile karşılandı. Gazeteler aylardan beri İmparatorun ziyareti ile meşgul oluyordu, *ikdam* Gazetesi: "Osmanlıların cesaret ve mertlik ve yüksek nitelikleri Almanlarda da vardır. Bu iki millet birbirinin adeta aynası olarak yaratılmışmıştır. Osmanlılar Alman ismini saygı ve muhabbetle anarlar",⁷⁹ derken, ısmarlama değil safça bir inançla bu ifadeyi kullanıyordu. Propagandayı Almanlardan çok Osmanlı basını ve yöneticileri yapmıştı. İşte imparator on yıl sonra, yeniden kendisine kapılarını böyle sonuna kadar açan bir ülkeye geliyordu. Bu sefer doğuya bir büyük senyör, bir koruyucu pozunda geldi. Yeni Alman politikası; İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında kesin bir tavırla Ortadoğunun hakimi olmak iddiasını açığa çıkarmıştı. Tam bu sırada İngiltere ve Fransa Afrika'daki *Fachoda* sorunundan dolayı çatışıyorlardı. Wühelm Yakın-doğuda arz-ı endam etme vaktinin geldiğini anladı.

18 Ekim 1898'de İmparator ve İmparatoriçe "Hohenzollern" yatıyla İstanbul'a gelip, top atışları ve "yaşa varol" sesleri arasında Dolmabahçe'de karaya çıktılar. İkinci gün İstanbul müzeleri gezildi, sefaretde bir kabul resmi düzenlendi. İmparatoriçe aynı gün, çok merak ettiği Sarayın haremde Sultanın eşleri ve kızlarını ziyaret etti. Üçüncü gün atla İstanbul surları gezilip, elçiler kabul edildi. Nihayet Sultanla uzun bir görüşme ve akşam bir tiyatro temsili... Dördüncü gün Hereke Halı Fabrikası ziyaret edildi, imparator ve maiyetine cömertçe halılar hediye edildi. Beşinci gün Sultan'ın resmi kabulü ve gala yemeği programı doldurdu. Son gün imparatoriçenin doğum

⁷⁹ *ikdam*, 2 Cemaziydahır 1316, (18 Ekim 1898) nüshasından 1. sahife.

günü kutlandı. 22 Ekim 1898'de İmparator ve ailesi Hayfa'ya hareket ettiler. İmparator bu arada, İstanbul'da Alman kolonisini kabul etmiş ve Deutsche Bank müdürü Dr. Siemens'le uzun uzun görüşmüştü. Görüşme sonunda Siemens, Anadolu demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılma izninin alındığını öğrendi. İmparator Alman lisesini ziyaretten pek memnun oldu.⁸⁰ Buraya kadar İmparatorun gezisinin görünüşte olağanüstü bir niteliği yoktu. Nihayet dost bir ülkenin hükümdarı, Osmanlı başkentinde tören ve tezahüratla karşılanmıştı. İmparatorun asıl Haçlı Seferi "Hohenzollern"yatı 25 Ekimde Hayfa'da demirledikten sonra başladı. Yöneticileri, eşrafı ve ruhani reisleriyle bütün Suriye, İmparatoru görülmedik bir tantana ile karşıladı. Yol boyu resmi görevliler dışında, Katolik ve Protestan Alman Kolonisi kendisine eşlik ettiler. İmparatora yüksek rütbeli 127 Osmanlı memur ve askeri refakat ediyordu. Kendisini karşılamak için Hassa Ertuğrul Alayı önceden Hayfa'ya hareket etmiş, hepsine yeni üniformalar giydirilmişti.⁸¹ 27 Ekimde Yafa'dan hareket etti. ve 29 Ekimde atla Kudüs'e ulaştı. İmparatoru bu beldede bütün ruhani reisler karşıladı. O şimdi bir hacı rolündeydi. Ruhani reislerin hepsine bol bol ihsanlarda bulundu. Sadece protestanların değil, katolik Almanların da İmparatoru olduğunu göstermek için, Katoliklerin ruhani reisi Kardinal *Piavi'ye* en yüksek nişanlardan biri olan *Rother Adlerorden'i* tevcih etti.⁸² Katolik misyon reisleri ise; "İmparatorun tarihi toprakları şereflendirmesinden kıvanç duyduklarını ve umutlarının arttığını" belirttiler.⁸³ İmparator hac seferi sırasında, Filistin Alman kolonisinin (Alman Yahudileri dahil) misyon reisleriyle ayrı ayrı görüştü, her birine vaad ve ihsanlarda bulundu. Ağlama duvarını, Rum kilisesini ve hatta Mescid'ul Aksa'yı bile ziyaret etti. 31 Ekimde Zeytin Dağındaki Alman kilisesini ayınle açtı. (*Erlöserkirche*) Bu Kudüs'ün en büyük kilisesi idi ve bir prestij anıtıydı. Sonra Hayfa'ya hareket etti. 12 Kasım'da Beyrut'ta karaya çıktı. Buradan trenle 13 Kasım'da Şam'a geçti. Emeviye camiinde Selahaddin'i Eyyubi'nin mezarını ziyaret edip onun hatırasına bir ziyaret plaketi çıkarttı.⁸⁴ Şam'da yöneticilerin, "hoşgeldiniz" söylevlerine cevap olarak meşhur nutkunu verdi; "Burada bütün zamanların en

80 *Neuüider Zeitung* "19 Okt. 1898 Nr. 245" tarihli sayısından

81 *ikdam*, 27 Cemaziyelevvel 1316 (13 Ekim 1898) nüshası 1. sahife.

82 *Germania*, I. Nov. 1898 tarihli sayısından.

83 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 13 Nov. 1898 tarihli sayısından.

84 Al Tibawi, *A Modern History of Syria*, MacMillan St Martinis Press, Edinburgh 1969, s. 193.

kahraman askeri Sultan Selâhaddin'in mezarı Önündeyim. Majesteleri Sultan Abdülhamit'e misafirperverliğinden dolayı teşekkür borçluyum. Gerek Majeste Sultan, gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon müslüman bilsinler ki, Alman İmparatoru onların en iyi dostudur".⁸⁵ İmparator müslümanların koruyucusu (!) olduğunu böyle parlak bir şekilde açıklayarak gezinin asıl amacını sergiliyordu. 16 Kasım'da Beyrut'dan hareket etti. Bu gezi ve imparatorun tutumu, Sultan Abdülhamit'de; Makedonya, Girit ve Ermeni meselesinde Avrupa büyüklerine karşı kendisini kayıracak bir koruyucu bulduğu kanaatini pekiştirdi.

Alman basını çok önceden bu geziyi tarihi bir olay ve siyasi bir atılım diye tanıtmıştı. Daha 180,7'de; "İmparatorun gelecek yılki Kudüs gezisi, sadece oradaki protestanları değil, bütün küçük Asya'daki Protestanları çok sevindirecek ve onlara umut verecektir. Bu vakte kadar zayıf olan protestan cemaati artık güçlenecektir"⁸⁶ deniyordu. İmparator açıkça ve kendiliğinden, Osmanlı protestanlarının koruyuculuğu rolünü üstleniyordu. Filistin'deki Alman misyon şefleri, daha geziden çok önce Berlin'e müracaat etmişlerdi. Örneğin Tempel tarikatının lideri Hoffmann; "İmparator hepimizin kolonilerini ziyaret edip bize cesaret versin" diyordu.⁸⁷ Alman protestanları imparatorun Fransız Protestanlarına da iltifat etmesine hiç taraftar değillerdi. "Katolik veya Protestan, sadece Almanlar imparatorun yardımına nail olmalıdır" deniyordu, imparator Kudüs'te Alman Yahudilerinin de kendisini karşılamalarını istemişti.*⁸⁸ Önemli olan Filistin topraklarındaki Almanya kökenli kolonizatörlerdi. Özellikle bu geziden sonra Alman Dışişleri mütemadiyen kilise, okul, yetimhane gibi kurumlar için Kudüs ve Filistinde arazi alımı işlemlerine girişti. Hangi tarikat ve dinden olursa olsun, Almanya Filistin'e Almanca konuşan kalabalıkların yerleşmesini istiyordu.

Buna rağmen II. Wilhelm'in Kudüs gezisi, basında bazı tartışmalara da neden olmamış değildir. Milliyetçi-liberal bir Alman gazetesi olan *Badische Landeszeitung* Sultan Abdülhamit'i kasederek; "Elleri Ermeni kanına bulanmış bir adamın elini imparator nasıl sıkacak? Bu gezide yatın kömür masraflarını haşmetmeab kendi tahsisatından mı, yoksa devlet kasasından mı ödüyor?" diye sert bir eleş-

85 a.g.c., s. 193-194.

86 *Berliner Neuste Nachrichten*, 3 Sept. 1897, tarihli sayısından

87 *AAA, Türkei*, 175 d-Bd 1-2, "Berlin, 2 Eylül 1897 tarihli" yazı.

88 *Germania*, Berlin, 16 Okt. 1898, Nr. 238 den.

tiride bulundu. Resmi ideolojiyi savunan *Germania* bu yazıya; "budala şaşkın liberallerin zırvası" diye cevap verirken,⁸⁹ bir başka liberal gazete aynı yazıya; "Ermeniler kendileri suçlu, Abdülhamit olmasa Türkiye ayakta duramaz. Akıllı bir diplomattır. Gerçekte başbakan da kendisidir. Sınırları dışında bile Halife olarak hürmet görür. İmparatorun böyle bir Sultana misafir olması önemli olaydır"⁹⁰ diye cevap verdi.

Dış dünyada imparatorun doğu gezisi herkesi endişeye ve hidete şevketti. Papalık Wilhelm'in Katolik koruyuculuğundan hoşlanmamış ve Fransa'nın bu rolünü tanımaya devam edeceğini belli belirsiz hissettirmişti.⁹¹ Kudüs'teki Britanya Konsolosu ise, yazdığı raporda; "İmparatorun ziyaretinin ve bu ziyaret sırasında Osmanlı hükümetinin kendisine gösterdiği itibarın, ve tanıdığı olağanüstü serbestinin, Alman imparatorluğunun saygınlığını artırdığını ve bu durumun Filistin'deki Alman nüfuzunun genişlemesine neden olacağını" bildiriyordu.⁹²

İmparator Filistin'de faaliyetde bulunan Alman misyonlarını teşvik etmiş, onların başarısı için uygun bir ortam hazırlanmıştı. Filistin'de "*Jerusalem Verein-Kudüs Birliği*", "*Evangelische Bund-Protestant Birliği*", "*Deutsche Orient Mission-Alman Doğu Misyonerleri Birliği*" gibi Cemiyetler 1890 lardanberi faaliyete geçmişlerdi. Bu cemiyetler Alman Dışişlerinin desteği sayesinde, protestanlığı Filistin kadar, Osmanlı Asyasının diğer yerlerinde ve hatta Rusya'da bile yaymaya başladılar. 2 Temmuz 1900 tarihinde Rusya'nın ünlü klerikalist gazetesi *JÇerkovniye Vedemosti*; 'Almanların Filistin'de okulsuz şehir bırakmadıklarını ve Protestanlığım, Almanlar tarafından Rusya'da da fakir fukara arasında yayıldığını" belirtiyor... *Çerkovniya Vedemosti* devamla; "3000 cemiyet ve 40 milyon mark yıllık bütçe ve Filistin'deki 400 protestan misyoner ve 20 katolik nihle Almanya başarılı çalışıyor. Bizim Rusların da Filistin'de 23 Erkek ve 1 kız okulu, 1 hastahane ve 4 sağlık ocağı var. Ancak Roma (Katolikleri kastediyor) ve Toton cemiyetleri üzerinde etkin olmak için çok güçsüzüz. II. Wilhelm Asya'yı sulh

89 *Germania*, 29 Okt. 1898, tarihli sayısından

90 *Constanzer Zeitung*; 'N^{ov}- *&\$, tarihli sayısından

91 *PRO-FO* 195, Nr. 199-2005 "10Oct. 1898 tarihli, Roma'dan Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye".

92 *PRO-FO* 195, Nr. 63-2028, "8 N>v. 1898 tarihli Kudüs Konsolosunun Dışişlerine Raporu" ve *FO-78* Nr. 4936 "4 Nov. 1891 tarihli raporda" imparatorun 127 tane yüksek rütbeli Osmanlı memurunun ve 200 adet sildili Alman denizci ve subayının refakatinde Kudüs'e gelmesi normal protokolün ötesinde biriülenlemeydi" deniyor.

yoluyla fethetmek ve pancermanist yoldaşlarına enerji aşlamak için Kudüs'e gitti"⁹³ demektedir.

İmparator Berlin'e döndüğünde kendisini karşılayan bakanlarına ve iş adamlarına, Sultan'dan kopardığı hediyelerin; Köstence-tstanbul telgraf hattının inşa imtiyazının, ticari ilişkilerin yoğunlaşmasının, Anadolu Demiryollarının Bağdat'a kadar uzatılması ve bu konuda Deutsche Bank'a verilen imtiyazın müjdesini veriyordu.⁹⁴

Almanya uzmanlarıyla ve silah ticaretiyle Osmanlı ordusuna, demiryollarıyla Önyasya'ya ve dolayısıyla siyasal ve sosyal hayatın her alanına nüfuz edecek döneme girmişti.

93 *Sanki Petersburger Zeitung*, No. 171: 3 Jili 19⁰⁰ 3 Haziran tarihli "Zarkovniye Vedemosti-Kilise Haberleri" gazetesinden..

94 Lothar Rathmann, *a.g.e.*, s. 76-77.

BÖLÜM II

OSMANLI ORDUSUNDA ALMAN KOMUTANLAR

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı devleti için felâketle bitti. Böylece yüz senedir Osmanlı devlet adamlarının düşünce ve hareketine yön veren tüm reformların başlıca amacı olan "ordu"nun durumu yeniden güncellik kazandı. Savaşan ordunun mevcudunun yarıya yakını hemen hiç eğitim görmemişti. Silahların yetersizliği ve ilkelliği yanında, yeterli sayıda meslekten subay olmayışı, özellikle küçük komuta kademelerinin bilgisizliği dikkati çekiyordu. Gerek Balkanlarda, gerekse doğu Anadolu'da Rus ordularına gösterilen direnişin temelinde inatçı bir savunma ve fedakârlık duygusu yatıyordu. Osmanlı ülkesinin içlerine kadar bir yabancı ordunun girememesinin bir nedeni de, yolların kötülüğü idi ki, aynı neden Osmanlı Ordusunun da hareket kabiliyetini ve asayişin sağlanmasındaki etkinliğini azaltıyordu.

Osmanlı-Alman Askeri İşbirliğinin Nedeni

1860'lardan sonra Büyük Friedrich geleneğini izleyen Prusya ordusu, memleketin kaydettiği teknolojik ve ekonomik gelişme nedeniyle önemli atılımlar yaptı. Bu dönemde Prusya ordusu artık aktif bir ordu niteliğini kazandı. Diğer Avrupa devletlerindeki ücretli ordu (İngiltere gibi) veya kura usûlüne dayanan ordu (Rusya ve Osmanlı Devletindeki gibi) geleneği terkedildi ve mecburi askerlik sisteminin yerleştirilmesiyle, daimi ordunun yanında ihtiyat ordusu da heran yararlanılabilen ve zaman zaman eğitimden geçen bir bölüm olarak önemli bir güç kaynağı oluşturdu. 1866'da Prusya ordusunun mevcudu 300.000 kişi idi. Fransa ile savaşın arifesinde bu sayı 1.200.000'e ulaştı.¹ 1870'lerde Alman İmparatorluk ordusu sayıca Avrupa'nın en

• 1914 Savaşına girildiğinde Osmanlı İmparatorluğunda da bu sistem **uygulandı ama**, toplanan askerın tümünü cepheye sevk etmek olanağı bile bulunamadı.

¹ M.E.Yapp. "The Modernization of Middle Eastern Armies in the 19th Century A Comparative View", *War and Technology in the Middle East*. Edit V.J. Parry- M.E. Yapp, London-Oxf. Univ. Press, 1975, s. 339.

kalabalık ordusu değildi, ama etkinlik ve hareketlilik yönünden en çok çekinilen gücü olmuştu. Demiryollarının gelişmesi bu ordunun sevkiyatını kolaylaştırıyordu ve demiryol yapımı görünüşte Alman iş çevrelerinden çok, askeri çevrelerin can-ı gönülden destekledikleri bir politikaydı. Bu durum ilerde, Bağdat demiryolunun güncellik kazanmasıyla da göze çarpacaktır.

Osmanlı ordusunda ıslahat denince akla Almanya'nın gelmesi ilk defa olmuyordu. Daha III. Selim devrinde, Padişahın isteğiyle Prusyalı Albay *von Goetze* Türk topçu birliklerini denetlemişti. Kapıkulu askerini ortadan kaldırarak modern düzenli bir ordu kurmayı amaçlayan II. Mahmud da ister istemez Prusya ordusuna başvurdu. Tarihin akışı; Navarin baskını ve Yunan ayaklanması gibi olaylar nedeniyle Osmanlıları Prusya'ya muhtaç bırakmıştı. Prusya'dan istenen askeri heyet de 1836 da Moltke'nin başkanlığında gönderildi. İlk defadır ki bu heyetin üyeleri Prusya ordusundaki statülerini tamamen koruyarak Türkiye'ye askeri uzman göreviyle geliyorlardı. Bu heyetde Moltke'den başka üç yüzbaşı daha vardı². Darmadağınık durumdaki Osmanlı ordusuna bu heyetin pek yardımcı olamadığını biliyoruz.

H.von Moltke (1836) ve *Kaehler* (1882) arasındaki dönemde, etkin ve düzenli bir Prusya askeri yardımı söz konusu değildir. Gelenler ya tek gelmişler veya ordularını tamamen terkederek Osmanlı hizmetine girmişlerdir. Ama Alman silâh sanayiinin daha o zamanlar Türkiye pazarına sızdığı anlaşılıyor.³ Türkiye'de Alman askeri uzman ve komutanları asıl 1880'lerden itibaren arz-ı endam edecektir ve bu durum 1918'e kadar da gittikçe artan bir Alman nüfuzuna paralel olarak gelişecektir. Bu dönemde Almanya'da askerlik, Moltke ve Goltz gibi askerlerin propagandasını yaptığı tüm milleti silâh altında tutmayı amaçlayan militarist bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının ilk yılları ordunun ıslahı sorununun varlığıyla başladı. Padişah ordunun ıslahını ele aldığı anda, Alman otoritaryanizminin orduda politikayı, da önleyeceği fikrindeydi.

1880'den evvel Osmanlı ordusu çağdaş tekniği ve askerlik bilgisini; bağımsız ve muhtelif milletler ordularından kopmuş, hatta kimi-

2 Türkiye'ye Alman askeri yardımı konusunda, sadece Alman kaynaklarını inceleyerek en değerli toplu çalışmayı hazırlayan Jehuda VVallach'dır. Bkz. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Harp Tarihi Bask. Ankara Gn. Kur. Basımevi, 1977 s. 9-14. Alman askeri heyetlerinin Osmanlı Ordusundaki faaliyetlerini en iyi inceleyen bu eserdir. Ancak sadece Alman kaynaklarına dayanıyor. Bu nedenle bu bölümde Osmanlı arşivinin getirdiği yeni bilgiler sergilenip, tekrardan kaçınılacaktır.

3 *a.g.e.*, s. 23.

si islâm dinine girmiş subaylarla elde etmeğe çalışıyordu. Berlin Kongresinden sonra ortaya çıkan panik havasına kadar, Osmanlı ordusunda modern İngiliz, Fransız, Prusya sistemleri geleneksel Osmanlı sistemiyle bir arada yaşamıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı ordusu artık Alman genel kurmayının stratejisine, onun tayin ettiği subaylara ve Alman endüstrisinin silahlarına bağlanıp, gittikçe Alman askeri sistemiyle bütünleşen bir ordu olmaya başladı. 1877-1878 Savaşı Türkiye'de bir anlamda yeni bir dönem başlattı. 1891'de 19 milyon Osmanlı lirası tutan bütçenin yarısından fazlası orduya ve bahriyeye ayrılmıştı⁴. (6.100.000 Orduya, 1.250.000 zabıtyyeye, 600.000 Tophane ve 600.000 Bahriyeye) Bu durum gerçekten bir panik sonucu doğmuştu, Osmanlı devleti yaşama şansını yapacağı reforma bağlamıştı.

XIX.yy. da Almanlaşma sadece Osmanlı ordusuna musallat olan bir süreç değildi. Aynı olayı Avusturya yaşamaktaydı. Rusya XVIII yüzyıldan beri yaşıyordu. Hatta küçük Balkan devletlerinin bir kısmı da bu sürecin içine girmişlerdi. Ancak bu orduların bazıları bu sistemi benimserken, esaslarını anlayabilmiş ve kendi gereksinmelerine göre geliştirebilmişlerdi.

Osmanlı ordusu ise bu sistemi yüzeyde taklit etti ve Prusya askeri tekniğini tam anlamıyla benimseyip uygulamadı. Esasen Alman genelkurmayı bu orduyu; fedakar, dayanıklı kolayca harcanıp, ateşe sürülebilecek askerler olarak düşünüyordu. Almanların bu niyetini 1914-1918 büyük savaşı kanıtlayacaktır.

Askeri Uzmanların Gelişi

1880 Mayısında Padişahın Alman Büyükelçisi von Hatzfeld'e bu konuyu açmasından sonra, Bismarck bu konuyu Viyana'daki müttefiklerine danıştı. Avusturya komutanları; "Osmanlı ordusunun Almanlar tarafından eğitilmesinde bir sakınca görmediklerini, zaten Osmanlı ordusunun bu yardımla çok kuvvetlenemeyeceğini" açıkça belirttikten sonra, subay heyetinin gönderilme hazırlıklarına başladı⁵ Berlindeki Osmanlı büyükelçisinin 24 Aralık 1882' de bildirdiğine göre, Bismarck; "Osmanlı devletinin sivil ve askeri uzmanlar konusundaki isteğinin, derhal en iyi uzmanların gönderilmesiyle yerine getirileceğini" bildirmişti⁶.

4 M.A.Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdulhamid II* (1880-1897) PhD. Univ. of California, Los Angeles, 1966. s. 85.

5 YVallach, *a.g.e.*, s. 26.

6 BA. *Yıld Evr. Kıs*; 14, zarf 74-126 "a Safer 1399-24 Kanunevvel 1883 tarihli rapor."

Önceden de belirttiğimiz gibi Padişah'ın 1880 Temmuzun da Berlin'e gönderdiği bir listede istenen askerler ve sivil memurlar, özel bir sözleşme ile Osmanlı hizmetine girdiler. Burada belirtilmesi gereken husus, Osmanlı çıkarları aleyhine hareket eden subay ve memurların sadece hizmetten çıkarılabileceğiydi . Osmanlı üniforma ve rütbe-lerini taşımalarına rağmen, askerler Alman askeri Ceza Kanunu, sivil memurlar da ilgili Alman kanunlarına tabi idiler ve kendilerine Osmanlı makamlarının uygulayabileceği bir yaptırım yoktu. Alman subayların; Alman ordusundan istifa ederek mi, yoksa Almanya'daki durumlarını muhafaza ederek mi Osmanlı hizmetine girecekleri sadece Alman başbakanı ve harbiye nazırı arasında bir sorun ol- makla kalmadı, İngiliz Avam Kamarasında da tartışma konusu ol- du. Genelkurmay Başkanı H.von Moltke, Türkiye'de geçmişteki ken- di tecrübelerine dayanarak; "subayların Alman ordusu ile ilişkilerini kesmemelerini, bu sayede en iyi uzmanların gönderilebileceğini ve bunun da Osmanlı ordusundan çok Alman ordusunun işine yara- yacağını belirterek, Osmanlı üniforması giyseler de, Alman subayı olarak istanbul'a gönderileceklerin, Almanya büyükelçiliğine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmelerini" istedi. Bu görüş sonunda kabul edildi ve 11 Nisan 1882 de dört subayın (Albay *Kaehler*, Piyade Yüzbaşı *Kamphövener*, Topçu Yüzbaşı *von Hobe*, Dragon alayından Yüzbaşı *Ristoui*) gönderilmesi için izin çıktı. Bu subaylar gelişlerinden sonra üç ay içinde hizmete devam edip etmiyeceklerini bildirecekler- di. Şartları beğenmeyenlerin Alman ordusuna dönebilmeleri için, üç ay maaşlı izin almış sayılıyorlardı.⁷ Albay *Kaehler* üstün bilgili bir subay olarak tanıtılıyor ve heyet başkanı olarak danışmanlık hizmet-lerinde kullanılabileceği belirtiliyordu. Albay *von Kaehler* gelir gelmez Osmanlı ordusunda Mirliva rütbesi ile göreve başladı ve *von Kaehler Paşa* oldu. Alman imparatoru da bunun üzerine onu Alman ordusunda tümgeneralliğe yükseltti. Bu açık arttırma sonucu *von Kaehler Paşa* Osmanlı Feriki yapıldı ve Padişah Yaverliğine atandı. Albay olarak gelişinden üç yıl sonra 1885'de öldüğünde Osmanlı müşiri (mareşal) idi. Kendisiyle gelen diğer üç subay ise ilk elde Miralay (Albay) ya- pılmışlardı. Türkiye'de hızla rütbe tırmanmak Alman ordusunda da çok geçmeden bunun eşdeğeri rütbelere yükseltilmek cazip bir yoldu. Gelenler için Osmanlı ordusu yeni hayat ve istikbal demekti. Bir müd- det sonra çok çabuk bunun cazibesine kapıldılar. *Kaehler* gelişinden üç yıl sonra İstanbul'da öldü. Ama ölümüne kadar, kısa süren danış-

7 Wallach, *a.g.e.*, s. 30-33.

manlığı boyunca Alman silah fabrikalarına Osmanlı ordusu tarafından ilk yüklü siparişleri verdirmek için didindi durdu. Zamanla Osmanlı ordusu, Alman silah fabrikatörlerinin en iyi müşterisi olacaktır. Almanya'dan silah ithalatı özellikle von der Goltz'un gelişinden sonra daha da artacaktır.

Osmanlı ordusuna giren bu subaylar kendilerini burada sadece akıl öğretip, emir vermekle yükümlü sayıyorlardı. Üniformasını taşıdıkları ordunun gelenek ve kurallarına uymamaları nedeniyle danışmanlıkta pek yararlı olamamışlar ve Türk komutanlarla anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Özellikle Alman subaylarının tutumundan, eğitim yöntemlerinden ve davranışlarından pek hazzetmediği anlaşılan Gazi Osman Paşa'dan Kaehler şikayet etmekte, onu kıskançlık, tembellik ve çıkarıcılıkla suçlamaktan çekinmemektedir.⁸ Esasen bu adamlar Osmanlı subayı unvanını ne kendileri kullanıyor, ne de öyle nitelendirilmeğe tahammül edebiliyorlardı.⁹ Von Kaehler Paşa 1813-1860 dönemindeki Prusya ordusunun örgütlenmesini örnek alarak, uzun ve ayrıntılı bir reform projesi hazırladı. "Tembellik ve lakâydilerini" her fırsatta tekrarladığı Türklerin bu projeyi uygulamaya koymamasından çok şikâyet ediyordu. Halefi von der Goltz Paşa ise "raporun şarklılar için ayrıntılı ve uzun" olduğunu söylüyordu.¹⁰ Ama eğitim görmüş subay ve assubayı çok az olan, asker toplamak için yeterli bürokratik örgüt ve sisteme sahip olmayan, ulaşım koşulları ilkel düzeyde bulunan geniş bir ülkede bu projenin uygulanabileceği herhalde çok şüpheliydi. Bundan başka Alman reformcuların önerileri de birbirleriyle çelişik şeylerdi ve bu da ev sahiplerini kuşkuya iten nedenlerden biriydi. Gelenlere sağlanan parasal olanaklar, herşeyden önce düzgün maaş alamayan Osmanlı subaylarını haklı olarak öfkeliyordu. Gelenler daha ilk anda sözleşmede belirtilenden fazla maaşla, madalyalar ve rütbelerle taltif ediliyorlardı. Üç günde yüzbaşılıktan albaylığa yükseltilen *von Hobe* için, Padişah bir de ev tutulmasını emretmişti.¹¹

8 a.g.e., s. 36-37.

9 *AAA Türkcü* 139, *Bd.* 12-13 veya 25.A9405. "18. 5. 1908 tarihli elçilik raporu"na göre: 1908 Haziranında Coburg-Gotha Dükü ve Düşesinin İstanbul'u ziyaretlerinde, Sarayda onurlarına verilen ziyafete çağrılmayan Alman subayları başta Dittfurth Paşa olmak üzere Büyükelçiye niçin çağrılmadıklarını sormuşlar, karşılığında "Osmanlı Subayısınız" denince, "Hayır Prusya subayınız" diye kıyameti koparmışlardı.

10 Wallach, a.g.e., s. 42-44.

x 11 a.g.e., s. 35-36.

Alman su-bayların ilk andaki sıcak karşılamanın hemen ardından gelen, yabancılara karşı kuşku duygusunu anlamadıkları anlaşılıyor. Çoğun işlere karıştırılmayan, tavsiyeleri hasır altı edilen (zaten yapılan önerilerin gerçekleşme imkânı da sınırlıydı) bu subaylar az zamanda iş görmekten ümidi kestiler ve işi; "geleneksel Türk tembelliğiyle baş edilemeyeceği" biçiminde açıkladılar. Çoğu Türkçe öğrenememişti, ev sahipleri arasında almanca bilen de olmadığından, kimi zaman yetersiz fransızcalarıyla iş görmek durumundaydılar. Geleneğinden haberdar olmadıkları bir ordunun komutanlarıyla anlaşmaları mümkün olmadı. Evsahipleri güler yüz ve güya ilgiyle önerilerini dinliyor, Prusya ordusuna has amirane ve katı tavırlarına tahammül ediyorlardı. Ama önerilerin uygulanması geciktiriliyordu. Askerlikten yeterince anlamayan Padişah, bu konularda sözü seçkin Türk komutanlarına bıraktığından, Prusya subaylarının Padişaha doğrudan sundukları raporlar da etkili olmamıştır. Genellikle araştırmacılar; Padişahın sözde ve gösterişte askeri ıslahat yanlısı olduğunu, gerçekte ise modernleşen bir ordudan politik nedenlerle çekindiğini ve bu yüzden reform tedbirlerini hasıraltı ettiğini yazarlar.¹² Bunu kanıtlamak için kullandıkları belgeler, ön planda Alman subaylarının mektupları ve hatıratıdır. Soruna Osmanlı ordusunun yapısı ve devletin mali gücü açısından bakıldığında, Alman subayların önerilerinin uygulanamayıp nedenleri açığa çıkacaktır. Hazırladıkları her askeri raporda, önerdikleri tedbirler korkunç bir mali yük yaratacak nitelikteydi. Tüm yabancı uzmanlar gibi buldukları ortamı inceleyip, öğrenmeden hazır reçeteler öneren Alman subaylarının başarısızlığında bu gerçeği görememelerinin büyük payı vardır. Türk meslekdaşlarıyla geçinemeyen Alman subayları, rütbesiz askerle de iyi komuta ilişkilerine giremediler. 1911 Martında von *Schlichting* adlı bir üsteğmen teftiş esnasında tüfekte bir neferin kafasına vurduğu için nefer ona ateş edip ağır yaralamıştı.¹³ Bu tür sorumsuzluklarına rağmen, Alman subayları hiçbir ceza ve kınama görmüyorlardı. Bir müddet sonra dişe dokunur bir çalışma yapamayacaklarını anlayan Almanlar, maaş ve rütbe derdine düştüler veya von der Goltz'un yaptığı gibi, Osmanlı askeri sırlarından elde ettiklerini, ordunun durumunu ve politik hayatı günü gününe Alman Harbiye ve Hariciye nazırlarına rapor etmekle yetindiler.¹⁴ Reformcu subaylar maaşlarını arttırma derdine düştüler, Sık sık hizmeti bırakma tahdidıyla buna muvaffak da oldular. Padi-

13 *a.g.e.*, s. 38-45.

13 *a.g.e.*, s. 9a.

14 Lothar Rathmann, *a.g.e.*, I. 34.

jah Alman İmparatorluğuyla dostluğunu devam ettirmek için, pek de birşey beceremeyen bu subayları ne pahasına olursa olsun, elinde tutmak istiyordu.

Osmanlı ordusundaki hizmetten kolayca yükselmeleri için yararlanan bu uzmanlar; bir müddet sonra bu nedenle kendi aralarında da çatışmaya düştüler. 1894'de çoktan Paşalığa yükseltilmiş olan *von Hobe'nin* büyükelçilik dragomanı *Baron von Testa* ile arası açılmıştı. Ekim 1894'de Baron Testa bu kavgadan galip çıktı ve Hobe ailesi ile birlikte Türkiye'den ayrıldı. Kendisini büyükelçiliklerden ve Osmanlı ordusundan uğurlamaya gelenler vardı, ama Alman büyükelçiliğinden kimse yoktu.¹⁵ Kendisine düşmanlığı olan *Baron Testa'mn* ve yandaşlarının von Hobe'nin tardedilmesi için ciddi bir sebep ileri sürmekten ziyade, Berlin'e bir takım dedikoduları rapor ettikleri görülüyor. Bu dedikodular; Hobe Paşa'nın "*Oberstallmister SemerMajestet des Sul-toJ*-(Emir-i ahur)" unvanını kullanıp kart bastırması, evinde hep Fransızca konuşması, Türk üniformasını devamlı giymesi gibi sudan şeylerden ibaretti¹⁶. Ancak kendisini büyükelçi *von Radolin* de tutmadığından, rütbesi yükseltilerek Alman ordusuna dönmek mecburiyetinde kaldı.

Alman subayları çalışmalarında ne kadar başarısız ve gayri-memnun iseler, Sultan Abdülhamit'in cömertçe sunduğu unvan ve paradanda o derecede menundular. Esasen kendi aralarında ve özellikle büyükelçilik yetkilileriyle olan çatışmalarının nedeni buydu. Osmanlı başkentinde unvan ve nişanlarla büyüdükçe, Alman elçiliği yetkilileri karşısında da kendilerini ağırdan almaya başlamaları doğaldı. Bu durum Osmanlı subayları arasında da homurdanmaya sebep olmuştur. Örneğin ilk gelenlerden yüzbaşı *Kamphövener* 1897'de artık müşirdi. Üstelik kendisine padişah bir de "yaver-i ekremlik" unvanını vermişti. Türk müşirlerine bile kolay verilmeyen bu unvanı taşıyan *Kamphövener*, aynı rütbeyi taşıyan Serasker Gazi Osman Paşa ile aynı hizada yürüyor, törenlerde at üstünde ve ön safta yer alıyordu.¹⁷ Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ile aynı safta yer almak için, *Kamphövener*'in Osmanlı ordusuna ne gibi büyük hizmetler yaptığı bilinmiyor. Muhtemelen Padişah, dış dünyaya karşı Alman İmparatorluğu ile olan sıkı dostluğunu ve askeri yardımı göstermek istiyordu.

15 *Berliner Tageblatt*, 2 Okt. 1894" tarihli sayısından

16 *AAA, Türki* 139; Bd. 15-16 IV-117. "3 Sept, 1894, "Reichskanzler Caprivi'ye elçi prens Radolin'in raporu".

17 *Frankfurter Z*in S>* "14 Dez. 1897" tarihli sayısından.

Ancak Alman askeri yardımının sadece Osmanlılara tahsis edilen bir nimet(!) olmadığı çabuk anlaşıldı. Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi Tevfik Paşa; Ekim 1900'de Yunanistan ordusuna eğitim için Alman subaylar gönderildiğini haber veriyordu.¹⁸ Bulgaristan'da da Alman etkisinin varlığı gözönüne alındığında, Osmanlı Hükümetinin Alman askeri yardımına boşuna güvendiği anlaşılıyordu.

Colmar von der Goltz

Kaehler'in ölümünden sonra Padişah, *Colmar von der Goltz'u*. olağanüstü yetkilerle Alman reform grubunun başına getirdi. Bilgili bir asker olmasına rağmen, Alman Genel Kurmayında pek sevilmeyen Goltz bu görevi kabul etti.

Goltz'un çalışması Türkiye'de önemli engellerle karşılaştı. Yabancı bir uzmana ne kadar yüksek rütbe ve unvanlar verilse de, güven tam değildi. Bununla beraber Goltz özellikle genç subayların eğitiminde etkin rol oynadı. 12 yıllık ilk çalışma döneminde, Harbiye Mektebinde ders kitabı olarak okunmak üzere, 4000 sahifeden fazla Türkçe broşür ve ders kitabı yayınladı.¹⁹ Özellikle eğitim gören genç subaylar ve subay adaylarını etkilemeyi bildiğinden, bu gruplarda Alman hayranlığı yarattı. Kasım 1895'de Almanya'ya dönene kadar kontratı üç kere uzatıldı. Goltz Paşa 1908 devriminden sonra tekrar çağrılacaktır. Alman yetkililerinde dediği gibi: Osmanlı ordusunun durumu hakkında Alman askeri makamlarına günü gününe bilgi vermekten çekinmeyen bir reformcu idi."²⁰ Von der Goltz Paşa ordudaki görevini politik oyunlar için de kullanan bir müşavir idi. Goltz'un, büyük devletler arasındaki denge politikasına oynayan Padişahı, kesinlikle Alman tarafına çekmek için bazı ilginç girişimlerde bulunduğu görülüyor. 16 Ekim 1899'da *Waldersee'ye* yazdığı ve ele geçirilerek Türkçeye çevrildiği anlaşılan mektubundaki ifade Sultan Abdülhamit'i çileden çıkarmak için yeterliydi. Sultan bu adamı dış dünyaya gösteriş yapmak için tutuyor ve tabii ki yakından izletip girişimlerini engelliyordu. Goltz mektubunda²¹: "Rusya ve Fransa Alman İmparatorluğu aleyhine Padişahı kışkırtıyorlar. Padişah ise kararsızlık içindedir." diye durumu özetliyordu. Mektubun

18 BA. Tld. Evr. Kısım 36. Nr. 2586, Zarfı[^]-XVI, "Berlin Büyükelçisi ile Muhaberat" 14 Teşrinevvel 1316.

19 YVallach, a.g.e., s. 37.

20 a.g.e., s. 75.

21 BA Tld. Evr. Kis. 15-^{^^}74-81, "16 Teşrinevvel 1889 tarihli Goltz'un Waldersee'ye Fransızca mektubu ve çevirisi."

bir başka yerinde bir ayaklanma tertib ederek Sultan'a bu konuda baskı yapmak için; "Ben işin mümkün olduğuna inanıyorum ve Alteslerine temin edebilirim ki, İstanbul'da bulunan askeri kıtalar arasında hoşnutsuzluğu tahrik edebilecek durumdayız. Sadece bununla kalmayıp, evvelce mavzer tüfekleri işinde bize çok faydalı olan R. Paşa'dan ve sonra M.Paşa ve H.Paşa'dan müessir şekilde yardım görebiliriz. Altesleri bu adamları tanıyorlar ve kamulaştırılan mülklerinin meblâğını, emirleri gereğince kendilerine iki kere ödemiş olduğumu da biliyorlar. İrsalâtm (gönderilecek para) yenilenmesi kâfi gelecektir ve bu usul sayesinde Alteslerine adlarını biraz önce hatırlattığım zevatın kesin ve çok önemli yardımlarının sağlanacağından eminim. Topçu ve piyade kuvvet komutanları da kendi sahalarında hareketsiz kalmayacaklardır. Bir resmi geçit günü askeri kıtalar arasında herhangi bir isyan hareketini kıskırttığımız anda, yatıştırmak için derhal müdahale edeceğim ve dostlarımız tarafından tesir ve telkin altında bırakılacak olan Padişaha böyle ciddi bir isyan karşısında ancak Alman hükümetinin faydalı ve kendilerini korumağa muktedir tek devlet olduğunu göstermek hususunda durumdan faydalanıp, *Padişah'tan bir ittifaka muvafakatlerini elde etmeği başarısam*, böyle bir halden şüphelenerek Rusya'nın, alacaklarının derhal ödenmesini talep etme ihtimalini de derpiş eylemek lüzumunu, Alteslerine açıklamaya mecbur olduğumu bildiririm.

Bu hareketi birkaç haftada uygulayabilirim. Buna müteallik katî teferruatı size derhal göndereceğim. Birçok generaller bizim dostumuzdur ve kararlaştırılan parayı muntazam almaktadırlar. Bize yardıma hazırdırlar. " Goltz'un bu gibi girişimleri görünüşte başarısızlıkla sonuçlanmış veya Berlin'den iltifat görmemişse de, Osmanlı ordusunun eğitimi, stratejisi ve donatımı itibariyle Alman Genelkurmayıyla gittikçe bütünleşmesinde onun rolü büyük olmuştur.

Faal, çalışkan ve zeki bir askeri uzman ve siyasi istihbaratçı idi. O kadar ki yerine getirdiği işlevin devamı için, o ayrılır ayrılmaz Alman büyükelçiliğinde Harbiye ve Bahriye ataşelikleri kurulması gerekti.

Reformcuların içinde Osmanlı ordusunu en iyi tanımayı başaran ve Osmanlı komutanlarını etkileyebilen tek kimse olduğu anlaşılıyor. Goltz Paşa'nın kaleme aldığı sayısız İslahat layihası uygulamaya konduğunda, daima önemli silah siparişleri ile sonuçlanıyordu. Geldiğinin dördüncü yılında kaleme aldığı bu tip raporlardan birinde, gene Boğaziçi ve Çanakkaledeki istihkâm ve bataryaların onarılıp yeni top-

lada donatılmasını öneriyordu.²² Pek tabii bu toplar Krupp'a ismarlanacaktı. 1882'de Krupp'a 1.206.987 lira değerinde top ismarlanmasının nedeni Goltz'un ısrarı idi.

Von der Goltz Paşa *Moltke* gibi bir efsane haline geldi. II. Meşrutiyet devriminden sonra, başa gelen yönetim de onu tekrar çağırarak için ısrarlı bir faaliyete girişti. Mahmud Şevket Paşa Alman büyükelçisinden defalarca Goltz'un gelip gelmiyeceğini sordu. *Von Strempele* (İstanbul'daki Askeri Ataşe) ve Alman Genelkurmayı Goltz'un Türkiye'ye dönmesi taraftarıydı. Goltz birinci büyük savaş içinde de geldi. 1916'da Mezopotamya (Irak) da öldü. Türk dostu olarak tanıtılan bu komutanın, dostlukla ilgisiz davranışlara ve fikirlere sahip olduğu açıktır. Sadakat yemini ettiği Alman imparatoruna ve ordusuna bağlıydı. Türk dostluğu da Osmanlı ordusundan edindiği maddi, manevi çıkarları ve Almanya ile bu orduyu bütünleştirebildiği ölçüdedir. Goltz'un Türk savunma sistemine vermek istediği biçim, Almanya'nın Balkan politikası ile de uyum halindedir. Balkanlardaki savunma sisteminin Avusturya-Macaristan'a karşı değil de, diğer Balkan devletlerine karşı düzenlenmesi fikrini kabul ettirmeğe çalışmıştır.²³ Bu Bismarck'ın *Avusturya ile Birlikte Almanya* politikasına uygundur ve Balkan uluslarının arasındaki düşmanlığı kurumlaştırarak hepsi üzerinde toptan nüfuz kurmayı amaçlamaktadır. Von der Goltz sınırsız ihtirasını Berlin'de tatmin edemeyip, Osmanlı ordusuna yönelen Alman subaylarının tipik ve başarılı bir örneğidir. Prusya Genel Kurmayında, ileri sayılan fikirleri ve bağımsız kişiliği dolayısıyla sevilmeyen bu asker, pek sevildiği Türkiye'den memnun olarak ayrılmadı. Birinci büyük savaşta ise, *Liman von Sanders* tarafından devamlı bir komuta mevkiine getirilmesi engellendi. Osmanlı subaylarına karşı beslediği olumsuz duygulara rağmen, von der Goltz diğer Alman subaylarından farklı bir reformcu idi. Avusturya Askeri Ateşesi von Gieslingen'in dediği gibi; "Alman heyeti içinde Türkiye'yi ve Türkleri en iyi anlayan yahut yegâne anlayan o idi."²⁴ Bu nedenle etkili bir uzman ve öğretmen oldu.

22 *BA Yld. Evr. Kısım 15, 74/81*. "16 Teşrinevvel, 1889 tarihli Fransızca mektub ve çevirisi "Bkz. Ek.I. Von der Goltz, *Denkmürdigkeiten*, s. 124-125.

23 *BA Yld. Evr. Kıs.: 15-Z"74/ 81* "16 Teşrinevvel 1889 tarihli VValdersee'ye yazdığı mektub tercümesi".

24 Vladimir Giesl, *Z"i Jahrzente im Nahen Orient*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927, s. 46-59,

Türk Subayları Almanya'da

Sultan Abdülhamit reform için Alman subaylarını çağırırken, bir yandan da Osmanlı ordusundan bazı subayları eğitim için Alman ordusuna göndermek niyetindeydi. Daha 1883'de Kaehler gelince ona bu konuyu açmış ve girişimde bulunmuştu. Berlin'de Bismarck; Türk subaylarının gelmesine karşı çıkmamakla beraber, bunların Alman üniforması ile eğitim görmelerine taraftar olduğunu bildirdi.²⁵ Böylece bir grup genç subay Berlin'e gönderildi ve bu gelenek devam etti. 6 Aralık 1895'de Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi A. Tefvik Paşa, Alman dışişlerine, gelenlerin 19 kişilik bir listesini sunmuştu. Bu 19 kişi den başka beş tane de askeri doktor vardı. Gelen subayların muhtelif alaylara dağıtıldığı anlaşılıyor.²⁶ 21 Nisan 1900'de Alman büyükelçisi M. von Bieberstein, Berlin'e yazdığı raporda, Sultanın, memnuniyetini şöyle bildiriyor; "Bugün Majeste Sultan beni kabul etti ve Türk subaylarının Alman ordusunda eğitim görmelerine müsaade edildiği için teşekkürlerini bildirdi. Böylece istikbalde subay kadrolarının iyi eğitilmiş olacağını,²⁷ söyledi". Ancak eğitim için subay göndermenin gerçekten yararlı sonuç sağlayıp sağlamadığı bir diğer sorundur. Von der Goltz Paşa Ekim 1889'da Almanya'ya yazdığı raporda: "Almanya'ya gönderilecek Osmanlı subaylarının *haşmetin İmparator* hazretlerine olan sadakatlerine göre mi, yoksa öğrendikleri ile kendisine yardıma hazır ve fikren mutabık olanlar arasından mı seçilmesi gerektiğini" soruyordu.²⁸ Anlaşılan gönderilenlerin askerlik sanatına olan kabiliyetlerinden çok, Alman hayranı olmalarına dikkat ediliyordu.

Alman ordusuna, eğitim için subay gönderilmesi fikri, belki ordu başlıyan Almanlaştırma veya Alman yaklaşması programının en yararlı yanıydı. Ancak gerek liyakatli subay seçiminde titiz davranılmaması, gerekse gidenlere gerçek eğitimden çok Alman ordusunun görkemini gösterilmesiyle yetinilmesi bu uygulamadan iyi sonuç sağlanamamasının nedenidir. Bizzat Sultan Abdülhamit; "Giden paşazadelerin askerlik mesleğini öğreneceklerine, eğlence ve sefahat ile

25 Wallach, *a.g.e.*, s. 51-52.

26 *AAA Türki* 142/ No. 1 *Bd.* 4-5 "13 September 1899 tarihli" Beş askeri doktor dışında şu 19 kişinin ismi vardır. *Binbaşı*: (Vize majör) = Feyzi, Ali Kemal ve Fettah Beyler *Tüzbası*: Mehmet Bahir, Namık, Naşid Beyler *Üsteğmen*: Ahmed Gazali Akif, Ahmet Ali, Ali Beyler, *Süvari*: Esad, Fahir, Faik İsmail Beyler, *Teğmen*: İzzet ve Hassan Beyler *Üsteğmen*: Mehmet Emin, Salih, Cemal Beyler...

27 *AAA Türki* 142/ Vc.i *Bd.* 1-2 "April 1300 von Marschall zum Auswaertigen Amt".

28 *BA TU. Evr. Kıs.* 15-74/81. "16 Teşrinevel 1889 tarihli tercüme".

vakit geçirdiklerini, sonra da gelip kendini beğenmiş bir tavırla arkadaşlarını ve ihtiyar komutanları küçümsediklerini" kaydederek yakınıyordu.²⁹ Bu işin dış dünyaya karşı bir dostluk gösterisi olduğu açıktı. Gidenlerin bazıları, Sultan'ın yanındaki Alman reformatörlere yaverlik verildiği için, Alman imparatoruna yaver olarak atanıyor veya hassa alayına alınıyordu. Kimi de sadece Alman hayranlığı sağlayacak bir gezi ile dönüyordu. Bu subaylar sonraları Osmanlı ordusunda Almancı akımın başını çektiler. İyi subay olanı yoktu, ama kötü politikacılık yaptılar.

Almanya ile Silah Ticaretinin Gelişmesi

Alman askeri heyetlerinin talim ve eğitim alanında Osmanlı ordusunu ne derece modernleştirdikleri sorusu tartışılabilir. Ancak tartışılmayacak bir konu, bu heyetlerin gelişiyle birlikte Ruhrdaki Alman silah fabrikalarının depolarındaki malların, Osmanlı ordusunun alımlarında ön sıraya yükselmesidir. Von der Goltz 1885'de Krupp fabrikalarından 500 kadar ağır topu Osmanlı Ordusuna aldırttı. Ertesi yıl 426 sahra topu ve 60 havan topu ve drednot daha alındı. 1887'de yarım milyon karabina ve tüfek, *Mauser* ve *Loewe* firmalarından alındı. İmparator II. Wilhelm'in ilk gelişinden (1889) sonra 5,9 milyon mark, 1893'de 13,1 milyon mark, 1894' de 6 milyon, 1895'de 12,2 milyon marklık silah siparişi edildi. Bu siparişler her yıl önemli meblağlar ödenerek tekrarlanıyordu. Siparişler Fransız ve İngiliz firmalarını Osmanlı pazarından tasfiye etti.³⁰ 1894'de İstanbul'daki ABD maslahatgüzarı, Washington'da dışişlerine yazdığı raporda bu durumu tekrarlıyor; "Krupp ve Mauser firmalarının bu pazar egemenliklerini pahalı ve bazen kalitesiz mal satımıyla istismar ettiklerini de" ilave ediyor.³¹ Mauser, Löwe, Krupp firmaları arşivlerinin araştırmacılara halen açılmaması bu konuda daha kesin rakamlar elde etmeyi önlemektedir.

Esasen Almanya'nın reformcu subaylar yollamağa devam etmesinin başlıca nedeni, silah ticaretini ayakta tutabilmektir. Reformcu Goltz Paşa silah fabrikatörlerinin kazancına yarayacak önerilerinden dolayı *Ludvig Löwe* tarafından bir tomar hisse sene-diyle taltif edildi.³²

29 Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Hz. Ali Vehbi Bey. Hareket Yayınları, s. 74.

30 Lothar Rathmann, *a.g.e.*, s. 36-37.

31 *NAUS Despatches from US Ministers to Turkey*, M 46, Roll 56 "Political Situation of Turkey-October 29 th 1894, s. VII Confidential".

32 Rathmann, *a.g.e.*, s. 39.

Dönem içinde Tophanede Martini taklidi tüfekler yapılabilir, gene Baruthanede barut imal edilebiliyordu. Bu sanayinin İslah edilip geliştirilmesi gerekirken, Alman silahlarının istilasıyla yerinde saydığı ve Sultan Abdülhamit'in de, sadece bu sanayii geliştirme temennisi ile yetindiği görülüyor.³³ Padişah Almanya'dan silah muba-yaasına dur demeksizin bu işi adeta Alman ittifakının bir bedeli olarak sürdürmüş, Alman danışmanları adeta silah fabrikaları komisyonculuğuna teşvik etmiştir. Ferik Kamphövener Paşa izne giderken kendisine *Loch* fabrikasına sipariş edilen tüfeklerin kontrolü görevi verilmiştir.³⁴ Ordunun Almanya'dan alacağı silahların gene Alman subaylarına kontrol ettirilmesinin nasıl sonuçlanacağı açıktır. Silah siparişlerinin Alman endüstrisi tarafından her zaman için namuslu bir biçimde karşılandığı söylenemez. 15 Ağustos 1900 de Berlin'deki büyükelçimiz, ismarlanan fişenkerin bozuk olduğunu rapor ediyordu.³² Balkan bozgunu ve birinci büyük savaşa giriş gibi olaylar, Alman askeri heyetinin üye sayısını arttırdı, İstanbul'daki Avusturya-Macaristan askeri ataşesi *Pomiakovksi*, büyük savaş başında Osmanlı ordusunda kırkı aşkın Alman subayının görev gördüğünü bildiriyordu.³⁶ Artan subayla birlikte silah ve malzeme siparişi de arttı.

Jandarma ve Donanmada Alman Reformcular

Jandarmanın ıslahında Osmanlı ordusu Fransızlardan yararlandı. Bir ara İtalyanlardan da yararlanılması planlanmıştı. Almanyanın bu konuda tecrübeli ve öğretici bir sisteme sahip olmadığı biliniyor. Buna rağmen 1909 yılında *von Rüdgesch* Kosova, Selanik ve Manastır bölgesinde Jandarmayı ıslah etmekle görevlendirilmişti.³⁷ Makedonya, ıslahatı uluslararası bir sorun haline getirilince, Osmanlı yöneticileri kaçınılmaz olarak Jandarma ıslahını bir Alman subayına bırakmayı yeğ tutmuşlardır. Albay *Rüdgesch* esasen daha önceden davet edilmiş, Padişah kendisini 1900'de Trablusgarb'a asayişle görevli süvari bir-

33 Sultan II. Abdülhamit Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Haz. A. Çetin-R.Yıldız, Çığır Yayınları İstanbul 1976, s. 248.

34 *BA. Tld. Evr. Kıs. 6. Z'f* "2/38 "Ferik Kamphövener Paşaya Verilen silah siparişleri ile ilgili talimat" tarihsiz.

35 *BA rid. Evr. Kıs. 36. Jvc. 2586* £ar/ 148-JVF/ "Berlin Sefiri ile Muhaberat" 15 Ağustos 1900 tarihli.

38 Pomiankovski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* Amalthea-Verlag, Wien 1928, s. 53.

37 *Morning Post*, 5. 1. 1909 nüshasından...

38 *Frankfurter Z'm* &> 23.4.1900 nüshasından...

İlklerinin başına eğitmen olarak tayin etmişti.³⁸ Asayişin sağlanmasında jandarmayı kullanmak konusunda Fransız ve İtalyanlar gibi bir geleneğe sahip olmayan Alman subaylarının, bu konuda gerçekten yararlı olup olmadığı bir sorundur. Nitekim 1908'den sonra jandarmanın ıslahı için Fransız generali *Bautmann* çağrıldı ve kendisine jandarma genel komutanlığı benzeri bir unvan verilerek birinci büyük savaşa kadar bu görevde kaldı.

Aynı şey donanmanın ıslahında da söz konusu oldu. 1898 Ekiminde Alman imparatoru İstanbul'a geldiğinde kendisini karşılamak için Marmara'ya açılan zırhlı ve refakat gemileri kazanları patladığından, oldukları yerde kalmışlardı.³⁹ Bu rezalet Alman Dz.Albayı ve Osmanlı Feriği *Starcke'nin* 1891 den beri Bahriye Nezaretindeki müşavirliğine rağmen oluyordu. Ayrıca bu dönemde gene *Kalau von Hofe* adlı bir albay, Bahriye müşaviriydi. Von Hofe 1897 Türk-Yunan Savaşında, donanmanın Ege'ye açılmasını emreden Hasan Paşayla (Bahriye Nazırı) gemilerin hiçbirinin hareket kabiliyeti olmadığını belirterek çatışmıştı.⁴⁰ Sultan Abdülaziz devrinde İngiltere'den sonra gemi sayısı bakımından ikinci gelen Osmanlı donanması; subay, assubay ve teknisyen sayısı bakımından ise çok yetersizdi. Tersaneler gerekli kapasiteye ulaştırılmamıştı. Sultan Abdülhamit donanmayı tersanede çürümeye bıraktı. Bir deniz ülkesi olan Osmanlı imparatorluğu son derece ilkel bir denizciliğe sahipti ve ciddi bir modernleşmeye niyetlenilmediği, reform için kendisi denizci bir devlet olamayan Almanya donanmasından subay getirilmesinden belliydi, ikinci Meşrutiyet sıralarında donanmaya İngiliz müşavirleri getirilerek Alman uzmanların yapamadığı yapılmak istendi.

Alman Askeri Yardımının Sonuçları

Alman eğitimcilerinin Osmanlı ordusunda karşılaştıkları güçlükler ve başarısızlıklar bir ölçüde onların kendi yeteneksizliklerinden, bir ölçüde de Osmanlı subaylarının tutumundan ileri gelir. Ordu bütün tavsiye ve çabalara rağmen 1909'a kadar doğru dürüst bir manevra ve talim yapmamıştır. Zaten Alman uzmanların arazi tetkikleri ve manevralara karışması da ustalıkla engellenmiştir. Alman uzmanların Prusya ordusuna has kabalık ve sertlikleri Türk subaylarının -Alman meslekdaşlarına antipati duymalarına da neden olmuştur. Özellikle

39 Sultan Abdülhamit Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim* Haz. A. Çetin R. Yıldız, s. 246.

40 YVallach, *a.g.e.*, s. 93-94.

Avrupa ordularını tanıyan bazı subaylar, Alman eğitimine cephe almış ve kendilerinin daha iyisini yapacaklarını söyleyerek onları eleştirmişlerdir.⁴¹

Alman subayların da istisnasız Türk dilini öğrenemeyip, Türkiye'yi tanımamaları ve tanımamakta ısrar edişleri onların başarısızlık ve sevimsizliklerinin en önemli nedenlerindendir. Bu subayların yüksek maaş alıp, devamlı zam istemeleri de Türk meslekdaşlarını çileden çıkarmıştır. Bu koşullar ve başarısızlık, yabancı bir orduya nüfuz eden bütün subaylar ve komutanlar için her zaman var olagelmıştır.

Buna rağmen 1908 Meşrutiyet devrimi ve 1909 da Sultan Abdülhamit'in tahtan indirilmesiyle iktidara geçen Genç Türk grubunun Almanya'ya karşı tutumunda bir farklılık yoktu. "Alman malûmat-ı askeriyesi" ve "Alman malûmat-ı fenniyesi" o sıralar basında, aydınlar, asker-sivil yöneticiler arasında en çok duyulan sloganlardı. Birkaç sağduyu sahibi kimse dışında, Osmanlı ülkesinde Alman yandaşlığı tohumlarının kök saldığı görülüyordu ve bu durum împaratorluğun yıkımına kadar devam edecekti. Genç Türklerin Alman yandaşlığı belirli bir eğitim ve propaganda ile gelişmişti. Mamafih orduda von der Goltz Paşa gibilerinin etkisinin uygun bir ortam bularak yerleşmesinde, dış dünyadaki politik gelişmelerin de rolü vardı. Almanya dışında büyük devletler Osmanlı imparatorluğunu taksim anlaşmalarına girişmişlerdi. 1908 Haziranında Çar II. Nikola ve VII Edward arasında yapılan *Reval Görüşmesi* paylaşma için bir başlangıçtı. Alman İmparatorluğu taksimcilerin arasında yer alamadığı için imparatorluğun Asya'daki topraklarının bütünlüğünden yana görünüyordu ve yeni yönetim bundan dolayı Alman yandaşı idi. Almanya'ya tamamiyle teslim olma politikası yeni dönemde, Abdülhamit devrindekini aşan boyutlara ulaştı. XX. yüzyıl başında Osmanlı ordusu bir ölçüde, çağdaş ölçülere yaklaşmıştı.⁴² Yeni silahlar ve strateji bilgisi, gelişen demiryollarıyla orduya hareketlilik kazandırabilirdi. Ancak bu gelişme tamamiyle Prusya geleneklerine ve sistemine paraleldi. Aslen denizciliğe önem vermesi gereken Osmanlı imparatorluğunun, Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi kıta devletlerinin ittifakına yaklaşmasını hazırlayan önemli bir etken de kanımızca bu sistem paralelligidir.

41 Glen W. Swanson, "War, Technology and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülhamid to 1913" *War, Technology and Society in the Middle East*, s. 379.

42 J.M.Garity *Foreign Influence on the Ottoman Army*, Ph. D. American Univ. Washington 1968, s. 37, Yazar fazla abartarak modernleşme gerçeğini vurguluyor...

1912 Balkan bo2gunundan sonra, orduda Alman askeri heyetinin etkisi ve uzman-subayların sayısı arttırıldı. İmparatorluk birinci büyük savaşa Alman komutasında girdi denebilir.

1913'de *General Otto Liman von Sanders'in* başkanlığındaki yeni Alman askeri heyetiyle, sadece Osmanlı ordusunda değil İmparatorluğun her örgüt ve köşesinde Alman nüfuzu artmağa başladı. Ancak 1914 başlarında 40-70 üyesi olan bu heyete rağmen, Osmanlı donanması *Amiral Limpus* başkanlığındaki bir Britanya bahriye heyeti tarafından düzenleniyordu.⁴³ İktisadi-siyasi olaylar kadar; ordunun ana bölümünde Alman etkisinin egemen olması, birinci büyük savaşta Osmanlı ordularının Almanya yanında ve onun çıkarları uğrunda, Galiçya'dan Bağdat'a, Kafkaslardan Süveyş'e kadar muhtelif cephe-lerde telef olmasının nedenidir. Savaş öncesi dönemde ve savaş içinde Alman askeri uzmanları artık fiili komutanlar olmuşlardı. Kendilerine hayran olan Osmanlı komuta kademelerine karşı, son derecede amirane ve hor gören bir tutum içindeydiler. Alman subay ve askerlerinin çılgınlıkları hoş görülüyor, daha doğrusu görmezlikten geliniyordu. Alman subaylarının uygunsuz hareketleri hatta Türk neferlerin Alman subaylar tarafından dövülmesi gibi olaylar örtbas ediliyordu. 1910 larda Osmanlı Türkiyesinde orduda olduğu kadar sivil hayatta da yeni bir moda vardı, Alman hayranlığı...

1914 Temmuzunda *Liman von Sanders* toplama malzeme ve seçme birliklerle İstanbulda bir resmi geçit düzenledi. Hürriyetin ilânının yıldönümü törenlerinde iyi giyimli, mükemmel teçhizatlı ve düzgün yürüyüş [ve disiplinli hareketi olan bu birlikler bütün elçileri ve askeri ataşeleri büyülediler.⁴⁴ Ancak çağdaş gözlemcilerin durumu gerçekten bilenleri bu komediyi anladı. Reorganizasyon çalışmaları İstanbul dışına çıkmamıştı ve ordunun büyük kısmı eskisi gibi kötü şartlar içinde birinci büyük savaşın eşiğine gelmişti.

43 U.Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918* Princeton 1968, s. 13-15-

44 Vallach, *a.g.e.*, s. 127-128.

BÖLÜM III

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ALMAN KORIDORU, (BAĞDAT DEMIRYOLU)

XIX yüzyıl sonunda bir dizi dev Alman şirketi ve bankası ile irili ufaklı daha bazı Alman şirketleri Osmanlı ülkelerinin zenginliklerinden yararlanmak için faaliyete geçmişti.¹ Madencilik ve ulaştırma alanında o dönemde varolan olanaklar İngiliz ve özellikle Fransız şirketleri tarafından paylaşılmıştı. Bu yeni girişimciler için sömürülmemiş olan, daha doğrusu eski koloniyalistlerden artakalan bazı alanların kullanıma açılması gerekiyordu. Anadolunun ve özellikle Mezopotamya'nın zenginlikleri Alman yatırımcıların ilgisini çekmekteydi. Ancak buralara kadar uzanabilmek için temel bir yatırımın yapılması gerekiyordu ve Bağdat-Basra'ya kadar uzanacak demiryolu projesi böylece tarih sahnesine çıktı.

İmparatorluk Almanyası sıcak denizlere, etkisi altına aldığı Osmanlı ülkelerinden geçireceği demiryoluyla inmeyi planlıyordu. Politikacılar, kitle kuruluşları, tabii bu kârlı işin hesabını tutmuş olan işadamları ve ordu, yüzyılın teknik harikası saydıkları bu demiryolunun Almanya'nın candamarı olacağı düşüncesinde birleşiyorlardı. Almanya'da iş çevrelerinin ve askerlerin Bağdat demiryolunun gerçekleşeceğine olan inançları tamdı. Çünkü Almanya demiryolculukta o güne kadar görülmemeyen hamleler yapan bir ülkedi.*

i 1900 lerde Türkiyede yatırım yapan başlıca Alman şirketleri ve bankalar şunlardı: *Deutsche Bank, Deutsche-Orient Bank, Deutsche Palaestine Bank, Krupp, Mauser, Loeue, Siemens, Bau A.G., Hamburg-Amerika Linie, Deutsch-Levantinishe Baumwollgesellschaft, Anatolisch Handels und Industrie Gesellschaft, Deutsche Levante Linie, Atlas Linie* v.s. W.W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*, London, 1957 s. 19-27

Özellikle 1880 de Berlinde kurulan *Deutsche Handelsverein* faaliyet alanı olarak Osmanlı İmp. nu seçmişti. Bu şirket bir müddet sonra faaliyetini tatil etti. Son anda elime geçen şu basılmamış çalışmayı yeterince değerlendiremedim: Rifat Önsoy, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri 1871-1919* Hacettepe Üniv. Doçentlik tezi, Ankara 19979.

* Şu çarpıcı örnek; bu beklentilere hak verdiriyordu, İzmit-Ankara hattının imtiyazı 1888'de alınmıştı. 1893 de demiryolu Ankara'ya kadar uzandığı gibi, arada İzmit-Adapazarıve 1896 da Eskişehir-Konya hattı da işletmeye açılmıştı. Bu toplam 1033 km.lik bir demiryoluydu ve sekiz yılda gerçekleştirilmişti.

Almanya üstün bir teknoloji ile ve büyük bir iştahla şarka doğru açılıyordu. Diğer büyük devletlerin "penetration pacifique-barışçı sızma" dedikleri bu yayılım asıl hedefine ulaşamadıysa da, bir dizi sonuçlar doğurdu: Alman sermayeli *Anadolu Demiryollarına* Anadolu içlerine doğru yeni demiryol imtiyazı verilmesi, özellikle Fransızları harekete geçirdi. İzmit-Ankara demiryol imtiyazınının 1888 Ekiminde *Alfred Kaullyda*. verilmesi ve Almanya'nın hattı Ankara'ya doğru hızla ilerletmesi, aynı yıllarda Fransızların da Suriye-Lübnan'da bir sıra imtiyaz abp, hızla bir demiryol ağı örmelerine neden oldu. Aşağıdaki liste bölgedeki Fransız demiryollarının on yıllık süre içinde ulaşım açılış tarihlerini ve hat uzunluklarını göstermektedir.²

Yıl	Hat	Uzunluk
1892	Yafa-Kudüs	87 Km.
1894	Şam-Muzarib	101 "
1895	Beyrut-Şam	147 "
1898	Beyrut-Ma'almiten	19 "
1902	Rayak-Humus-Hama	188 "
1902	Şam-Ber'at	123 "
Toplam :		665 Km.

1894 de Fransızlar Beyrut'da yeni bir liman inşa ederek, Suriye'nin zenginliklerini yoğun bir biçimde Avrupa'ya çekecek alt yapıyı tamamlamış oldular.

Deutsche Bank'a 1890 da verilen imtiyazla 1891-1894 yılları arasında döşenen Selanik-Manastır demiryolu hariç, Almanya demiryol yatırımlarını tümüyle Osmanlı Asyası'nda gerçekleştirmek eğilim ve yönelimindeydi. Burada Osmanlı Asyası denince; 1856'danberi İngiliz imtiyazı ve yatırımları ile demiryoluna kavuşan Ege, Çukurova bölgeleri ile Fransız'ların yatırımlarının egemen olduğu Marmara bölgesinin dışındaki geniş bakir topraklar anlaşılmalıdır. Bu geniş bölge, izmit'in doğusundan başlayıp Basraya' kadar uzanıyordu. Almanya'ya kalan yatırım alanı bu idi. Osmanlı Hükümeti, bu bölgede önceliklere göre elverişli yatırım koşulları vaadediyordu ve Alman demiryolculuğu modern bir örgütlenme ve çalışma tekniğine sahipti.

Bağdat Hattı Projesinin Tarihi ve Gerçekleşmesi

1856 Paris Kongresi'nden beri, Avrupa sermayesi Osmanlı imparatorluğunda demiryol yatırımlarına girişmeğe istekli idi ve Ru-

² Davis Trietsch, *Levante-Handbuch* GEA Verlag, Berlin (Tarihsiz 1900'ler) s. 40 i-404.

meli ve Ege bölgelerinde İngiliz-Fransız sermayesi bazı önemli hatların yapımını gerçekleştirmişti. Asya vilayetlerine dönecek demiryolları da 1870 lerde birçok yatırımcının ilgisini çekmeğe başladı.

Osmanlı devlet adamlarının bu yıllarda Osmanlı Asyası vilayetlerine dönecek demiryolları konusu ile yoğun biçimde meşgul oldukları görülüyor. Örneğin, 1868-1872 yılları arasında Bağdat valisi olan Midhat Paşa, bu vilayete kadar demiryolu döneşmesini isteyenlerin başında geliyordu. Valiliği sırasında Bağdat-Kâzımiye arasında 12 kilometrelik bir tramvay hattı döneşen * Paşa, demiryollarının, Mezopotamya kıtasının İmparatorluk içindeki geleceği bakımından hayati öneme sahip olduğunu savunmaktaydı. Paşa'ya göre, Süveyş'in kapadığı ticaret imkânı Bağdat-Basra sayesinde gene imparatorluğun eline geçebilirdi³. Bu nedenlerle 1871 de çıkarılan bir *İrade* ile Bağdat ve başkent arasında bağlantı kurulmasını sağlayacak bir demiryolunun proje hazırlığı emrediliyordu. Bu iş için hükümet, 1872 Şubatında *Wilhelm von Pressel* adlı Avusturyalı bir mühendisi İstanbul'a çağırtdtı. Von Pressel, Tiroller ve kuzey İtalyadaki demiryol inşaatıyla tanınan bir mühendisti. Von Pressel'in projesi 2000 kilometreyi çok aşan bir demiryol yapımı öneriyordu ve Osmanlı maliyesi, tabii bu yatırımı gerçekleştirecek güce sahip olmadığından, konu yabancı yatırımcıların ilgisine terkedildi.

Osmanlı devlet adamları bu konuda yabancı yatırımın gerekliliğine ve doğacak mahzurların bertaraf edileceğine inanmışlardı. Hazırlanan programlar bu çerçeve içinde geliştirilmekteydi. Örneğin, II. Abdülhamit'in vezirlerinden Nafia nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın Sadrazamlığa sunduğu 26 Cemaziyelahir 1297 (Haziran 1880) tarihli tahrir ve ona ekli Anadolu'nun bayındırlık işlerine ilişkin lâyhada bu tutumu görmek mümkündür. Paşa; demiryol inşası için yabancı şirketlere imtiyaz vermenin bir sakıncası olmadığını, bazı tedbirler alınırca, bunun sağlayacağı faydadan uzun uzun sözediyor.⁴ Hasan Fehmi Paşa, Osmanlı Asyasını katedecek demiryol şebekesinin ana

* Bu yol, İran-Bağdat ticareti için çok önemliydi ve Paşa beheri 2.5 liralık 6000 kadar hisse senedini (ilk elde bin adet) satışa çıkararak bu yolu çok çabuk tamamlattı. Bkz. Ali Haydar Mihhat, *Midhat Paşa-Hayat-ı Siyasiyesi*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1325, s- 93-94-

3 I.E. Fadeyeva, *Midhat Paşa-Jizn i Dtyatelnost*, A.N. S.S.S.R. Ins. Vostokovedeniya, Izd. Nauka, Moskova, 1977, s. 55-56.

4 Celâl Dinçer "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha", *T.T.K. Belgeler*, C.V-VIII, 1968-1971, Sayı 9-ia, s. 162-153.

hattı için iki güzergâh önerir. Bunlardan birincisi; İzmir-Afyon Karahisar-Eskişehir-Ankara-Sivas-Malatya-Diyarbelidr-Musul'dan geçip Bağdat'a ulaşacaktır. Önerilen ikinci güzergâh ise; İzmir-Eskişehir-Kütahya-Afyon-Konya-Adana-Haleb-Anbarlı'dan Fırat'ın sağını izleyerek Bağdat'a ulaşacaktır. Birinci yol pahalı ve askeri bakımdan sakıncalı olup, ikinci yol hem ucuz hem de sınırlara uzak kaldığından askeri yönden daha az sakıncalıdır. Ancak bazı orta Anadolu merkezlerine hiç uğramıyacaktı.³ Yapılan kaba etüdlere göre Bağdat'a ulaşacak demiryolu civar şebekeleriyle birlikte 46.788.897 Osmanlı lirasına mal olacaktır.* Bu iş için hazırlanan imtiyaz mukavele namesine göre⁷, yabancı şirket kendi işi için demiryol civarına telgraf hattı çekebilir, posta hizmetlerini görebilir (Madde 27-28), ancak Osmanlı posta idaresinin faaliyet alanına giremez. Memurlar Osmanlı üniforması giyeceklerdi, ihtilâf çıktığında yetkili merci Osmanlı mahkemeleri olacaktı, imtiyaz sahibi şirket civar orman ve madenlerden yararlanabilecekti (Md. 21) Devlet istediği an asker sevkiyatı için ulaşımı kendi emrine alabilirdi (Md. 14). Bu mukavele nameye göre, yetkili merci olan şirket "Osmanlı Anonim Şirkettir", ilerki uygulamalar için bir model olduğu alışı bu projeye göre, Osmanlı makamları posta ve ulaşım alanındaki yetkilerine, eskisine göre kıskançlıkla sahip çıkmaktadır. Demiryol güzergâhının tesbitinde askerlik ve asayiş gereksinimi ön planda yer almaktadır.

imparatorluk yöneticilerinin demiryollarına karşı duydukları gereksinime yabancı yatırımcılar cevap vermekte gecikmediler. Yatırımcıların gözleri şimdi de Osmanlı Asyası'nın uzak Arabistan vilayetlerine çevrilmişti. 1882'de maliyenin iflâsı üzerine Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla Avrupa sermaye çevreleri istedikleri güvenceye kavuştular ve Yakın-Doğu'da kârlı iş alanlarına yöneldiler. Avrupa sermayedarları Osmanlı hükümetinin verdiği güvenceyi yeterli saymadıklarından, Düyun-u Umumiyenin, kendi girişimlerini güvence altına alıp, Bab-ı Âli üzerinde etkin bir kontrol kurmasından çok yararlanacaklardır. Artık, uzak Arabistan vilayetlerine uzatılacak demiryolu projeleri, biribiri peşisıra ortaya çıkan sermaye sahipleri tarafından teklifedilmeye başladı. Düyun-u Umumiye nasıl olsa, karşılık gösterilen gelirleri etkin ve düzgün bir biçimde toplayabilecekti. 1875 yılından önce, Osmanlı ülkelerinde demiryolu yapanların tari-

5 a.g.m., s. 176.

6 a.g.m. s. 194.

7 a.g.m., s. 214-217.

rifeler, kilometre güvencesi, alacak ve mülkiyet hakları gibi konularda hükümetle büyük anlaşmazlıkları oluyordu. Yabancı sermayenin istediği destek ve formalitelerin çabukça yürümesini sağlayacak etkinlik Dûyun-u Umumiye'den geldi. KONSEY içinde yer alan delegelerin bazıları çok geçmeden demiryol şirketlerinin idare meclislerine de üye olacaktır.⁸ Dûyun-u Umumiye İdaresinin 1882 de kurulmasıyla önemli gelir kaynakları bu kurumun kontrolüne bırakılmış, o vakte kadar sermayesi risk altında bulunan tahvil sahipleri güvenceye kavuşmuştur.

Bu ortamda, Osmanlı Asya'sına demiryolu döşemek uluslararası bir rekabet konusu oldu. Örneğin, 24 Mart 1883 de Trablusşam-Humus-Haleb hattını döşemek için hükümetten imtiyaz isteyen *Czalet* ve *Taneni* projesi bunlardan biridir. *Czalet* - *Tancred* projesi; Haleb'ten sonra Fırat vadisine, oradan Bağdat ve Basra'ya demiryol inşasını öngörüyordu. Hattın her iki tarafında da Rus Yahudilerini kolonize etmeyi planlayan proje, bu sonuncu nedenle hükümet tarafından hasır altı edildi ve *Czalet*'in ani ölümüyle de tamamen unutuldu gitti.⁹ Başlangıçta Bağdat demiryolu imtiyazı için rekabet edenler İngilizler ve iki* Fransız mali grubu idi. Nitekim *Czalet* olayının hemen ardından Fransız-İngiliz sermayeli Osmanlı Bankasının başı çektiği bir grup ve gene *Collas* tarafından temsil edilen ikinci bir Fransız mali grubu vardı. Meydanı onlara bırakmak istemeyen İngilizler, Dûyun-u Umumiye'deki temsilcileri *Sir Vincent Caillardhn* öncülüğünde Fransızları bertaraf edip, imtiyazı kapmak girişimindeydiler.¹⁰

İngilizlerin Mezopotamya bölgesinde demiryol yapımı ve buna paralel yatırımlara girişme düşünceleri ilk defa bu olayla su yüzüne çıkmış değildir. Daha, muhafazakâr Disraeli hükümeti işbaşında iken, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Henry *Layard*'m bu tür önerilerde bulunduğu biliniyor. II. Abdülhamit ile ilk saltanat yıllarında yakın ilişkiler kuran ve tavsiyelerde bulunan *Layard* bir lâyihasında; "Mezopotamya ovasının sulama tesisleriyle donatılıp, ulaşım imkânlarının geliştirilmesinin hayati bir zaruret olduğunu" belirtiyordu¹¹. Büyükelçinin bu önerisi uygulamaya konsa, İngiliz sermayedarlarının

8 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi (Duyun-u Umumiye)* Çev. A.I. Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, 9. 118-120.

9 *Bekir Sıtkı (Ba.yka.)*, *Das Bağdad-Bahn-Problem, 1890-1903* Druck von Rudolf Goldichlag, Freiburg in Breisgau, 1935, s. 17-18.

10 Kari Helfferich, *Georg von Siemens, Ein Lebensbild aus Deutschlands Grosstr Zü*, Bd.III, Berlin, 1923, s. 26.

11 *BA, Yld Evr. Esas-Kısm-14, Z" f 94"7* "Memalik-i Osmaniye'nin Islahına dair *Layard*'m Raporu" tarihsiz, Bend 4, 7-8.

harekete geçeceğine kuşku yoktu. 1882 de *Sir Rowland McDonald* ve *Stephenson*, Anadoludan geçirmeyi düşündükleri bir başka demiryol projesi için müracaat ettiler. Bu hat, İstanbul-Ankara-Sivas-Harpur Van üzerinden Tebriz-Herat-Kandehar'a ulaşacaktı. Konya ve Kayseri yan hatlarla bu büyük *Transasya* yoluna bağlanacaktı¹², İngiltere'nin Hindistan kıtasıyla bağlantısını karadan kuracak olan bu proje, denizci İngiltere tarafından da pek makbul tutulmamış olacaktır. Fakat öteyandan Almanlar Basra Körfezi'ne demiryolu ile inmeyi yeğlediler. Gene 1888 de *Lord Lamington* 8.000.000 sterlinglik bir proje ile (Fırat Vadisi demiryolu) Mezopotamya'ya inmeyi öneriyordu.¹³ Daha önce 1878 de Almanların *Klapka* projesi denen bir önerisi vardı ve Üsküdar-Bağdat arasında 2300 km'lik bir yol inşası için imtiyaz istenmişti¹⁴.

Bağdat-Basra demiryolu doğuda Alman-İngiliz rekabeti'nin çok erkenden kızıştığı bir konudur, İngiltere Rumeli ve batı Anadolu'daki yatırım alanlarından çekilip gerek Düyun-u Umumiye'deki hisse senetlerini, gerekse İzmir-Kasaba ve Mersin-Adana demiryolunu başkalarına devrettiği vakitlerde bile Mezopotamya'daki demiryol girişi siminden vazgeçmiş değildi. Böyle bir girişimi Hind yolunun güvenliği ve Basra körfezinde kurmak istediği egemenlik için gerekli görüyordu. Bağdat'daki Alman Konsolosu *Richarz* 27 Ekim 1896da, Şansölye *Hohenlohe-Schillingfurst'e* yazdığı raporda¹⁵; "İngilizlerin Diyarbekir-Musul-Bağdad hattı ile ilgilendikleri, bu bölgede araştırma yaptıkları ve *Tovonby* adlı bir İngiliz diplomatının bu bölgeden geçecek bir İngiliz demiryolunun, İngilterenin Basra körfezi egemenliği için ifade ettiği öneme dair bir rapor hazırladığını belirterek, Bağdad hattının ana bölümü olan bu bölge hakkındaki İngiliz niyetlerini, hükümetin dikkatine" sunmaktadır.

İngiliz-Fransız imtiyaz avcılığı rekabeti devam ederken, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi *von Radoivitz'm* 1888'de Şansölye *Bismarck'a* yazdığı rapora, Bismarck; "İngiliz Fransız rekabeti devam etmelidir, biz karımayalım" gibi bir cevap vermişti.¹⁶ Bu ilgisizliğe rağmen 1888'de Alman girişimcilerin de işe karıştığı, daha doğrusu karıştırıldığı görü-

ia AAA, *Türkei* 152, Bd. i-a

13 *The Eastern Express*, Wedn. August 1/1888

14 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* No. 160, 7 Apr. 1883.

15 AAA, *Türkei* 134 adh 1 152, A 12073, "2701a. 1896 tarihli Konsül Richarz'dan Şansölye Hohenlohe'ye, Bağdat hattının güney kesiminin rantabilitesi ve önemi hakkındaki İngiliz raporları'na değin" rapor.

16 Bekir Sıtkı, *a.g.e.*, s. 18.

lüyor. Müşavir *von Pressel* ise *Dr. Georg Siemens*'le işbirliği halinde idi ve Padişahı Almanlara imtiyaz vermek konusunda etkilemişti. II. Abdülhamit zaten Mezopotamya demiryollarına İngiltere'nin sahip olmasının; Mısır-Suriye-Irak-Hindistan üzerinden bir çizgi çekilip, bu bölgenin imparatorluktan koparılması demek olacağını biliyordu. Fransa'ya da Lübnan'daki emelleri ve faaliyetinden dolayı kuşkuyla bakıyordu. Bu nedenle Mezopotamya'ya kadar uzanacak demiryolu imtiyazını Almanlara vermeğe dünden razıydı.¹⁷ Kaldı ki Almanya bu hattı bütün Anadolu'dan geçirmek zorundaydı. Oysa İngiltere ve Fransa'nın, hattı sadece doğu Akdeniz limanları veya Basra körfezi ile bağlamak eğiliminde oldukları açıktı. II. Abdülhamit demiryollarının artması ile, İmparatorluğun askeri yönden güçleneceği, isyan ve eşkıyalığın anında asker şevkiyle önleneceği, tarım ürünlerinin pazara sevkedilip, zenginliğin artacağı fikrindeydi¹⁸. Demiryolları hakkında bildiği bu genel doğruların dışında, saltanatı boyunca karayolları ve denizciliğin gelişmesi için ciddi hiç bir tedbir almamıştır. Dış yatırımcıların uyguladığı demiryol siyasetini körükörüne izlemenin İmparatorluğun ekonomisine getireceği bazı katkıların yanında, yaratacağı olağanüstü yüksek maliyetin hesaba katılmamış olduğu görülüyor. Padişah, Paşalarının mütemediyen demiryol imtiyaz istekleriyle gelmelerinden söz ederek; "bu talepleri bana getirmekten hem zevk duyuyor, hem de istifade ediyorlar" diyordu. Rumeli vilayetlerinde demiryol yapımına karşı olduğu gibi, doğu Anadolu'da da demiryol imtiyazının Ruslara verilmesi sözkonusu olduğu için bu bölgede demiryol yapımını önlemek niyetindeydi¹⁹. Nitekim ilerde Rusyaya Karadeniz ve kuzeydoğu Anadolu demiryollarının imtiyazı verilmek zorunda kalındığında, "bunun artık bu bölgeye demiryolu döşenemeyeceği anlamına geldiği" açıkça ifade edilmiştir.²⁰

Almanlara imtiyaz vermek, II. Abdülhamit'e saydığımız nedenlerden ötürü daha makul gelmekteydi. Ancak Almanlar hattın civarını kendi nüfus fazlaları ile kolonize etmeyi düşlerken, Padişah buraları Rumeli muhacirleri için uygun yerler olarak düşünmekteydi. Padişah, Anadolu-Osmanlı demiryollarının" daha şimdiden (Konya ve Ankaraya yol ulaştığında) büyük kâra geçtiğine ve iktisaden iler-

17 Sultan Abdülhamit, *Siyaset Hatıratım*, Haz. Ali Vehbi Çev. S. Can, Hareket Yayınları. İstanbul s. 79.

18 E.Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve Hıtdad Devirleri*, c. VIII, T.T. Kurumu XIII Seri N0.16 b, T.T.Basımevi, Ankara 1962, s. 175 vd.

19 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıralarım*, H. Ali Vehbi, s. 125-126

20 Bekir Sıtkı, *a.g.e.*, s. 114-115.

lediğimize" kanaat getirdiğinden, Mezopotamya'ya kadar uzatılacak demiryolunun en hararetle savunucusuydu²¹. Ülkenin asker-sivil yöneticileri arasında Anadolu'dan Bağdata uzanacak demiryolunu, iktisadi kalkınmayı, siyasi-askeri güçlenmeyi sağlayacak bir proje olarak görenlerin sayısı az değildi. Tabii karşıt olanlar da az değildi. Ama izmit'ten öteye uzanan demiryolunun ilk anda sağladığı yararları gören birçok kimse müfrit destekleyici kesildiler. Bağdat - Basra havalisine tayin edilip, daha ilk anda bölgedeki keşmekeşten bunalan her vali; "Bağdat hattının Basra'ya ne zaman ulaşacağına ne zaman rahatlayacaklarını" düşünmekle işe başlıyordu. 1899 yılında bölgeye tayin edilen Vali Namık Paşa, ilk ziyaretinde Bağdat'taki Alman Konsolosu Richarz'a "Alman eli ve sermayesiyle gerçekleşmesi can-ı gönülden istenen bu hattın ne zaman tamamlanacağını" sormuştu²². Ne zaman tamamlanacağını Konsolos bilmiyordu ama, Bab-ı Âli'nin de ne olup bittiğinden pek haberi yoktu.

Almanlara verilmesi düşünülen Anadolu Demiryolu imtiyazı taraftar ve karşıt görüşlerin ortaya çıkmasına ve imparatorluğun resmi çevrelerinde tatlı rüyalar görülmesine neden olmuştur. Ferik Necib Mehmet Paşa'nın Anadolu demiryollarının inşasına dair verdiği bir lâyhada²³ ne Alman girişimcilerin ne de bir başkasının hayalinde bile olmayan bir demiryol ağından söz ediliyor*. Burada; a) *Bursa-İnegöl-Kütahya-AJyonkarahisar-Konya-Ereğli-Küle* boğazını geçerek *Adana-İskenderun-Yumurtalık*,

- b) *Konya-Isparta-Burdur-Antalya*,
- c) *Ereğli-Niğde-Kayseri-Sivas-J^ağra-Erzincan-Mamahatun-Erzurum*,
- d) *Adana-Maras-Ayıntab-Birecik-Diyarbakir-Bitlis-Erzurum*
- e) *Amasya-Tokat-Erzurum*

demiryol şubelerinden söz edilmektedir. Necib Paşa'nın kurulmasını öngördüğü kumpanya, "bu hatları döşemek için Osmanlı Bankası marifetiyle üç milyon hisse senedi ihraç edecekmiş ve senedlerin beheri

21 a.g.e., s. 89-90

22 *AAA Türkiye* 134 *adh Bd.* 1-2 "A. 7371-23 Mai 1899" tarihli, Ek II de tam metin.

23 *BA YLD.Evr. Kısım 12, ^a»/88/36*, (Tarihsiz) "Anadolu Demiryollarının İnşasına Dair Ferik Necib Paşa'nın lâyhası"

* Aynı Necib Paşa bir müddet sonra hangi nedenden ileri geldiğini bilmediğimiz bir Alman düşmanlığı ile kaleme alıp Padişaha sunduğu bir lâyhada; "Anadolu demiryolları işinin bir tuzak olduğunu, bu vesileyle Almanların Anadolu'ya Alman Yahudisi iskân etmek istediklerini, esasen Baron Hırş'in devleti dolandırdığı ve onun amcazadesi (!) Alfred Kaula'nın da bu yolda çalıştığını, hattın inşasının kolonizasyona yönelik olduğunu" ısrarla belirtmiştir. Bkz. Tahsin Paşa, *Abdülhamid-Yıldız Hatıraları*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1931 s. 231-235.

on mecdiye değerinde olup, bunlar her haneden senede birer mecdiye tahsiliyle karşılanabilirmiş". Böylesine" ciddi ve gayriciddi öneriler ve özelemlerle, Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri, imtiyaz avcılarını ile karşı karşıya geldiler.

Sonuçta, Almanlar rakiplerini alt ettiler ve 24 Eylül 1888 de çıkan bir *İrade* ile Anadolu demiryollarının inşaa ve işletme imtiyazını Alfred Kaulla'ya verildi. Hattâ daha çok önceden hizmete girmiş olan Haydarpaşa-İzmit demiryolunun işletme hakkı da *aynı yılın 4 Ekim'inde* emaneten aynı kişiye ve dolayısıyla Deutsche Bank'ın önderliğindeki bir konsorsiyuma verildi. İmtiyaz anlaşmasında, yolun Ankara'ya kadar uzatılacağı hükmü de yer alıyordu. Osmanlı Hükümeti, kilometre garantisi olarak, her kilometreye yılda 15.000 frank veriyordu. Bu yüklü meblağ için de izmit, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya sancakları ve Ankara vilayetinin aşar geliri, karşılık olarak gösteriliyordu. Bu olay, bu yerlerin aşar geliri üzerinde Düyun-u Umumiyenin hak sahibi olması demekti. Mültezimler bundan böyle idareye hesap vereceklerdi, idare bu alanı bizzat kontrol edecekti, idarenin mültezimlerden taahhüt edilen meblağı anında ve oyalanmaksızın alması ön planda köylüye yansyacaktı. Padişah ve Bab-ı Âli, demiryolunun ziraî verimi arttıracığına ve pazarlama olanakları sağlayacağına emindiler. Ama uzun vadede gerçekleşebilecek bu olayın başlangıçta köyleri daha da harap edeceği açıktı. Yeterli faal nüfusa sahip olmayan, zirai teknik değişmeyi hiç yaşamayan Anadolu'nun demiryoluna ilk anda verebileceği fazla birşey yoktu, işte Almanya, bu noktada plantasyon kolonyalistleri gibi hareket etti. Hattın geçeceği yerlerde sulama tesisleri kurmak, ormanlardan ve madenlerden yararlanmak gibi ilave imtiyazlar ilerki sözleşmelerde yer alacaktır. Bu nedenledir ki kurak tarım alanlarında sulama yapılması gibi bazı girişimler de oldu. Ancak bu gibi girişimler sayesinde artması muhtemel olan tarımsal zenginliğin ülke içi endüstriye değil, yurt dışına Almanya-Avüsturya blokuna aktarılmasının amaçlandığı açıktı.

Tekrar imtiyazın hikayesine dönelim. *Württembergische Vereinsbank* müdürü Kaulla, bu projeyi, tabii ki, tek başına gerçekleştirecek durumda değildi. Bu nedenle, Osmanlı yöneticileri Alfred Kaulla'ya Anadolu demiryollarının imtiyazını verdiklerinde Kaulla, Deutsche Bank genel müdürü Dr. Georg Siemens'le anlaşmayı yeğledi. Her ikisi de Alman dışişlerinden bu yatırımın Alman dış politikasına ters düşmeyeceği yanıtını alarak işe giriştiler. Bismarck; "Yatırım yapabilirsiniz, ama kanunun olmadığı doğu ülkelerinde hiçbir güvenceniz

yoktur. Bu güvenceyi de bizden, beklemeyin, riski kendiniz göze alın" gibi bir cevap vermişti.²⁴ Ancak, bu lâkayd tutum terkedilecek, sermayedar yatırımcılar Alman imparatorluğu'nu gereğinden fazla yanlarında bulacaklardır. Üstelik biraz ilerde göreceğimiz gibi, Alman demiryol yatırımcılarının diğer bir güçlü destekleyicisi de devletin maliyesine hükmeden Duyun-u Umumiye olacaktır.

Kaulla ile birlikte, proje önerenler üç gruptu. Belçikalı *Nagalmacker* ve İngiliz *Staniforth*. Kaulla bunlara göre daha elverişli koşullarla müracaat etmiş değildi. Hatta Sadrazam, Kaulla'nın projesine kilometre garantisini yüksek bularak karşı çıkmıştı.²⁵ Ancak İngiliz ve Fransız kaynaklı projelerin elenmesinde Padişah'ın siyasal endişelerinin de rol oynadığı görülüyor. II. Abdülhamid demiryolculuk konusunda Belçika'yı Fransa'nın maşası, İngiltere ve Fransa'yı ise imparatorluğu parçalayacak yatırımcılar olarak değerlendirirdi. Rusya'yı her işten uzak tutmak gerektiği için ve hatta Avusturya'ya da fazla güvenmek caiz olmadığına göre, demiryolunun yapımı Almanya'ya verilmeliydi. Diğer yandan Alman demiryol tekniğinin üstünlüğü de kendini kabul ettirmişti.

Anadolu demiryolları imtiyazının Deutsche Bank'a kaldığını anlayan Osmanlı Bankası bu sefer onunla anlaşarak işe karışmak istedi²⁶ ama Siemens'in yatırımın bu safhasında kimseyle paylaşacak bir şeyi yoktu. Ancak hat ilerledikçe, onun da ortak aramaya çıktığını göreceğiz.

Anadolu'nun bağrına uzatılacak demiryollarını yönetecek şirket, İstanbul'da 4 Mart 1889'da "*Societe du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie-Osmanh* Anadolu Demiryolu Şirketi" adıyla kuruldu. Şirketin sermayesi 45 milyon franktı. Şirketin demiryol yapım çalışmaları o zamana kadar görülmemiş bir hızla ilerliyordu. 2 Haziran 1890'da 40 kilometrelik izmit-Adapazarı hattı işletmeye açıldı. 15 Mayıs 1891'de ise Ankara hattı Bilecik'e kadar uzanmıştı. Ocak 1893'de, 485 kilometre ray döşenerek Ankara'ya ulaşılmıştı. Yol 16 tünel, birçok köprü ve 180 kilometreye ulaşan tepelerin yarılmasıyla açılan güzergâhtan geçerek hedefine ulaşmıştı. Bunun üzerine, Padişah memnuniyetinin bir ifadesi olarak, 15 Şubat 1893'de, *Eskişehir-Konya* yolunun imtiyazını da şirket'e verdi. 15.000 franklık kilometre ga-

24 Bekir Sıtkı, *a.g.e.*, s. 19-20.

25 Bekir Sıtkı *a.g.e.*, s. 27.

26 *a.g.e.*, s. 29.

rantisi üzerine işe koyulan Şirket, 444 kilometre ray döşeyerek ilk treni 1896 da Konya'ya ulaştırdı. Demiryolu ilerleyip, yeni hatlar için imtiyazlar alındığında, kilometre garantisinin 18.000-19.000 frank'a kadar yükseldiği görülecektir. Nitekim Konya'dan öteye yolu uzatmak söz konusu olduğunda, kilometre garantisi olarak bu meblâğ istendi. Oysa Hükümetin verecek parası ve Duyun-u Umumiye'den kurtarabileceği bir gelir kalemi yoktu. Kilometre garantisi, yatırımcı devletler için tatlı bir kâr kaynağı idi ve Osmanlı maliyesine büyük yük teşkil eden, normal hizmetlerin aksamasına neden olan yüksek meblâğlar demiryol kumpanyalarına ödeniyordu. Bu noktada, Duyun-u Umumiye'nin emperyalist yatırımcı devletler lehine oynadığı önemli rol açıkça ortaya çıkıyor. Fransızların batı Anadolu ve Suriyede, Almanların Anadolu içleri ve Mezopotamyada akıl almaz demiryol inşa projelerini gerçekleştirmeğe cesaret edişleri, Duyun-u Umumiye tdaresi gibi güçlü ve etkin yöntemlerle çalışan bir kurumun varlığından ileri gelmekteydi. İmparatorluğun mali yönetimi bir anlamda Düyun-u Umumiye sayesinde modernleşmişti. Bu idare, kendi kontrolüne bırakılan gelir kalemlerini daha kaynağında saptıyor, etkin ve süratli bir biçimde topluyordu. Alman yatırımcılar, Anadolu içlerine kadar uzattıkları demiryolları için kendilerine kilometre garantisi olarak gösterilen bazı vilayetlerin aşar gelirinin, Düyun-u Umumiye sayesinde derhal ve eksiksiz olarak toplanıp teslim edileceğinden emin oldukları için bu işe girişmişlerdi. Osmanlı yönetimi Düyun-u Umumiye gibi çalışmazdı. Emperyalist devletlerin çıkarlarına hizmet eden bu idare, mali alandaki etkinliğini, diğerleri gibi Almanların da hizmetine sundu. Daha A. Kaulla ile yapılan Eylül 1888 tarihli ilk anlaşmada idare bu görevi açıkça üstlenmiş ve yetkileri belirlenmişti.²⁷ Duyun-u Umumiye bu işbirliğini Bağdat demiryolu için yapılan çalışmalar ilerledikçe aynen sürdürdü.

Almanlara verilen imtiyazlar, Osmanlı İmparatorluğunun hayat alanlarına göz diken diğer güçleri de yeniden harekete geçirdi. Özellikle Fransa, mevcut demiryol yatırımlarını genişletmek isteğindeydi ve yeni imtiyazlar talep etti. Anadolu Demiryol Kumpanyasına yolu Konya'dan öteye uzatmak için gerekli imtiyaz verilince, Fransızlar da, adeta bu olayın tazminatı olarak Egede Kasaba demiryolunu Afyon'a kadar uzatmak ve Suriye'de de *Şam-Humus-Haleb hattını* inşa için gereken imtiyazı aldılar. Alman demiryolculuğu on yıldan kısa bir süre içinde Osmanlı Asyasında önemli atılımlar yaptı ve özellikle Anadolu demir-

27 Donald C. Blaisdell, *ct.g.e.*, s. 120-124

yollarının en uzun kısmını döşedi. 1898 yılında Osmanlı Asyasında ingiltere, Fransa ve Almanya'nın demiryol hatlarının durumu şöyle idi²⁸:

İngiliz Hatları

İzmir-Aydın	37 [^] Km.
Mersin-Adana	67 "

Toplam 440 Km.

Fransız Hatları

İzmir-Kasaba	512 Km.
Yafa-Kudüs	87 "
Beyrut-Şam	247 "
Şam-Haleb	420 "

- Toplam 1266 Km.

Alman Hatları

H.Paşa- tzmıt	91 Km.
İzmit-Ankara	485 "
Eskişehir-Konya	444 "

Toplam 1020 Km.

Almanlar Anadolunun ortasına kadar gelmişlerdi. 1897 yılı sonunda demiryolunun Eskişehir-Konya kısmının Afyon üzerinden Dinar'a kadar uzatılması söz konusu oldu. Sultan II. Abdülhamit bunun için yeni bir imtiyazı seve seve verdi. Osmanlı-Yunan harbinde gerekli malzeme ve asker şevkinde, Fransızların kontrolündeki demiryolları ordunun talebelerini yerine getirmekte pek istekli davranmamış, oysa Almanların kontrolündeki Anadolu demiryolları bekleneni yerine getirmişti. Yeni imtiyaz sözleşmesi 4 aralık 1897'de törenle imzalandı. Sultan, Büyükelçi Marschall'a teşekkürlerini ve Alman yatırımlarının devamı konusundaki ümidini belirtti²⁹. Üstelik 13 Mart 1898 de çıkarılan yeni bir irade ile Haydarpaşa gar binasının inşa ve işletme imtiyazı da Almanlara verildi. Böylece Osmanlı Asyasının ticari taşımacılık faaliyeti Almanlara bırakılmış oluyordu. Elçi Marschall;" "bu olayın alman ticareti için bir garanti olduğunu" bildiriyordu Berlin'e³⁰. Demiryolculuk alanındaki üstün Alman tekniği ve inşaatın

28 Edvard Mead Earle, *a.g.e.*, s. 43-48.

29 Bekir Sıtkı *a.g.e.*, ş. 64.

30 *a.g.e.*, s. 75

sürati sade Osmanlı yöneticilerini değil başkalarını da büyülemişti³¹. Bu olayın Berlin'deki yöneticileri yeni atılımlara teşvik edeceği görülecektir.

Almanların bu hava içinde yeni imtiyazlar elde edip nüfuz alanlarını genişletmeleri derhal diğer devletlerin tepkisini doğurdu. Deutsche bank ve Anadolu Demiryolları Kumpanyasının elde ettiği bu imtiyazlar özellikle İngilizlerin şiddetli protestolarına neden oldu. Britanya Büyükelçisi *Sir Philip Currie* derhal bu imtiyazı önleme teşebbüsüne girişti. Büyükelçi, "Anadolu demiryollarının imtiyazının Dinar'a kadar uzatılması, doğrudan doğruya, İzmir-Aydın Demiryol Şirketi'nin haklarının çiğnenmesidir. Çünkü bu hat, Aydın Demiryolu Şirketinin nüfuz bölgesinden ve İngiliz ticari çıkarlarını korumak için elimizden geleni yaparız"³² geçecektir diyerek Bab-ı Âli'yi protesto etti. Büyükelçi, Fransız maslahat gúzarından Paris'te bu imtiyazın engellenmesi için faaliyete geçildiğini de öğrendi. Büyükelçilik Drogomanı *Adam Bloch*, Bab-ıÂli'ye protestoyu ilettikten sonra, Büyükelçi Padişah'ın huzuruna çıktı. Padişah'ın "böyle bir imtiyaz için söz verilmediğini" bildirmesiyle iş örtbas edildi ve Almanlara, yolu başka yöne doğru uzatmak düştü. Büyük Devletler nüfuz bölgeleri kavgasından dolayı Anadolu'da birbirleriyle bağlantısı olmayan bir demiryolu şebekesi kuruyorlardı.

Büyük devletlerin, başlangıçtaki bu kavgalı engellemeleri, kısa zamanda yerini anlaşmalara bıraktı. *Aydın Demiryolu* Şirketi (İngiliz) ile *Anadolu Demiryolları* (Alman) arasında böyle bir anlaşma olmadı. Fakat meydana gelen İngiltere'nin yerine geçen Fransızlar ve Almanlar, Osmanlı Asyasının demiryol şebekesini nasıl kuracakları konusunda anlaştilar. Britanya Büyükelçisi *O'Conor*, 24 Temmuz 1899 da hükümetine yazdığı raporda: "Fransız Kasaba Demiryolu şirketi ile Anadolu Demiryolları şirketi, döşenecek hatların güzergahı, genişliği, vagon büyüklüğü ve taşıma ücretleri konusunda anlaştilar. Ayrıca

31 1909 da G. Siemens'in halefi *Arthur von Givinner* İngiliz yetkililere övünçle "Bağdat hattı işletmesi mükemmellikte herhangi bir Britanya demiryol işletmesinden aşağı kalmaz. Buna karşılık taşıma ücretleri sizdekinin yarısı bile değildir" demişti.

Reinhard Hüber, *Die Bagdadbahn*, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1943, s. 28. "Şoven Alman tarihçiliğinin örneği olan eserinde yazar bu durumu Alman dehasına ve uygar atılımına!" bağlıyor. Ancak Alman teknolojisinin üstünlüğünün, geç kurulmasının getirdiği avantajlara dayandığını belirtmiştik.

32 *PRO-FO* 78, 5102 "Constantinople, January^ 13, 1898 tarihli Dragoman Adam Bloch'un Memorandumu-Nt-. 9, s. 7-9" ve "Nr. 27-Const. January 14, 1898 tarihli Büyükelçi Philip Currie'nin Foreign Office'e raporu" s. 2-4.

İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi ile Anadolu Demiryolları birbirilerinin idare meclislerinde ikiye üye ile temsil edilecekler, Anadolu Demiryollarında hisselerin % 40'ı *Deutsche Bank'a*. % 40 Osmanlı Bankası'na diğer % 20 si Osmanlı mali kuruluşlarına ait olacaktır"³³ Bu hükümler büyük ölçüde gerçekleştirildi. Nitekim Almanlar yolu Konya'dan öteye uzatmak için imtiyaz alınca, Fransızlar da Afyon ve Bandırma'ya doğru imtiyazlarını gürültüsüzce genişlettiler.

25 Kasım 1899 da hattın Konyadan Bağdat-Basra'ya uzatılması Heyet-i Vükelâ tarafından kabul edildi. Ziyareti sırasındaki isteklerinin yerine getirilmesinden hoşlanan II. Wilhelm, Sultan Abdülhamid'e bir teşekkür telgrafı çekti.³⁴

Büyük projenin Almanlar tarafından gerçekleştirilmesi konusu tartışmalı olarak kabul edilmişti. Dış çevreler kadar, yönetici çevrelerde de bu işe karşı olanlar vardı. Sultan II. Abdülhamid, konu Heyet-i Vükelâ'da tartışılırken, konuşulanlar hakkında anında rapor alıyordu. Zaman zaman bizzat ağırlığını koyarak tartışmalara yön vermiş ve karar bu sayede olumlu çıkmıştır. 13 Aralık 1899 da Nafia Nazın Zihni Paşa ve Deutsche Bank genel müdürü G. Siemens arasında, Almanya'nın Osmanlı ülkelerindeki iktisadi egemenliğini perçinleyen ön imtiyaz anlaşması imzalandı.³⁵ 16 Ocak 1902 de de "*Osmanlı - Anadolu Demiryolları Kumpanyası*" müdürü Kurt Lander ve Nafia Nazırını *İhni Paşa'nın* hazırladığı kesin imtiyaz anlaşması Padişah tarafından imzalandı. Bağdat hattı tümüyle gerçekleştirilemese bile, Alman nüfuzunun zirveye çıktığı, bu anlaşmada görülüyordu. Bu yeni hattın gerçekleşmesi halinde, Osmanlı-Anadolu Demiryollarındaki hissedarların yolun yeni bölümünde ilgileri olmaması gerekli görüldü. Yeniden, 15 milyon frank sermayeli *Bağdat Demiryolu Kumpanyası* kuruldu (5 Mart 1903). Yeni Şirketin % 10 sermayesi Anadolu Demiryolları Kumpanyasına aitti. Onbir üyeli Direktörler Heyeti'nde üç üye Anadolu Demiryolları'ndan, üç üye de Osmanlı vatandaşı olacaktı. Böylece şirketin Osmanlı-Alman niteliği korunmak isteniyordu. Yeni şirkete *Dr.Kari Helfferich*, genel müdür tayin edildi. Helfferich Almanya'nın yeni politikasını uygulayanlar arasında seçkin yeri olan bir iktisatçı idi.

Avrupa sanayi devrimi sırasında demiryollarının yapımında devlet desteğinin bulunması pek yaygın bir gelenek olmuştur. Yatırım

33 PRO-FO 78-5102 Commercial-Confidential, "Büyükelçi O' Conor'un Foreign Office'e Raporu, Const. July 24/ 1899, s. 277-279

34 Rathmann, a.g.e., s. 83.

35 Bekir Sıtkı, a.g.e., s. 95.

zorluklan, trafiğin yoğun olmadığı bölgelerde halkın ilk anda demiryol ulaşımına alışmasını beklemek gibi nedenler bunu gerektiriyordu. Özellikle Rusya ve Almanya, devlet desteğiyle demiryol inşasının tipik örneklerini vermişlerdir. Bağdat hattı da bu anlamda en çok devlet desteği gerektiren bir projeydi. 1903 Anlaşması şartlarına göre, hükümet, inşaatın finansmanına hemen katılacaktı. Her kilometre yol için, hükümet nominal değeri 275.000 frank olan Osmanlı tahvilleri çıkaracaktı. Bu tahvillerin karşılığı olarak, demiryol işletmesinin gayrimenkulleri ipotek edilecekti. Tahvillerin faizi için, Dûyun-u Umumiye idaresi, hattın geçeceği vilayetlerin bir kısım gelirlerini (genellikle aşar vergisi) teminat akçesi olarak gösterecekti. Bundan başka hattın geçeceği *miri arazi* şirkete bedelsiz devrediliyordu. Şirket, hat boyundaki mirî ormanların kerestesini kullanacak, madenleri, taş ocaklarını işletecek ve hatta arkeolojik kazılar yapma imtiyazına sahip olacaktı.³⁶ Gene, demiryol yapım ve bakımı için gerekli malzeme gümrüksüz olarak gelecekti. Nihayet, Bağdat ve Basra'da limanlar yapmak imtiyazı da Şirket'e tanındı. Bu anlaşmaya bakıldığında, Bağdat hattının bir Alman koridoru olduğunu söylemek mümkündür. İmtiyazın süresi 99 yıldır.

Ancak Osmanlı Hükümeti kuruluş sermayesi için teminat gösterecek durumda değildi. Daha 1903 yılında hat Konya ve Ereğli'ye uzatılırken, kilometre garantisi olarak Urfa Sancağı ve Aydın Vilayeti aşarının karşılık gösterilmesi istenmiş, ancak, bu Sadrazamlık ve Ticaret-Nafia Nezareti arasında bir sürtüşme konusu olmuştu³⁷. Yeni imtiyaz için Almanlar, gümrük gelirlerine el atmak istediler ve gümrük resimlerinin % 11 den % 15 çıkarılmasını önerdiler. Bu da diğer büyük devletlerin protestolarına neden oldu.³⁸

Sonunda iş gene aşar gelirlerine el atmaya kaldı. Nisan 1903 de Bağdat projesinin ilk bölümü sayılan ve yapımına başlanan Konya-Ereğli hattı için, Konya, Halep ve Urfa aşarına el kondu.³⁹ Bu olayı İngiltere ve Rusya protesto ettiler. Tamamen içişlerine ait bir mali işlemin dış devletlerce protestosunun hukuki dayanağı, Osmanlı

36 E. Earl Mead, *a.g.e.*, s. 83-85 ve 94-98

37 BA. Çld. Kıs: 15, 74-81. "Ticaret-Nafia Nezaretinin Sadarete tezkiresi, 9 Şevval 1321/29 Aralık 1903 tarihli "Tara metin Ek III

38 Paul Robach, *Hatt-ı Saltanat-Bağdat Demiryolu*, İstanbul İlham Matbaası 1331, s. 41-43. Almanya artan gümrük resimleri nasıl olsa hattın inşasına akacağından bu konudaki milliyetçi eğilimleri teşvik etmekten geri durmamıştır.

39 Rathmann, *a.g.e.*, s. 89

Devleti'nden "alacaklı devlet" olmaktı. Özellikle Rusya, bütün gelirlerin teminat akçesi olarak şirkete tahsisinden dolayı, kendi alacağı harb tazminatının tehlikeye düştüğünü ileri sürdü. Tabii hattın yapımı ilerledikçe, alacaklıların gelir kaynaklarına ait sözde endişeleri de artacaktı. Rosa Luxemburg, olayı; "ilkel tarım ekonomisine dayalı bir ülke besleyemeyeceği bir demiryol sistemine teminat akçesi ödeyerek günden güne harap olacaktır" diye özetliyordu⁴⁰

Demiryolunun Bağdat-Basra'ya uzatılması ideali, bir yerden sonra hesabını bilen iş adamları ve teknisyenler için cazip değildi. Bu "Megalo îdea" daha çok askerler ve politikacılar tarafından sürükleniyordu artık.... Berlin'deki yöneticiler kadar, Tahran'daki başkonsolos *Gaertner* ve Bağdat'daki konsolos Richarz gibileri bu hattı ellerinden gelse Asya'nın öbür ucuna uzatacaklardı ama, işi başlatan Alfred Kaulla o fikirde değildi. Kaulla Ekim 1891 de İstanbul'da tuttuğu günlükte, "Sultan'ın kendisini çağırarak yolun Bağdat'a kadar uzatılması işini görüşüğünü, ancak kendisinin bu yolun Sivas'a kadar bile uzatılmasına taraftar olmadığını" yazıyor⁴¹ Ona göre, "Sivas'tan öteye verilen kilometre garantisi, masrafı karşılayamaz. Ayrıca, İstanbul-Ankara-Sivas-Diyarbakir-Bağdat-Basra hattı 2780 kilometre kadardır. Saatte ortalama 50 kilometre hızla Basra Körfezine 57 saatte ulaşılabilir. Oradan da Bombay'a uzaklık 1600 mildir. Port Said-Bombay ise 3100 mildir. Demek ki karayoluyla yapılan Avrupa-Bombay yolculuğunda, denize göre 5 gün kazanılmış olacaktır. Ancak taşıma ve deniz yolculuk ücretleri iyice etüd edilmelidir. Devlet yardımı olmaksızın bu projenin gerçekleştirilmesi olanak dışıdır. Çünkü toplam inşaat maliyeti 280 milyon mark civarındadır". Kaulla'nın önerileri dikkate alınmış olmalıdır. Çünkü yol, belirtildiği gibi, Ankara'dan sonra Sivas yerine Afyon ve Konya'ya çevrilmişti. Ancak, Kaulla, hattı Bağdat'a kadar uzatmak istemediği gibi "Ankara-Kayseri" hattı ile doğu kısmını bitirmek niyetindedir. Buna karşılık, "daha 1891 yazında Bilecik'e ulaşıldığında Konya'dan deve kervanlarıyla tahıl ve yün getirtildiğini, binaenaleyh hem inşaatın ucuza mal olacağı, hemde kaynakları zengin olan Konya'nın tercih edilmesini ve işin böylece bitirilmesini" istemektedir⁴²

40 a.g.e. s. 90, R. Luxemburg, *Gesammelte Werke*, Bd. I Dietz Verlag, Berlin 1974 1974, s. 295-297 den. Aynı yazı, *Aydınlık Dergisi*, C.I., Sayı 2 (Aralık 1968), s. 139-143.

41 *AAA Türkiye 152-Bd. 2-3 Akt %\-Secret-Anlage II.,* Kaulla Pro-Memoria, 10-Okt. 1891"

4a *AAA Türkiye 152-Bd 3-4 Akt 61 ve 120, "15 Mai 1892 tarihli"*

Gerçekte İmparator II. YVilhelm ve etrafındakilerin yükseklerden atmalarına rağmen, bu dev projeyi gerçekleştirmek için Alman sermayesi de yeterli değildi, istanbul'daki Britanya Büyükelçisi *Sir N.R.O'Connor*, 29 Haziran 1889 da Lord Salisbury'ye yazdığı bir raporda, Dr. G. Siemens'le olan bir görüşmesini şöyle naklediyor⁴³: "Siemens, böylesine dev bir girişimi yüklenmek için pek istekli değildi. Hükümdarının bu konudaki hırslarını biliyordu ama meseleyi düşünüp arkadaşlarıyla tartıştığına, Britanya sermayesini işe ortak etmenin kaçınılmaz olduğu kararma varmış. 16 milyon sterlin tutarındaki gerekli sermayenin, Londra'da her yerde olduğundan daha kolay bulunabileceğini o da biliyor". Gerçekten Siemens, daha önce Mart 1899da imparatorun huzurunda; "geçen yılki haşatın iyi olmaması nedeniyle, aşara dayanan Osmanlı kilometre garantisine güvenilemeyeceğini ve Almanya'da da sermaye yatırımlarını teşvik edecek şanslı bir mâli durum olmadığını ileri sürerek, ingiliz ve Fransız sermayesinin de projeye katılması üzerinde düşünülmesini" önermişti.⁴⁴ Fakat, Alman Dışişleri bu görüşe pek yanaşmadı.

Bağdat demiryolu imtiyazının kağıt üzerinde Türklere bazı haklar verdiğini belirtmek gerekir.Hükümet ile kumpanya ve kumpanya ile kişiler arasındaki anlaşmazlıkların çözüm mercii Osmanlı mahkemeleri olacaktı. Bu hat üzerinde özel posta örgütü kurulamayacak ve buna yönelik bir anlaşma yapılamayacaktı. II. Abdülhamid rejiminin kontrolcü niteliği dolayısıyla, bu dönemde posta örgütünün devlet elinde olmasına çok dikkat ediliyordu. Özellikle Anadolu ve Mezopotamya'daki ingiliz telgraf ve posta servisinin, faaliyet alanını genişletmesi hiç istenmiyordu.⁴⁵ Posta örgütü üzerindeki bu hassasiyet günümüze kadar süregelmiştir. Demiryol şirketi, Osmanlı Harbiye Nezareti ile anlaşarak uygun yerlerde istasyonlar yapacak ve savaş durumu ve isyan çıktığında askeri birlikler öncelikle sevk edilecekti. (Mamafih savaş içinde Liman von Sanders Paşa, Anadolu Demiryolları idaresi ve isviçreli müdürün bu konudaki olumsuz tutumundan şikayet ediyordu). Türkçe, Kumpanyanın resmi dili olacak ve memurlar fes ve belirli üniforma giyecekti. Şu kadarını belirtmek gerekir ki, demiryol inşaatında Alman sermayesi egemendi.

43 *PRO-FO 78-510 2. Nr. 62 Confidential, Junc 27-1899, From Sir NİR. O'Connor to Salisbury*"

44 Bekir Sıtkı, *a.g.e.*, s. 82-83

45 Örneğin, *PRO-FO 195 "23 April 1904 tarihli" I.E. Telegraph C.H.John-memurun talebi geri çevrilmiş.*

Ucuz ve kaliteli olduğu için tamamen Alman mamulleri kullanılıyor-
du ve Alman teknik bilgisi geçerli idi ama, mühendisler, işçiler ço-
ğunlukla italyan, Rum ve Türklerdendi. Yönetimde de bu kozmo-
polit yapı görülüyordu. İdare Heyeti'nde 4 Osmanlı, 10 Alman, 1
Avusturyalı, 2 İsviçreli ve 8 Fransız müdür vardı. Sermayenin %
40*1 Alman, % 30'u isviçreli, diğer % 30 u ise Fransızdı.⁴⁶ Üstelik
şirket yazışma dili olarak Almanca değil, Fransızca kullanıyordu.
Bu durumun Alman milliyetçilerini çileden çıkardığına kuşku yok...
Pancermen Birliği "Alman tekniği ve sermayesi başka milletlerin işi-
ne yarıyor. Yakında Alman mühendisleri de işten atarlar. Almanca
ise kullanılmıyor" diye risaleler dağıtıyordu. Bu yaygara boşa idi.
Sermayenin milliyeti olmadığı bir kere daha görülüyordu.⁴⁷

Bağdat demiryolu Konya'dan başlayacak, Karaman-Ereğli'den
geçip Toros'larda açılacak tünellerle Adana'ya inecekti. Burada
Mersin'le zaten bağlantı vardı. Adanadan sonraki büyük uğrak yeri
Haleb'ti. Haleb'ten ise, Hama-Humus-Trablusşam-Beyrut-Yafa ve
Kudüs ile bağlantılar kurulacaktı. Burada Bağdat demiryolu Hicaz
demiryoluna bağlanabilecekti. Hicaz demiryoluna gelince, 29 Mart
1904 de Şam-Ma'an arasındaki 480 kilometrelik kısım işletmeye açıl-
mıştı ve yol Medine'ye doğru ilerliyordu, iane ile yapılan ve tümüyle
Osmanlı olan Hicaz hattı şimdi Bağdat demiryolu ile birleşecekti ki,
Alman kontrolünün Arab yarımadasında da yerleşmesinden diğer
devletler korkmaya başlamıştı⁴⁸

Haleb'ten sonra Nusaybin-Musul-Takrit-Samarra-Sadiye ve ni-
hayet Bağdat geliyordu. Bağdat'tan itibaren hattın Dicle'yi izlemesi
değil de, ulaşımın iyi yapılamadığı Fırat kıyısına yönelip oradan
Basra'ya inmesi istendi. Proje bütün Mezopotamyada heyecan yarattı,
1903 deki anlaşmaya göre Haleb, ana demiryol hattına *Tel Haleb'den*
ayrılacak bir kol ile bağlanacakken, Haleb halkının dilekçe yağmuru
üzerine Bağdat demiryolu bu şehre ulaştırıldı⁴⁹ Mezopotamyanın zen-
ginlikleri bu yoldan taşındıkça eski sönük merkezler canlanacaktı.
Demiryol bütün taşıma sistemini modernleştirecekti. Basra-Bağdat

46 Doktor Jaeck, *a.g.e.*, s.50, mamafih yazar bu rakamları Şirket'in Osmanlı olduğu biçimde yorumluyor.

47 E.M. Earle *a.g.e.*, s. 117

48 *Said Paşa'nın Hatıratı*, C.2, Dersaadet, Sabah Matbaası 1328 (1910), s. 378-379
Sabık Sadrazam, bu konuda, yabancı basının (özellikle İngiliz ve Fransız) kopardığı yay-
garaya dikkati çekerek Bağdat demiryolunun sebep olacağı başağrısına sessizce işaret edi-
yor.

49 E.M.Earle *a.g.e.*, s.87.

arasında Dicle nehri üstündeki gemicilik tekeli elinde tutan, *Lynch Navigation Company* bile bu nedenle Bağdat hattına muhalefet edenlerin başında yer alıyordu⁵⁰.

Hattın yapımı için tahviller, I., II., ve III. dönem tahvilleri olarak çıkarıldı. II. dönem tahvilleri 108 milyon frank tutuyordu ve Adana-Haleb arasındaki bölümü oluşturuyordu. Haleb-Bağdat hattı için III. dönem tahvilleri piyasaya sürüldü. Tahviller satıldı ve çok geçmeden alıcıların kârı bir işe giriştikleri anlaşıldı. Hissedarların en başında Fransız mali kuruluşları geliyordu. Bu nedenle, Fransız parlamentosunda Bağdat hattına karşı protesto sesleri yükseldiğinde, dışişleri bakanı M. Delcasse, "bu iş bir oldu bittidir ve bu oldu bittiye Fransızlar da iyi bir hisseyle katılmışlardır"⁵¹ dedi.

Bağdat projesi, sadece döşenen demiryollarının ötesinde, yol boyu yapılan lojmanlar, hastahaneler ve sulama tesisleri ile ilerleyen bir şerit olacaktı. Bu yeni girişim "yatırım yap ki çok kazan" zihniyetinin tipik bir örneğini verecekti. Alman'lar hattın geçeceği yerlerde, İngiliz ve Fransızların tersine, bereket yoksa bereket yaratıp istifade etmek durumundaydılar.

25 Ekim 1904 de 19 aylık bir zamanda biten Konya-Bulgurlu hattı törenle açıldı. Bağdat demiryolu ilerliyordu ve bu hızlı ilerleyiş tahvillerin satışını hızlandırdı. Dr. Georg Siemens, Bağdat demiryolunu Almanya'nın doğu denizlerine uzanan bir hayat damarı olarak düşünenlerin başında geliyordu. O'na göre, Almanyanın tahılı, petrolü bu yol sayesinde gelecekti. Mevcut kaynakların geliştirilmesi, yenilerinin ortaya çıkarılması gerekirdi. Pancermen birliği gibi şovenist kuruluşlarsa, bu hattı etrafına Almanların yerleştirileceği yeni bir vatan gibi düşünüyorlardı.

Bağdat demiryolu, bu nedenle, İngilizlerin Aydın, Fransızların Kasaba demiryolu hattından farklı bir nitelikteydi. Bu iki hat ;verimli bölgelerin ürünlerini kolay yoldan batı'ya aktaracak yatırımlardı. Oysa Bağdat projesi işlenmeyen zenginlikleri sömürecek alt yapısal tesislerin de birlikte kurulacağı bir büyük yatırımlar grubunu öngörüyordu.

Hattın geçtiği yerlerde sulama ve yeni tarımsal faaliyetler yaratmak konusunda ilk elde bazı başarılar sağlandı. Örneğin, Konya-

50 a.g.e., s. 96

51 a.g.e., s. 8a

Eskişehir hattı tamamlanınca, civara 165 kilometrelik bir şose de yapıldı⁵². Konya-Ereğli hattı çevresinde Çumra ovasında 200 kilometre çapında araziye kanallar açarak sulama işine girişen ve bataklıkları kurutan, Frankfurtteki *Philip Holpman* Şirketi, Osmanlı hükümetini memnun bıraktığından, Adana ovasının da tarımını ve sulamasını geliştirmek işi bir başka Alman şirketine, Dresden'deki Alman Şark Kumpanyasına verildi. Bu şirket de yüzlerce Ermeni rençberi eğitip kullanarak Çukurova'da pamuk tarımını geliştirmeye başladı⁵³. İngiliz diplomatik raporları, bu gibi girişimlerin Adana'nın gelişmesini sağladığını ve şehrin büyüdüğünü belirterek "şimdiden spekülâtörler bölgede arazi satın alıyorlar. Arazi fiatları artacak" diyorlardı⁵⁴. Spekülâtörler kadar Alman dokuma endüstrisi de umut verici kaynaklara kavuşmuştu. Nitekim demiryolunun pamuk tarımındaki olumlu etkisini aşağıdaki tablo da göstermektedir. Beş yıl içinde üretim büyük artış göstermiştir⁵⁵.

Yıl	Pamuk ürünü, balya olarak (her balya: aoo kg.
1904-1905	45-500
1905-1906	50.500
1906-1907	56.000
1907-1908	60.400
1908-1909	76.400

Çukurova pamuk üretimindeki bu hızlı artışın yakın gelecekte Rusya imparatorluğunun pamuk üretim bölgesi olan Türkistan için, ciddi bir rakib doğuracağı açıktı. Almanya sulama yoluyla yeni alanları tarıma açma işine el atmıştı ve Anadolu ve Mezopotamya'nın tarımsal zenginliklerini kimseye kaptırmağa niyetli değildi. Nitekim Bağdat ve Basra havalisinde çalışan İngiliz mühendisi *IVilcooks'un* benzer bir sulama projesi uygulamaya konmamıştı. Bu alana, başkaları el attığında, ya girişimleri diplomatik manevralarla engelleniyor ya da teknik olanakları ve önerdikleri fiat, Almanlarınkı ile başa çıkacak durumda olmuyordu. Alman girişimcileri bu konuda uyanık ve atık davranıyorlardı. Daha Bağdat demiryolu anlaşması imzalanmadan çok evvel, Eylül 1898'de, *Hermann* adlı bir Alman ziraaatci, demiryolunun geçeceği yerlerdeki tarımsal kapasiteyi araştır-

52 *AAA, Türki, 152 Band. 1-2 Nr. 52, 6 November 1906 tarihli*

53 *Doktor Jaeck, a.g.e., s. 21-82 Bu konuda bkz. Paul Robach, a.g.e., s. 77-79*

54 *PRO-FO 195-2586, XVI, 27 Nov. 1906, No 58, Elçilik raporu"*

55 *Paul Robach, a.g.e., s. 90-91*

makla görevlendirilmişti. Hermann, bu bölgede modern tarımın geliştirilmesi için gereken koşulları saptayacaktı. Alman basını, olayı "şimdi tarım alet ve gereçleri ihracatının artacağına kuşku yok, iş, fabrikatörlerin gayretine kaldı"⁵⁶ diye haber veriyordu.

Suriye, Irak ve Anadolu bölgesi Rusya kadar tahıl üretebilecek bir depoydu. Kerkük'ün Baku'dan on kat fazla petrol elde edilebilecek bir bölge olduğu o zaman da tahmin ediliyordu. Ayrıca Mezopotamya pamuk tarımı ve taşkömürü yatakları yönünden zengin bir bölgeydi. Almanya ciddi bir petrol arama girişimindeydi. 1901 de *Groskopf-Bergingen'in* raporunda, İskenderun Haleb, Birecik, Urfa, Siverek ve Diyarbakir bölgesinde iyi petrol kaynağı bulunmadığı bildiriliyordu, (bu adamlar, daha önce, 4 Ocak 1901 de çıkarılan bir *İrade* ile bu bölgeyi taramışlardı). Buna karşın" Kerkük'ün 15 kilometre kuzeyinde zengin kaynaklar olduğu, ilkel biçimlerde çıkarılan ve temizlenen petrolün miktar ve kalitece Baku petrolerinden aşağı kalmadığı, yapılacak demiryolu ile bu kaynaklardan etkin bir biçimde yararlanmanın mümkün olduğu" belirtiliyordu⁵⁷ Almanya petrol işine el attı ve Deutsche Bank bölgede petrol arama ve çıkarma imtiyazını elde etti. Alman Büyükelçisi, 2 Ağustos 1904 de Başbakan Bülow'a yazdığı raporuna "Anadolu Demiryolları Kumpanyası adına *Kurt JÇander'le* Osmanlı Sultanı adma *Ohannes Sakızıyan'm* imzaladıkları konvansiyonun" metnini⁵⁸ övünçle eklemiştir. Almanlar petrol bölgesinde diplomatik temsilciliklerini kurmakta gecikmediler. Almanya ile hiçbir ticareti olmayan ve hiçbir Alman vatandaşı yaşamayan Musul'da 1904 yılında konsolosluk açıp, bir Osmanlı vatandaşını konsolos olarak tayin etmek istediler. "Alman firması *Berg Putmann'm* az miktarda ticaret yaptığı bu şehirde, Alman konsoloslğunun kurulması, öngörülen Bağdat demiryoluyla ilgilidir"⁵⁹ diye rapor veriyordu, Britanya'nın Bağdat konsolosu İstanbul'daki büyükelçiliğine... Anlaşılan konsolos da Alman'ların petrol yataklarına ne kadar yaklaştıklarının tam farkında değildi.

Bağdat Demiryolu Üzerindeki Kavgalar

Bağdat projesi gibi Osmanlı Asyasını boydan boya aşan, eski ipek yolunu demiryolu haline getirmeyi amaçlayan bir girişimin sadece

56 *Kölnische -Zeitog*, n. Sept. 1898 nüshasından

57 *AAA, Türkei* 197, *Bd.* 2-3 "7 Juli 1901" tarihli

58 *AAA, Türkei* 197, *Bd.* 2-3, "2 August 1904- vom Botschafter zum Bülow "ve" 4-17 Temmuz 1904 tarihli konvansiyon"

iktisadi değil, siyasi ve askeri endişeler yönünden de büyük devletleri harekete geçireceği doğaldı. Bu yol salt Anadolu içinde kalsaydı, öngördüğümüz gibi, İngiliz ve Fransız demiryollarının nüfuz sahasına girmemesi şartıyla fazla gürültü koparmazdı. Oysa şimdi proje, İngiltere'nin Mısır ve Basra körfezindeki, Fransa'nın Suriye'deki siyasi-iktisadi emellerini tehdit edecek boyutlara ulaşıyordu. Rusya da tran ve doğu Anadolu'daki emelleri için bu projeyi tehlikeli görmekte gecikmedi. Önce de sözünü ettiğimiz üzere, büyük devletlerin diplomatları ve kumpanya temsilcilerinin yanında, Osmanlı yöneticilerinden de Bağdat projesinin Almanya tarafından gerçekleştirilmesine karşı çıkanlar vardı. Bağdat demiryol imtiyazına ilk karşı çıkanlardan biri Rusya olmuştur denebilir. İstanbul'daki büyükelçi *JÇinoyyev*: Bağdat demiryolunun Rusya'nın Basra körfezindeki çıkarlarını zedeleyeceğini ileri sürerek, karşılığında, hiç değilse Erzurum'a kadar bir demiryol yapım ve işletme imtiyazının Rusya'ya verilmesini istedi.⁶⁰ Daha 1898 de Haydarpaşa limanı imtiyazı Almanlara verilirken *Novoye Vremya* gazetesi "imparatorluğun paylaşılmasında aslan payını Almanların aldıklarını" yazıyordu⁶¹. Mamafih Rusya'nın Bağdat demiryoluna karşı çıkışında salt bir yayılmacı ideoloji değil, ticari nedenler de rol oynuyordu. İstanbuldaki büyükelçilik başkâtibi *Çarikov* bu konu üzerinde yazdığı kitapta; Almanya'nın bu yolla, mamulâtını İran ve Afganistan'a sokup, bu bölgelerdeki Rus ticaretini yokedeceğini, Türkiye'nin ise tarım ürünlerini Avrupa'ya naklederek Rusya'ya darbe indireceğini ileri sürüyordu. Gerçekten de 1900 yılında Osmanlı ticaretinin % g'u Rusya ile yapılıyordu. İstanbul, Rusya'dan yılda 65 bin ton un alıyordu. Daha demiryolu Ankara ve Konya'ya ulaşınca bu ticaretin kesildiği görüldü. *Çarikov*; "şimdi, bütün Avrupa'ya milyonlarca put Mezopotamya buğday ve **ürününün** ulaştığını düşünün, halimiz ne olur?" diye soruyordu⁶².

Gerçekten de İngiliz konsolosluk raporlarına göre, demiryolu 1892 sonunda Ankara'ya ulaştığında bölgenin tahıl üretimi artmıştır. 1894 te tahıl üretimi 8 milyon kileden 10 milyon kileye, 1896 da

59 *PRO-FO* 195 Nr. 2164. "5 Nov. 1904 tarihli, Bağdat Konsolosundan İstanbul'daki Britanya Maslahatgüzarına"

60 N.R. O'Conor'dan Salisbury'ye" 31 Ocak 1900 tarihli rapor, *PRO-FO* 78 Nr. 5102.

61 *Vonuaerts*, "Nr. 247, Freitag 21 Okt. 1898" nüshasından

62 G.L.Bondarevskü, *Bagdads kaya Doroga-Proniknoveniye Germanskogo Imperializma Jfa Blijni Vostok*, Izd. Uzbek, SSR. Taşkent 1955, s. 209-211. N.V. *Çarikov*'un *Vopros O Moloaziatiskih Jeleznih Dorogah*, 1891, kitabından.,.

da 15 milyon kileye yükseldi. Fiyatlar da yükselerek dünya fiyatları seviyesine yaklaştı. Anadolu Demiryolları kumpanyası tarım aletleri ve tohumluk için kredi veriyor ve hatta mühendis R. Hermann gibi uzmanlar aracılığıyla hat boyunda örnek çiftliler meydana getiriliyordu.^{62a} Demiryoluyla orta Anadoludan İstanbul'a getirilen tahıl, burada fiyatları düşürdü. Öyleki 1901 den itibaren Anadolu demiryolları bölgesinden getirilen buğday, İstanbul'daki tüketimin üçte ikisinden fazlasını karşılıyordu. En önemlisi artık, Rusya ve Bulgaristandan hiç tahıl ithal edilmiyordu.^{62b}

İngiltere ve Fransa, Anadolu demiryolları Mezopotamya'ya uzanınca konuyu siyasal alanda da ele aldılar. Fransızlar, bir noktadan sonra Almanlarla uyuşmalarına rağmen, İngiltere sonuna kadar muhalefette devam etti. Batı'da, Halep'den Şam yoluyla Hicaz'a, doğu'da ise, Basra Körfezine kadar uzanacak bir Alman demiryolu, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki siyasal ve iktisadi egemenliği için en büyük tehlike olarak görülüyordu. Kaldı ki bu demiryolu sayesinde Avrupa, Yakındoğu ve Hindistanla Britanya ticaret filosundan daha kısa zamanda ve etkin bir biçimde bağlantı kurabilecekti. Cebelüttank ve Süveyş'e sahip olan Britanya, Atlas ve Hind Okyanusu ulaşımındaki tekeli kimseye kaptırmak istemiyordu. Neomerkantist Alman ideolojisi bu teşebbüsü büyük gürültülerle ilan ederken, Britanya ve Fransa endişelenmekte kısmen haklıydılar. 1904 yılında bir Alman gazetesi, "Bağdat demiryolu projesi kesinleştikten sonra, Alman müteşebbis zekâsı, bundan, başka yararlar sağlamayı da ihmal etmedi. Bu yol, İran Körfezi ve Hind'e kadar kapıları açacaktır. Berlin'den Basra Körfezi'ne, şimdiden, bir telgraf hattıyla bağlanmak mümkün olacaktır. Köstence-İstanbul arasında da denizden bir telgraf kablosu döşeniyor" diye yazıyordu.⁶³ Haziran 1899 da Kolonya'daki "*Osteuropäische Telegraphen Gesellschaft*" bir milyon mark sermaye ile kurularak bu işlere girişti. *U'Europeen* gazetesi, haberi, "Şarkdaki Alman yayılması" başlığıyla veriyordu.⁶⁴

İngiltere, başındanberi Bağdat demiryolu projesini baltalamak istedi. Ancak II. Abdülhamid de İngilizlere karşı iyi niyet beslemi-

(62 a) D. Quatert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, Phd. 1973, Univ of California, s. 18g-igi

(62 b) a.g.e s. 188 ve 201 ayrıca Quatert "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul 1890-1908" *The Business History Review*, vol LI, Nr. 2, s. 151-158

63 *Dit Post*, 16.8.1904 nüshasından

64 *L'Europeen*, 17, Sept. 1904 nüshasından

yordu. Nitekim ingilizlerin Aydın Demiryolu Kumpanyası 1906 yılında Antalya ile bağlantı kurmak isteyince, buna izin verilmedi.* İngilizler, bundan sonra, Bağdat Demiryolu projesi için verilen her yeni imtiyazı önlemek yoluna başvurdular. Padişah, uzun müddet tereddütten sonra, Almanlara Maraş-Akdeniz bağlantısı için imtiyaz vermeye kalkınca, Britanya büyükelçisi bu projeyi protesto etmekte gecikmedi. Bu sıralarda Almanlara Adana-Yumurtalık hattı için bir imtiyaz daha verilecekti ama, ingilizler Çukurova'daki çıkarlarını zedeleyeceği için buna da itiraz ettiler⁶⁶.

Daha önce Fransızların Almanlarla 6 Mayıs 1899 da bir konvansiyon akdederek, Anadolu ve Mezopotamya ve Suriye demiryolları üzerinde anlaşıklarını belirtmiştir. Ama ingilizler bu tarihte bile Bağdat imtiyazını kendileri ele geçirmek için girişimlerine devam ettiler ve Osmanlı ileri gelenlerinden de yandaş buldular. 1899 da *Ernest Rechnitzer'in* başkanlığında bir ingiliz grubu ortaya çıktı. Bunlar, *Damat Mahmud Halil Paşa'yı* da yanlarına alarak Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara değil, kendilerine verilmesi için teşebbüse geçtiler. Sonunda başarıya ulaşamayan Rechnitzer'in önerilerini Damat Mahmut Halil Paşa'nın Padişah'a sunduğu layihada görmek mümkündür. Paşa; "Demiryol girişiminde gerekli meblâğın % 20 sinin Osmanlı maliyesine yüklenmesini doğru bulmuyordu, ingiltere'nin zaten sömürgeleri bulunduğunu, oysa Almanya'nın bu sayede Mezopotamya topraklarını işgale hazırlandığını" ileri sürüyordu⁶⁷. Bir başka layihasında, "istenen kilometre garantisinin de çok yüksek olduğunu, oysa Macarlı Ernest Rechnitzer'in sadece 15.000 frank üzerinde durduğunu, Almanların ise peşin 19.000 frank istediğine" işaret ediyor ve "Rechnitzer'in peşin kilometre garantisi istemeyip bu meblağı elde edilecek fazladan (gayrisafi hasılanın) alacağını" belirterek "daha ehven şartlar ileri süren Rechnitzer'e imtiyaz verilmesini" tavsiye ediyordu⁶⁸. Görünüşte Rechnitzer'in ödeme şartları daha müsait idi, ama uzun vadede, bitmeyen bir borçlanma altına girilmiş olacaktı. Rechnitzer projesi bir müddet sonra suya düştü.

65 *AAA. Târkei* 152. Bd. 1-3 Nr. 34, "4 Sept. 1906" // Abdülhamid sınır bölgelerine demiryol uzatmaktan, işgali kolaylaştıracağını düşünerek çekinirdi. İngiltere'nin Akdeniz'den iç kısımlarla bağlantı kurmasından da aynı nedenle çekinmiş olmalıdır.

66 "31 Ekim 1900" tarihli Salisbury'ye "*Mersin Adana Railway Company için*" *PRO-FO* 78 Nr: 510a

67 *BA-Tld Evr. Kısım 84- Z'f" 5 / 3^{2a} "20* Hariran 1315 tarihli" layiha

68 *BA-Yld. Evr. Kıs. 84 ^ar/115-378 "5 Safer 1317/ 15 Haziran 1899 tarihli layiha"* bu konuda ayrıca bkz. E.M. Earl *a.g.e.*, s. 71-72.

İngiliz sermayesinin Güney Afrika'ya yönelmesi dolayısıyla büyükelçi Sir Nicholas O'Connor da işi izlemekten vazgeçti.

Damat Mahmud Paşa gibi herhangi bir yabancı sermaye grubuna angaje olmadan, Almanlara imtiyaz verilmesine karşı çıkan devlet adamlarının başında *Sadrazam Said Paşa* gelir. Paşa, hattın önerilen güzergâhının yararlı olmayacağını, kilometre garantisinin yüksek olduğunu ve ayrıca gayrisafi hasıladan hükümete ayrılan kâr payının da düşüklüğünü ileri sürmektedir⁶⁹. 1902 de imtiyaz sözleşmesi imzalanırken, *Adliye Nazın Abdurrahman Paşa* da Meclis'i Vükela'da, bazı yeni ve eski gelir kalemlerinin teminat akçesi olarak gösterildiğini, bunun son derece muzir neticeler doğuracağını söylemiş ve Padişah'a, işin etraflıca düşünüldüğü, rekabetçi grupların tekliflerinin araştırılmasını isteyen bir arıza sunmuştu. İmtiyazın kabulüne iştirak etmeyen Paşa, "Nazırların zaruri masraflar için gerekli olan bazı gelirleri, düşünmeden bu işe ayırdıkları" fikrindeydi⁷⁰. Anadolu ve Bağdat Demiryolu Kumpanyaları yurtiçi muhalefetten daha çok çekiniyorlardı. 1898 yılında *Malumat* gazetesi sahibi *Tahir Bey*, "bir gece evvel çöken köprüden uçan lokomotif" dolayısıyla "kumpanyanın yol ve köprü bakımını ihmal ettiğini" yazdığı için mahkemeye verilmiş ve herhalde haksız olarak mahkûm olmuştu⁷¹. Şirket, ülkenin sahipleri arasında kendi aleyhinde dedikodu yapılmasından ve bir kamu oyu oluşturulmasından çok çekiniyordu. Bu nedenle Türk aydınları o dönemde bu gibi imtiyazları eleştirdikleri ölçüde ciddi bir tehlike teşkil etmişlerdi. *Maliye Nazın Cavit Bey* çok sonra, "Bağdat girişiminin büyük sakıncası siyasi karakteridir. Bu, Türkiye için bir siyasal zehirlenme ve sıkıntı kaynağı olmuştur"⁷² derken durumun gerçek yüzünü anlatıyordu. İktisadi gelişme umuduyla başlayan bu yol, İmparatorluğun yıkımına doğru dörtlüğe gidişi hızlandırmıştı denebilir.

İngilizlerin gelindiğinde Avrupa'da siyasi-askeri bağlaşımlar bilirlenmeye başlamış, nüfuz alanları kavgası daha büyük boyutlara ulaşmıştı. Bu dönemde, Bağdat demiryolu konusunda büyük devletlerin Almanlarla gizli-açık bazı anlaşmalara girdiği görülüyor. Tabii bu anlaşmalar yapılırken Osmanlı devletinin kanaat ve reyini soran yoktu.

69 *Said Paşa*, *Hatırat*, s. 196 vd.

70 *BA-Yıld. Evr. Kıs. 14-nr. 1282. Zarf \-A\ 10. "Bağdat Demiryoluna ait Adliye Nazın Abdurrahman Paşa'nın arzısı, 15 Şevval sene 1319/25 Ocak 1902"*

71 *ikdam*. 316-23 Cemaziyelahir (8 Kasım 1898) s. 3 ye *Malumat-Nr. 152* deki makale 7a E.M.Earle, *a.g.c.*, s. 257-258

Fransızlar ile Almanların Anadolu ve Mezopotamya'daki girişimlerinde karşılıklı ortaklık kurmalarından sonra; 1910 Kasımında *Potsdam'da* II. Wilhelm ile II. Nikola arasında dışişleri bakanlarının da hazır bulunduğu bir toplantıda bu konuda bir anlaşma imzalandı. Buna göre; kuzey İran'da Rus nüfuzu tanınmıyor, Ruslar da Bağdat demiryolu üstünde *Deutsche Bank'm* haklarına saygı göstermeyi taahhüt ediyordu. Rusya, *Tahran'dan* sınırdaki *Henikin'e* yol yapabilecekti. Bu, Almanların *Sadiye'den Henikin'e* uzattıkları yolla birleşecekti⁷³. Genç Türk basınının "bize sormadan bizim üzerimizde pazarlık yapılıyor" feryatları arasında Rusya muhalefet grubundan çekildi. Bir yerde Sultan II. Abdülhamid'in bu konudaki fikrini, II. Nikola sanki düstur edinmişti. II. Abdülhamid, Bağdat demiryol sözleşmesine itiraz eden Rusya için, "basiretsizlikten vazgeçseler, Almanya ile komşu olmanın onlar için İngilizlerle komşu olmaktan daha iyi olduğunu anlarlar"⁷⁴ demişti. Çar'ın sağduyu sahibi maliye nazırı *Kont Witte*, zengin ve büyük Rusya'nın bakir alanları dururken, Rus kapitalistlerinin Osmanlı İmparatorluğundaki yatırım rekabetine katılmalarının anlamsızlığını ileri sürerek, Çar'ı ve hükümeti bu işten vazgeçmeye ikna etmişti. Bunun üzerine, şoven-panslavist ideolog *Pobedonovtsev* ve onun adamı *Kont Kapnitz'in* Bağdat demiryolu projesi ne dış pazarda, ne de Rusya'da müşteri bulamaz oldu. 14 Şubat 1914 de Fransız-Alman gizli anlaşmasıyla kuzey Anadolu ve Suriye, Fransız nüfuzuna terkedildi. *Deutsche Bank* ve Osmanlı Bankası yatırım yaparken birbirilerinin nüfuz sahalarına karşılıklı saygı göstereceklerdi⁷⁵.

1913 de Almanlar İngilizlerle de anlaştilar. Buna göre, hat Basra'ya özellikle Körfeze kadar uzatılmayacaktı. Böylece Almanya kendisi ve Osmanlı devleti adına (!) Basra körfezinin kontrolünü adetâ İngilizlere bırakacak bir anlaşma yapmış oluyordu. Ancak, bu aşamaya gelene kadar, Basra körfezinde İngiliz-Alman rekabeti çatışmaya kadar gitmişti ve Osmanlı devleti de bu çatışmaya bulaştırılmıştı.

Basra Körfezinde İngiliz-Alman Rekabeti

XIX. yüzyılın sonuna kadar Merkez'le bağlantısı son derece zayıfolan ve denebilir ki Midhat Paşa'nın valiliğine kadar (1869-1872)

73 a.g.e., s. 261-263.

74 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 139

75 Earle, a.g.e., s. 270-272

mahalli hanedanların yönetimine bırakılan Basra körfezi civarı, Osmanlı mülküne harita üzerinde aitti. XIX. yüzyıl boyu bazan Bağdat vilayetine bağlanan, bazan da müstakil vilayet halinde yönetilen Basra, yüzyılın ikinci yarısında uluslararası trafiğe açıldı ve tarımda monokültürel üretime geçildiğinden ihracatta belirgin bir artış meydana geldi. 1906 yılında Basra, Avrupa'ya yılda elli bin ton buğday ihraç ediyordu. Aynı zamanda İmparatorluğun en çok yün ihraç eden limanıydı (40.000 balya-7.000 ton). Bu ihracatın çoğu İngiltereye yapılıyordu⁷⁶, İngiltere gayriresmi şekilde Basra körfezinin ticaret ve ulaşımını yönetiyordu ve özellikle Kuveyt gibi önemli bir liman ve Necid kıtasını kontrol eden stratejik bir noktada da fiili protektorasını kurmuştu ki bu durum, Alman-İngiliz rekabet ve çatışmasının nedeni olacaktır.

Körfezin iktisadi merkezi Basra idi. 1889 Osmanlı nüfus sayımına göre Basra şehrinin nüfuzu 10.000 civarında idi⁷⁷ ve kentte ticari gelişme dolayısıyla gözlenen belirgin bir değişme vardı. Gene bu dönemde kentte büyük devletler konsolosluklar kuruyordu. Uluslararası ulaşımın gelişmesine rağmen yeterli bir karantina örgütü kurulmadığından salgın hastalıklar artmağa başlamıştı. Demiryolu gelmeden önce, posta ve telgraf sisteminin kurulması, Basra körfezi ile hükümet merkezinin yönetsel bağlantısını nisbeten güçlendirmişti. Basra körfezi ile Bağdat arasındaki taşımacılık ise ilkel bir şekilde yapılıyordu. *Lynch Steam Navigation Company* modern nehir taşımacılığını tekeline almıştı. Ancak kumpanya bu ulaşımı pahalı ve düzensiz bir biçimde yürüttüğünden, Bağdat demiryolu bölgede dörtgözle bekleniyordu.

XIX. yüzyılda tarımdaki gelişmeler dolayısıyla artan gelir ve vergilerden Osmanlı hazinesi aynı derecede yararlanamadı. Asayiş giderlerinin çokluğu ve *Duyûn-u Umumiye'nin* bazı gelirlere el atması bunun nedeniydi. Ayrıca Osmanlı yönetiminin mali örgütündeki zaaf bu bölgede özellikle görülüyordu. 1904 de Britanya başkonsolosu, *El Aksa* ahalisinin nüfus listesine kaydedilmemek için ayaklandığını bildiriyordu⁷⁸. Yapısal değişme tamamen Atlantik ekonomik

76 *Deutsche Orient Korrespondenz*, "Der Handelsverkehr Kleinasiens" Berlin, 21 Sept. 1906, No. 39

77 *Salname-i Vilayet-i Basra*, sene 1307 (1889), s. 175.

78 *PRO-FO* 195 Nr.2104, "1904-31 June, From General Consul of Bagdad to British Amb. O'Conor".

sistemine dönüktü ve Basra, Osmanlı mülkünün değil, Avrupa sanayii- nin çevre bölgesi durumundaydı.

Britanya'nın Basra Körfezinde, ticaret ve ulaşım alanında kurdu- ğu egemenlik, Kuveyt üzerinde yoğunlaşıyordu. Burada adeta fiili bir protektora kuran İngilizler, Kuveyt Emiri *Mübarek us Sabah* ile anlaşlıklarından körfezdeki egemenliklerini siyasal yönden de perçin-lemek gayretine düştüler. Kuveyt Emirliğı'nin Osmanlı hakimiyeti altındaki durumunun ne olduğı bugün bile meçhuldür. Kuveyt ver- gi vermezdi. Bölgede hiçbir Osmanlı askeri birliğı yoktu ve Osmanlı hakimiyetini belirleyen tek alâmet, İstanbul'dan tayin edilen bir Kadı'nın varlığı idi⁷⁹. Fazladan, Kuveyt Emiri *Mübarek us Sabah'm* İngiliz protektorasını kabul eder durumundan dolayı, Osmanlı yönetimi bölgeye buğday bile vermiyordu. Böylece Bağdat valisinin bu ambargosu ile bölgenin bağımsızlığı zımnen kabul edilmiş oluyordu.⁸⁰

Bağdat demiryolunun Basra-Kuweyt'e kadar uzatılması işi, bu dönemde Osmanlı memurlarını yoğun olarak meşgul ediyordu. 1898 yılında Bağdat'daki Alman konsolosu *Rosen*, Şansölye Hohenlohe'ye yazdığı raporda⁸¹, "Ordu komutanı *Müşir Receb Paşacnm*. Basra-Ku-veyt arasında bir demiryolunu çok gerekli gördüğünü, Anadolu Demir- yolları Şirketi'nin bu işe ne zaman başlayacağını sorduğunu" bildiri- yordu. Her yeni gelen vali ve ordu komutanı bu sorunla çok meşgul olduğuna göre Bab-ı Âli, stratejik önemi olan Kuveyt üzerinde çok duruyor demektir⁸².

Bağdat demiryolu tartışmaları sırasında Britanya dışışleri, Kuveyt'e ne Rusya'nın ne de Almanya ve Osmanlı devletinin yapacağı bir demiryolunun ulaşmasına izin verilemeyeceğini açıkladı⁸³.

Almanya ile yakınlaşma arttıkça, Osmanlı devleti Kuveyt ve Basra şeyhlikleri üzerindeki egemenlik hakları konusunda giderek ısrarcı bir tutum takındı. Kuveyt'e yönelik bu türden Türk-Alman girişimleri üzerine Britanya, Basra ve çevresine daha fazla önem verdi

79 PRO-FO 78 No. 4947, "Confidential-Memorandum, Nov 26 1898, s. 5.

80 Said Paşa, *Hatırat*, C.a. s. 313-314. "Paşa, burada, bu duruma son verilmesi için emir verdiğini bildiriyor"

81 AAA, *Türkei*, 134 *adh. Bd. 5 A 7222*, "Consul Rosen zum Reichskanzler Hohenlohe Schilling- Fürst, 25 Mai 1898"

82 AAA, *Türkei* 134 *adh. Bd. 6 A 7372*, "Baghdad 25 Mai 1898, tarihli rapor, yeni Vali ve Müşir Fevzi Paşaların aynı konudaki müracaatı"

83 PRO,FO 78-4947 "Memorandum" Nov. 26.1898" s.5.

Örneğin, Basra konsolosunu, bu döneme kadar Hindistan kral naibliğine (*India Government*) bağlı iken, bundan sonra doğrudan doğruya Londra'da Dışişlerine (*Foreign Office*) bağladılar⁸⁴. Almanyanın denizcilik ve ticaretteki çıkarlarının yoğunlaştığı bu bölgede, İngiltere de giderek durumunu kuvvetlendirmek yolunu seçti. Sonunda, sessizce devam eden bu soğuk savaş, II. Wilhelm'in 1898 de İstanbul'u ziyareti sırasında bir sıcak savaş halini aldı.

Bağdat hattının son durağı olan Kuveyt'te İngiliz himayesinde bir şeyhin hüküm sürmesini bir türlü hazmedemeyen Almanlar, Kayzer'in ziyareti sırasında bu işi çözmeye karar verdiler. Nitekim İmparator, Baron Marschall von Biberstein'e bu konuda kesin talimatı verdi. Sultan Abdülhamid, İngilizleri kuşkulandırmaktan çekinmekle beraber, Alman büyükelçisinin telkin ve vaadlerine kapıldı ve kendi sadık taraftarı olan Necid' Emiri *Ibnurreşid'e* Kuveyt'e saldırmasını emretti⁸⁵. *Hail'de* bulunan Ibnurreşid, mahalli askeri birliğin desteğinde Kuveyt'e saldırınca İngilterenin -tepkisi sert oldu. Padişah'ı bu işe kıskırtan Alman İmparatoru, bu sefer, Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek kıtalarını geri çekmesini istedi. Bu skandaldan sonra, Kuveyt ve Kuveyt'deki Britanya nüfuzu adeta dokunulmazlık kazandı. Almanya'nın güdümüne girmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ne kadar güç durumlara düşeceğinin, bu olay ilk habercisiydi.

Tarihi Bir Miras Olarak Bağdat Demiryolu

Anadolu ve Suriye'deki Alman demiryolculuk girişimleri, uluslararası politikada büyük çalkantılara neden olmuştur. Büyük devletlerin demiryol kavgası, her seferinde Osmanlı mülkünden dilim dilim verilen ödünlerle bir sonuca bağlanıyordu.

Yüzyılımızın başında demiryol, uygarlığın nimetlerinden yararlanmayı sağlayacak en etkin araçtı. Bu nedenle ilk anlarda yolsuz, güvenliksiz ve hizmet götürecek örgütlerin olmadığı Anadolu'da, Alman demiryolları bazı yararlı sonuçlar sağladı. Anadolu demiryollarının ehliyetli yönetimi dolayısıyla 1911 de Ankara hattı, 1912 de ise Eskişehir-Konya hattının gelirleri, saptanan /kilometre garantisini aştı. Böylece 1913 ten sonra Osmanlı hükümeti kilometre garantisi olarak

84 Canon J.T. Parfit, *Twenty Tears in Baghdad*, London Simpkin Marshall Comp. 1916, s. 58-59

85 Tahsin Paşa, *Abdülhamid, Yıldız Hatıraları*, s. 53-54

birşey vermedi ve kârdan payını aldı.⁸⁶ Bundan başka hattın geçtiği yerlerde tarımsal üretimin miktarı arttı. Demiryolla hem mal satılıyor, hem vergi gelirleri artıyordu. 1893-1911 yılları arasında Konya, Eskişehir ve Ankara sancaklarından sevkedilen hububat, meyva ve sebze miktarı % 1000 oranında artış gösterdi.⁸⁷ Kumpanya, hastane, tarım istasyonları gibi tesislerle demiryol etrafındaki nüfusun hayat düzeyinin yükselmesine yardımcı oldu. Kıraç Anadolu'dan demiryol geçiren Alman kapitalistleri, Ege'nin verimli topraklarındaki Aydın ve Kasaba demiryolu kumpanyalarından daha çok kazandılar. Demiryolunun geçtiği yerlerde aşar gelirleri yirmi yıl içinde iki misline yakın arttı. Bundan başka Çar Rusyası'ndan ve Rumeli'den gelen göçmenler hat boyuna yerleştirilerek, Anadolu'nun ekonomik hayatının düzeyini yükseltmekte rol oynadılar. Demiryolu ile bu bölgelerin güvenliği de sağlanmış oldu.

Bu tür tasvirler gerçekten de bir abartma sayılmamalıdır. Ancak Anadolu demiryollarının daha başından yapısal bir çarpıklığı vardı, zamanla (çok kısa bir zaman) bu çarpıklık ortaya çıktı. Osmanlı Asyası'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan bütün ülkelerin (Türkiye, Suriye, Irak) ulaşım politikasındaki karmaşa ve sorunlar bu ortak kötü mirasa dayanır.

Büyük devletler Osmanlı împaratorluğu'nda demiryollarını, insanları mutlu etmek gibi yüce amaçlarla kurmadıklarından, birbirilerinin yağmasına terkedilen alanlara el atmamağa çalışıyorlardı, ihtiyar İmparatorluğun mirasını yağmalayanlar arasına geç katılan Almanya, başlangıçta kimsenin nüfuz alanına aldırılmak istemediyse de, gördüğümüz gibi sonunda aldırılmak zorunda kaldı. Böylece Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın her köşesi birbiriyle bağlantısı olmayan ulaşım şubeleri halinde İngiltere, Fransa ve Almanya'ya bırakıldı. Bağdat demiryolu da bölük pörçük gerçekleştirilen bir proje olarak tarihe geçti.

1890-1896 arası izmit'ten Ankara ve Konyaya uzanan Alman girişimi, devamlı aynı başarı ve atılımı gösteremedi. 1912 de ancak Konya'dan Karapınara 290 kilometrelik bir hat uzatılmıştı. Hat bundan sonra devam edemedi. Bu sefer, güneyin verimli topraklarında *Toprakkale-İskenderun* (59 km.) ve *İslahiye-Resulayn* (453km. 1911-1914 arasında yapıldı) ve *Bağdat-Samarra* arasındaki 119 kilometrelik

86 E.M.Earle, *a.g.e.*, s. 253-255 •

87 Rıfat Onsoy, *a.g.e.*, s. 75-77.

diğer bir hatla (1912-1914 yıllarında yapıldı) ünlü Bağdat Projesi sona erdi⁸⁸. Bu biribirinden kopuk hatların, imparatorluğun topraklarına büyük uygarlığı götürmesi bir yana, bölgesel zenginliği yağmalamaktan ötede bir etkisi olmadı. Osmanlı ülkesi biribiriyle bütünleşemeyen ve işlerliğindeki devamlılık her an için sona erebilecek bir demiryolu ağına sahip olmuştu⁸⁹.

Bu tür bir yol ağının, başka ulaşım araçlarının da ortaya çıktığı dönemde (ki bu dönemin gelişi 40 yıldan fazla sürmedi) ne kadar olumsuz sonuçlar doğuracağı açıktı. Motorlu araçların kullanılmasıyla ne Irak, Suriye ve ne de Türkiye de demiryolları, motorlu taşımacılık ile rekabet edemedi. Bağdat hattının en başarılı kesimi sayılan Haydarpaşa-Ankara hattının bugünkü durumu, Almanların demiryolculukta bıraktıkları tarihi mirasın niteliğini gösterir. Yarı sömürge koşulları içinde demiryoluna kavuşan Osmanlı ülkeleri bu hurda mirası bugün de taşımak zorundadırlar. St. Petersburg (Leningrad) Moskova demiryolunun güzergâhını bastonuyla çizen Çar II. Nikolaile imtiyaz avcılarının eline bakan Sultan II. Abdülhamid arasındaki trajik fark Bağdat demiryolu hikayesinde görülür. Çar, iki Rus başkenti arasında en çabuk ulaşımın sağlanmasını düşünmüştü. Sultan ise ülkesinin zenginliklerini tümüyle yağmalamak isteyenlere "evet" demek zorundaydı. Birinci yol, halen, çağımızın süratine cevap veremiyor, ikincisi ise, vaktiyle yağmalanmak istenen tarafsız merkezleri izleyerek ilerlediğinden, ülkemizin iki metropolü arasındaki süratli ulaşım gereksinmesine cevap veremiyor.

88 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 164-165 Ancak Büyük Savaşın sona erdiği ve Osmanlı Ordusu'nun çözülüp Arabistan eyaletlerini kaybettikleri tarihte, Toros'ları geçen tüneller tamamlanmıştı. Böylece, Nusaybin-tstanbul arasını kesintisiz geçen ilk ve son tren 9 Ekim 1918 de, Bağdat demiryolunda çalışan Almanların ailelerini ve Alman askeri yetkililerini kaçırmak için harekete geçti. Reinhard Hüber, *Die Baghdadbahn.*, s. 48.

89 İlhan Tekeli, "Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire" Edit. L. Cari Brown, *From Medina to Metropolis*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1973, s. 259-264.

BÖLÜM IV

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR SORUNU VE ALMANYA

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı bir azınlıklar sorunu olarak tarihe geçmiştir. XIX. yüzyıla kadar *Pax Ottomana* diye adlandırılan İmparatorluğun siyasal birliği, bir Roma İmparatorluğu görünümündeydi. Tuna'dan Fırat kıyısına, Kafkaslar'dan Afrika çöllerine kadar çeşitli ırk ve dinden toplulukların bir arada yaşadığı ve kozmopolit bir yönetici sınıfın çekip çevirdiği bir devlet ve toplum yapısı vardı.

Bu birliğin parçalanması, sadece Fransız devriminin Balkanlar ve ve nihayet Yakın-Doğu halkları üzerinde yarattığı etkiyle açıklanamaz. Osmanlı kavimleri arasında ulusalcılık ideolojisi, çok zayıf olan burjuvazinin yayabileceği bir akım değildi. Kaldı ki Balkanlar'da ulusalcı ideolojinin yayılmasında gerçek anlamda bir burjuvazi ve burjuva ideolojisi ile ilgisi çok az olan Ortodoks kilisesinin rolü büyük olmuştur. İlginç olan bir diğer nokta, Fransız devriminin ideolojisi olarak bilinen ulusalcılığın Balkanlar'da, bu devrime ve ulusalcı hareketlere düşman olan Avusturya ve Rusya tarafından yardım görmüş olmasıdır. Birincisi; Balkanlar'da XVIII. yüzyıldanberi kurduğu ticari ilişkiler dolayısıyla, ikincisi; daha çok kilise ve propaganda ile etkin olabilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerindeki ilk çöküntü Balkanlar'da başladı. Balkan halklarının ulusalcılık duyguları ve eylemlerini ise Rusya desteklemiştir. Ticaret ve sanayide bir üstünlüğü olmayan bu hantal ülkenin Balkanlar'a nüfuzunu F. Engels şöyle açıklıyor,¹ "Batılı diplomatların Türkiye üzerindeki görüş ve düşünceleri, bir takım değersiz bilgilere dayanır ve İngiltere, Fransa, hatta Avusturya uzun bir zamandır karanlıkta el yordamıyla

¹ F. Engels, "Türkiye Sorunu" *Doğu Sorunu*: K. Marx, ve F. Engels (Derlemeler) Sol Yayınları, Ankara, 1977, s. 35-37

belli bir doğu siyaseti araştırırken, bir başka devlet hepsini geride bıraktı. Geleneklerinde ve kurumlarında, özünde ve davranışlarında yan-Asya'lı olan Rusya'nın Türkiye'nin gercek durumunu ve yapısını kavrayabilecek nitelikte insanları vardı. Rusya'nın dini, Avrupa Türkiye'sindeki insanların onda dokuzunun diniyle aynıydı. Dili Türk uyruğundaki yedi milyonun diline çok benziyordu. Bu imkânlar Rus diplomasisinin faaliyet olanağını artirdi. Ortodoks kilisesi Rusya'nın başlıca yardımcısı idi." Gerçekten de Rusya, Balkanlar'ı parçalayan birinci devletti. Fransa ise Lübnan ve Suriye'de; ingiltere ise Yunanistan ve sonraları Doğu Anadolu'da etkin olmaya çalıştılar ve bölücü faaliyetlere giriştiler.

Balkan ülkelerinde ulusalcı eylemlere yön veren akımlar, bağımsız kilise, özerk yönetim istekleri biçiminde gelişti ve sonunda büyük devletlerin aralarındaki çatışma ve uzlaşmalarla bağımsız devletlerin doğuşu hazırlandı. Bu gelişmeler her şeyden önce, Balkan halklarının iktisadî birliğinin parçalanması ve siyasal boyutta da bir birlerine düşmanlık duyulan beslemeleriyle sonuçlanmıştır. Ulusalcılık, Osmanlı kavimlerinin bünyesinde doğmuştu ama kısa zamanda büyük devletler tarafından yönlendirilip, kışkırtıldı. Bu olgu, egemen ulus denen Türk'ler için de geçerlidir.

Berlin Kongresin'den sonra Osmanlı imparatorluğu, Slav tebasının çoğunu kaybetmişti. Makedonya bölgesindeki etnik gruplaşmalar çatışma noktasına ulaşmıştı, imparatorluğun Arap vilayetlerinde etnik kıpırdanmalar görülmemekle beraber, doğu Anadolu ve Çukurova bölgesinde Ermeni ulusalcılığı harekete geçmişti. Büyük devletler doğu Anadolu ve Makedonya bölgesinde kendi nüfuzlarını yerleştirmek amacıyla ışlahat taraftarlığı yapıyorlardı. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda sempati kazanmasının nedenlerinden biri de ışlahat konusunda Osmanlı yönetimine karşı daha ılımlı ve az baskıcı bir tutumu olmasıydı.

Almanya Bismarck döneminde bile Osmanlı İmparatorluğu'nda, ingiltere, Fransa ve Rusya'nın uluslararası bir sorun haline getirdiği adlî ve idarî ışlahat konusuna aktif olarak karışmadı. 24 Aralık 1882'de Bismarck'la görüşen Osmanlı elçisi *M. Nizameddin Bey*, Bismarck'ın doğu Anadolu ışlahatı için bir Türk müfettiş tayinini tavsiye ettiğini bildirmişti.² Oysa öbür ülkeler uluslararası teftiş komisyonlarından söz ediyorlardı.

² *B.A.Tıld. Evr. Kısım 14 Z"J 74/ '36*, "a Safer 1299/24 Kânunewel 1882 tarihli layiha ", s. 3-4.

Bismarck'tan sonra bu olumlu tarafsızlık politikası da bırakıldı ve Almanya azınlıklar konusunda Osmanlı politikasını daha çok destekler görünen bir tavır takındı.

Temelde Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı azınlıkları konusunda bundan daha farklı bir politika izlemesi de mümkün değildi. "Doğu sorunu" 1853 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Kongresi'nden beri bütün boyutlarıyla ortaya çıkmıştı. Osmanlı azınlıkları üzerinde büyük devletlerin her biri, izleyecekleri politikayı saptamışlardı. Fransa katoliklerin, İngiltere kendi yarattığı protestan cemaatının ve Rusya Ortodoksların koruyucusu olarak bu konuda etkin ve tahribkâr bir yol izliyorlardı. Avusturya Habsburgları ise imparatorluklarını güney-doğu Avrupa topraklarına doğru genişletmek emelindeydiler. Almanya siyaset arenasına çıktığında, Osmanlı ülkesinde önderlik edecekleri azınlık grubu kalmamıştı. Bu nedenle, İmparatorluğun birliğini destekler bir tutumla nüfuzunu yerleştireceği inancı, Alman dış politikasının temel prensibi oldu. Bu tutum onun kolonyalist faaliyetlerini süratle gerçekleştirmesine engel değildi ve olmadı da... Göreceğimiz gibi. Filistin'deki Alman kolonisi hızla kalabalıklaşırken, protestan misyonerler de imparatorluğun Suriye ve Filistin bölgesine dağıldılar. Üstelik Fransa ve İngiltere'nin her hareketi, Rusya'nın her sözü, Osmanlı yöneticileri arasında kuşkuyla, hattâ nefretle karşılanırken, Almanya bu gibi kolonyalist faaliyetlerini Sarayın ve Bab-ı Âli'nin hoşgörüsü ile gerçekleştirmiştir.

Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî ideolojisi durumuna gelen panislamizm, bir bakıma Avusturya-Macaristan'daki "imparatorluk milliyetçiliği-Kaiserreich nationalismus" u andırır. Ülkenin Asya ve Afrika'daki son parçalarını bir arada tutmak, Rumeli kıtasını çoktan gözden çıkarmışa benzeyen Osmanlı yöneticilerinin tek amacı olmuştu artık. Şimdi imparatorluk halklarının çoğu islâm dininde olduğuna göre onları ancak Halife bir arada tutar ve diğer dünya Müslümanları da kurtarılarak bu bayrak altında birleştirilebilirdi. İşte Almanya, bu ölü doğan ideolojiye sarıldı, daha doğrusu onu destekler göründü. Panislamizmin mantıkî ve gerçekçi olduğuna inanır görünen bir politik tutum takındı ve hatta Alman doğubilimcileri bu tezi destekleyen araştırma ve yayın faaliyetine giriştiler.

Artık İmparatorluktaki hıristiyan tebanın çoğunluğu doğu bölgesinde idi. Slav ve ortodoks Yunanlıların sorunları bitmiş sayılabil-

lirdi. Ancak Almanya, özellikle Filistin ve Suriye'deki kolonizasyon faaliyetiyle bu ülkenin azınlıklar sorununa, etkileri bugüne kadar süren yeni boyutlar ekledi, imparatorluğun diğer bölgelerinde ise Almanya'nın misyoner faaliyetlerinin yaygınlığına dair belirli bir kanıt yoktur.

Protestanların Osmanlı imparatorluğun'da resmen *millet* olarak tanınmaları Tanzimattan sonra 1850'de İngiliz Büyükelçisi *Lord Stratford Redcliffe*'in teşebbüsü sayesinde olmuştur. Protestanlık resmen tanındıktan ve protestan cemaatine de "millet" statüsü verildikten sonra *bu* mezhep özellikle şark katolikleri (*Marunî, Melkit, Ermeni katolik*) ve *Ermeni-Gregoryen* cemaati arasında hızla yayılmağa başladı. 1830'lardan beri Suriye-Lübnan, doğu Anadolu ve yukarı Mezopotamya'da Amerikan okulları ve misyonları mantar gibi bitmişlerdi ve bunlar protestanlığı 40-50 yıl içinde bu bölgelerde küçümsemeyecek sayıda taraftarı olan bir mezhep haline getirdiler. Bu bölgelerde vilayet ve liva idare meclislerinde protestan cemaatin temsilcileri bulunuyordu ve gerek ecnebi, gerekse yerli protestanların okulları her tarafta açılmağa devam etti*.

Protestan misyonerleri, taraftarlarına iş güvenliği ve eğitim sağlayan bir çalışma biçimi izlemişlerdir. Bu mezhebin gelişiyile Osmanlı Ermenileri arasında ulusalcılık akımının güçlenmesi zaman olarak denk düşüyorsa da, ikisi arasında kesinlikle kanıtlanan bir laağıntı henüz inceleme konusu olmamıştır. Ancak, İngiltere'nin protestanlığın koruyucusu olarak, bu tür ulusalcı akım ve hareketleri aktif bir biçimde desteklemesinden dolayı, II. Abdülhamit yönetimi protestanlığın koruyuculuğunu Alman imparatoru'na vermekte tereddüt etmedi. Almanya, Osmanlı topraklarına sızdığında, protestanlığın liderliğini elde etmek konusunda gecikmişti ama, siyasal ve ekonomik ittifak kurduğu ülkenin yöneticileri Almanya'ya bu unvanı vermekte yarar gördüler.

Alman imparatoru koruyuculuk statüsünü diğerleri gibi kullandı. Daha doğrusu yalnızca bir yerde kullandı. Filistin'de... imparator, Filistin gezisi sırasında katoliklerin hamisi unvanını da Padişah'tan hediye olarak aldı ve imparatorluğun bu köşesine, her din ve mezhepten Alınanlarını yerleştirmeğe başladı. Kısa sürede, Filistin; vakıflar, okullar, yardım dernekleri, tarım örgütleri ve kolonileriyle

* Bu konuda yakında (Amme İd. Der. C. 14. Sayı 3 - Eylül 1981) çıkacak *Osm.Imp'da Amerikan Okulları*, adlı makalemizde daha etraflı bilgi veriliyor.

Almanların egemen olduğu bir ülke haline geldi. Evvelce de belirtildiği gibi, 1900'larda Osmanlı topraklarındaki en kalabalık protestan misyonu Almanya'nın idi. Alman katolikleri de etkenlikte protestanlardan aşağı kalmıyordu.

Bütün bu girişimlerine rağmen Almanya, Osmanlı hıristiyanları ve musevileri arasında değişik bir faaliyet izledi. Siyasal yönden onları kışkırtıma ilişkin bir kanıtımız yok. Tam tersine, Almanya'nın azınlıklar konusunda Osmanlı yönetimine paralel bir görüş ve davranışı vardı. Gene yerli hıristiyan grupları protestanlığa kazanmak gibi bir çabada da, Amerikan misyonerleri ile boy ölçüşecek bir sonuç sağlamış sayılmazlar. Zaten protestan Alman misyonerlerinin, İngiliz ve Amerikalılardan en önemli farkı buydu. Alman Protestanları, birinciler gibi Ermeni, Kaldanî ve Süryani Katolik grupları arasında propoganda yapıp mezhep yayma faaliyetlerine girişmediler. Alman Protestanları özellikle Filistin ve Suriye'de tarım, sosyal hizmetler gibi dallarda çalışma ve örgütlenme yöntemini kullanarak, yerel halkın sempatisini kazanmak ve bu sayede Alman kolonizatörlerin bölge Arap'larıyla çatışmaya düşmeksizin yerleşip yaşamalarını sağlamak yolunu yeğlemişlerdir. Örneğin, Alman *Templer* tarikatı bu gibi sosyal hizmet götüren ve tarımın ıslahı alanındaki çalışmalarıyla bu sonucu sağlayan grupların başında gelir³. Diğer yandan, Hayfa-Yafa-Kudüs'e yerleşen Württemberg'li göçmenler bölge halkının uğraşı dışındaki alanlarda ticaret yapıyor veya zenaatle uğraşıyorlardı. Alman protestan misyonerlerinin (ki sayıları kalabalıktı) Osmanlı makamlarıyla herhangi bir çatışmaya düştükleri görülüyordu. Çünkü, Berlin'in politikasını ustalıkla bir biçimde uygulayarak çalışıyorlardı. Oysa, Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin sık sık bu tür tatsızlıklara neden olduğu ve Osmanlı makamlarıyla çatışmaya düştüğü biliniyor. Alman misyonerlerinin tek amacı bakir Osmanlı ülkesinin verimli topraklarını Alman'lara açmak için çalışmaktı. İşte bu özellik, Alman kolonyalizminin çalışma yöntemini diğer büyük devletlerin eylem biçiminden ayırıyordu ve bir ölçüde de başarılı kılmaya yarıyordu.

Tipik bir örnek olarak Ermeni'lerin ulusalcılığına karşı Alman'ların tutumunu ele alalım. Bu konuda Almanlar, diğer batılı ülkelerden daha farklı bir tutum takındılar. Bazı Alman diplomatları, bu

3 Alex Carmel, "The German Settlers in Palestine and their relations with the local Arabs and the Jewish Community", *Studies on Palestine during the Ottoman period*, Edit. Moshe Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975. s. 441-447.

konuda diğ er Avrupalı meslektaşları gibi hareket ettilerse de, bu davranışlar resmîyet, kazanmamış, yalnızca kişisel planda kalmıştır. Ermeni sorununda da Alman dış politikası, başlangıçta, karışmazlık ilkesini benimsemiş, hattâ destek ve sempati gösterisinde bulunmak, gerek misyonerler gerekse diplomatlar arasında kaçınılan tavırlardan olmuşt u. Bismarck, 1883 yılında Britanya dışişleri bakanı *Lord Granville'e* verdiği bir cevabi yazıda: "Ermeni sorununda İngiltere ile birlikte Osmanlı Sultanı'na baskı yapmamaya kesin kararlı olduğ unu"⁴ bildirmişti. Bismarck bu tutumunda yönetimi boyunca ısrar etti. Berlin Kongresi'ne Ermeniler özerk yönetim istemek için *Patrik Vartabedyan* başkanlığında bir temsilciler heyeti gönderdiklerinde, kongre'nin hâkimi Bismarck, temsilcileri küçümsedi ve isteklerini gündeme almadı. Bunun üzerine Patrik: "Hakkımızı ancak mücadele ile elde edebileceğimizi bize öğrettiniz" dedi. Bu dönemde Ermenilerin talepleri, Ermenistan için daha çok Cebel-i Lübnan'ın statüsüne benzer, özerk ve karma meclisli bir idareye sahip olmak gibi görünüyör⁵. Zamanla sorun dallanıp budaklandı. Ermenilerle meskûn yerlerde çeşitli güçler tarafından yaratılan şiddet ortamı silahlı eylemlerin doğuşuna neden oldu. Ermeni millî kuruluşları ilginç bir ideolojiye ve gelişime sahiptir. *Hınçak* komitesi daha çok Rusya Ermenileri arasında doğup güçlendi. Sosyalist ideolojiyi benimseyen bu komite, esas olarak tarım proleteryasının büyüdüğü Rusya Ermenistanında taraftar topladı. *Taşnaksutyun* ise milliyetçi-burjuva bir ideolojiye sahipti ve terörist eylem güden bir komiteydi. Bu ikisinin dışında, Osmanlı imparatorluğu ve Çar Rusyasında kentli tüccar ve sanayici Ermenilerin destekledikleri *Ramgavar*, anayasal demokrat düzene ve ılımlı bir evrime inanan ve bu sistem içinde iki imparatorlukta da özerk ve ulusal yönetime kavuşmayı amaçlayan bir kuruluşu.

Alman diplomasisinin Ermeni sorunundaki tutumu, önceleri, ısrarla "işe karışmamak" iken, zamanla "işe karışmak" şekline dönüştü. Yüzyıllardır birlikte yaşayan iki kavim, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletlerinin siyasal, ekonomik ve misyoner etkinlikleri yüzünden karşı karşıya gelmişti. Almanya ortaya çıkan olayları şiddet-

4 *AAA, Copy Secret A 3242 I-A B,q 133, Adhib XIII, Türkei, Bd. 6-7,* June 14, 1883 Lord Granville'den Amptill'e"

5 *Times* "Saturday, Oct. 15-1881" A. Hagopyan, "Ermeni reformu Doğu Anadolu ıslahatından ayrı olarak ele alınmalı ve Ermenilere Lübnan'daki gibi bir idare verilmedikçe mücadele devam etmelidir" demektedir. *AAA, I.A.B. q. 133 a.d.h. XIII B d. 4-5 / Armenische Reformsfrage* August 1881-82.

le bastırmak konusunda akıl hocalığı yaptı. Büyük savaşa girildiğinde durumun tamamen bu yönde geliştiği açıktır. Facialar bütünü haline dönüşen Ermeni tehciri gibi bir olayı, bu dönemde, ön planda Alman genelkurmayının tavsiye ettiği ve yönettiği, savaş sırasında ve sonrasında açıklanmıştır. 28 Temmuz 1332 (1915) de askeri güvenlik nedeniyle çıkarılan bu sürgün kararının uygulanmasına, bir çok yerlerde Alman konsolosları ve subaylarının yönetici ve teşvikçi olarak katıldığı ileri sürülmüştür⁶. Resmi ve gayriresmi Alman yayınlarının bu iddiayı çürütecek yeterlikte olmadığı görülüyor.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun müslüman azınlıkları üzerinde Almanya'nın, İngiltere ve Fransa'nın aksine, ulusalcılığı teşvik eden bir eylemi görülmemiştir. Hatta, Arap dili ve tarihini araştıran Alman uzmanlar bile incelemelerini "islam" kavramı içinde sunmayı yeğlemiş görünüyorlar. Panislamizm doktrini, Alman siyasal çıkarlarıyla bağdaşıyordu. Osmanlı birliği içindeki bir Ortadoğu, Alman iktisadi stratejisine uygundu. Halifenin ideolojisini izleyerek Fransız ve İngiliz kolonilerindeki müslümanlar ise Alman dünya siyaseti prensiplerine uygun gelişmeler doğurabilecekti. Esasen, Rusya'nın Avusturya İmparatorluğu'nda panslavizmi kışkırtmasından sonra⁸, Avusturya da Almanya ile birlikte panislamizm ve pantürkizm gibi akımlara sempati gösterme yolunu seçti. Panislamizmin dostu görünen Almanya, bir yandan da Filistin topraklarında Araplar ve müslümanlarla iyi geçinerek, Alman Protestan, Katolik ve Yahudilerinin yerleşmesine olanak sağlıyordu. Mamafih, Almanya'nın Filistin'deki Müslümanlarla çatışmasına vakit kalmadan büyük savaştan yenik çıkıp ortadan

6 "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916" *Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce* London Causton and Sons, 1916, N. '34°- 33° ° §" Çağdaş eser Canon J.T. Parfit, *Twenty years in Baghdad and Syria*, London, Şimpkin Marshall, Hamilton Kent and Co., 1916, s. 56-58.

7 Savaştan sonra Alman Dışişleri nin resmi araştırmacı Johannes Lepsius, Ermeni sorununda Almanları temize çıkarmak için şu kitabı yazdı: *Deutschland und Armenien* 1914-1918, Der Tempelverlag in Postdam, 1919: Burada, s. LV-LVIII arasında Rössler, Eckart v.b. gibi Almanlar hakkındaki temize çıkarma çabaları ikna edici değil... Von der Goltz, Liman von Sanders ve Elçilik yetkilileri hakkında yeterli ikna edici kanıtlar ileri sürülmediği gibi, belgelerin seçilmiş ve tek yanlı olduğu açık. Kaldı ki bu belgelerde de kesin ifadeler yoktur.

' Ayrıca: Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı arşivinde AAA, *Armenische Frage I.A.B.* q. *Türkei* 133 adh. 13, dosyasında 1914-1915 ve 1916 Ağustosuna kadar olan belgeler yoktur.

-Lepsius tipi araştırmacıları çürüten bir eser: Burchard Brentjes, *Drei Jahrtausende Armenien*, Verlag Anton Schroll, Wien-München, 1976, s. 9-15

8 Alfred Fischel, *Der Panslavismus bis zum Weltkrieg*, Stuttgart und Berlin, 1919, J.G. Cotta'sche Verlag, ulusalcı hareketleri ve Rusya ile ilişkileri hakkında bilgi vermektedir.

çekilmesi, Avrupa devletleri arasında, doğulular için en sempatik devlet görünümünün ve anısının yaşamasını sağladı. İkinci dünya savaşı sırasında Kudüs Müftüsü'nün liderliğindeki Filistin Müslüman gruplarının Alman taraftarı olduğunu hatırlayalım.

Filistin'de Alman Kolonizasyonu

Filistin'le Almanların ilgileri daha Prusya Krallığı zamanında başladı. 1842 Mayıs'da Prusya, genç bir doğubilimciyi, E.G.Schultz'u Suriye ve Filistin Viskonsül'ü olarak Kudüs'e tayin etti. 1849 a kadar - Fransa, ABD, Sardinya, Avusturya ve Rusya Çarlığı da konsolosluk açınca Kudüs'teki temsilcilerin sayısı altıya yükseldi. II. Wilhelm'in 1898 deki ziyaretinden sonra Kudüs'teki Alman temsilciliğinin derecesi başkonsolosluğa yükseltildi. 1842-1880 arasında, Almanya'nın en faal konsolosları, *Alten*, *Rosen* ve *Münchhausen*'dir. Bunlar kolonizasyon işinde son derece başarıyla çalışan memurlardı. Üstelik, Rosen ve Alten Yahudilere karşı önyargıları olmayan aydın kimseler olduklarından, Alman yahudiliğinin de bu ülkelerde Alman kültürünü yapıp, Alman çıkarlarını en iyi koruyacak bir topluluk olacaklarını kavramışlardı⁹. Örneğin Friedrich Rosen'in 1899'da Konsolos olan oğlu *Georg Rosen* Alman Yahudilerinin Filistin'i kolonize etmeleri için büyük gayret göstermiştir. Sionist hareketin düşmanı olan bu Alman diplomatının, Alman Yahudilerinin Yardım Birliğinin "*Hilfsverein der Deutschen Juden*" faaliyetini canla başla destekleyip, okul, yetimhane gibi kurumlar açmalarını teşvik etme nedeni, Filistin'de Fransız kültürünün ve nüfuzunun artmasını engellemek ve Alman kültürünün yerleşmesini hızlandırmaktı¹⁰.

Daha önce de belirtildiği gibi Almanlar Osmanlı İmparatorluğunun tümünde çok az okul açtıkları halde, Filistin'de yerleşen Alman kolonisi, Alman kültürünün yayılması için çok gerekli gördüklerinden, Filistin'in yerli halkı için bir dizi okul ve yetimhane kurdular. Bu konuda Alman konsolosları en büyük faaliyet ve desteği gösterdiler. Özellikle G. Rosen'in zamanında *Templar* tarikatının sosyal yardım faaliyetleri arttı. Örneğin, sadece yerel Arap halkı için iki yetimhane kuruldu. Alman katolikleri de *Palaestina Verein der Katholiken Deutschlands*" adlı örgütün desteğinde okul ve yetimhaneler açtılar. Nihayet İmparatorluk devrinde "*Kaiserverther Diakonissen*"

9 Mordechai Eliav, "German Interests and Jewish Community in Palestine", *Studies on Palestine during the-Ottoman Period*, s. 427-428, 439.

10 a.g.m., s. 437-38

ve "Kaiserin Augusta Victoria Stiftung" bütün Filistin'in en büyük vakfı ve misyonerlik merkezleri olarak kuruldular. Esas faaliyetler "Deutsche Verein Für Heiligenland" (Mukaddes Topraklar Alman Birliği) tarafından yürütülmekteydi. II. Abdülhamit'in Almanya ile yakın ilgisinin sonuçlarından biri de bilindiği gibi katolikliğin hamisi rolünü kendiliğinden yüklenen II. Wilhelm'in de bu konuda zımnen teşvik edilmesiydi. Bu durum bazı diplomatik güçlüklerin doğmasına neden oldu. Şöyle ki; 1902 Nisanında *Kamatne* kilisesinde muhtelif din ve mezhebe mensup rahipler arasında kavga çıkıp bu esnada iki Alman rahip yaralanınca, devletler arasında diplomatik arbede çıktı. Berlin sözleşmesine göre, Fransa katoliklerin koruyucusu iken, Almanya'nın bu iddia ile ortaya çıkması işi karıştırdı. Osmanlı devleti Almanya'nın tarafını tuttu¹¹. Hem protestanlık hem de katolikliğin koruyucusu olan Almanya'ya vakıf, kilise, okul açmak gibi faaliyetlerinde göz yumuldu. Hattâ, muhtemelen, yeni bir denge kurmak için bu istendi de.

Bu gibi vakıf, kilise ve okulların yanında 1860 lardan itibaren Alman'ların Filistin'e yerleşmeleri de başlamıştı. 1 Haziran 1867 de çıkarılan bir kararname ile yabancılara Osmanlı ülkelerinde toprak satın alma izni verilmişti. 1869 da Osmanlı Devleti ile Prusya Kralığı arasında yapılan bir anlaşma ile Almanlar da bu hakkı elde ettiler. Böylece, Filistin'de 1871 de *Sarona* (Yafa kuzeyi), 1872 *Emek RefaHm* ('Kudüs'ün dışında), 1890 larda *Walhalla* (Yafa civarı) ve *Neuhardthof* (Hayfa civarı) gibi Alman kolonileri kuruldu¹². Görülüyor ki protestan ve katolik Almanların ardından Alman yahudileri de geliyorlardı. Bu koloniler "Hilfsverein der Deutschen Juden-Alman Yahudileri Yardımlaşma Birliği" tarafından organize ve finanse ediliyorlardı. Ayrıca *Hod* adlı Hollanda ve Alman yahudilerinin kurduğu bir örgüt vardı¹³. Alman yahudilerinin yerleşme ve toprak satın alma gibi konularda karşılaştıkları kolaylık, Alman diplomat ve konsoloslarının bu alandaki gayretlerinden ileri gelmektedir.

Örneğin, ABD tebasına geçen Yahudilerin toprak satın almaları na engel olunduğu, hattâ bir ara ABD pasaportu taşıyanların Hayfa ve Yafa'da karaya bile çıkarılmadıkları biliniyor¹⁴.

n Sait Paşa, *Hatırat*, C.2. s. 208 "29 Zilhicce 1319/8 Nisan 1902" tarihli takrir

12 Eliav, *a.g.m.* s. 430-431

13 *a.g.m.*, s. 439

14.Amerikan tebalı Yahudilerin arazi alımının önlenildiği hakkında A.B.D. Kudüs Başkonsolusu William B. Hess'in raporu, *NAUS*, "Despakesfrom U.S.Consul in Jerusalem", T.471, Roll 8, "Jews buying land-W.B.Hess August 18, 1893"

Yahudi gücünün önlenildiği hakkında: *NAUS*, "Desp.from U.S.Consuls in Jerusalem", T. 471, Roll 8, "Consul S. Merril, April-15, 1899- Nr. 12" ve *NAUS*, "Despatchesfrom U.S. Ministers to Turkey" "Strauss, January 12, 1899-M. 46, Roll 66, Nr.38"

Resmi Alman görüşünü temsil edenler, (örneğin Hans Rohde), siyonist kolonilerin Alman kültürünü ve çıkarlarını Filistin'de en iyi koruyacak ögeler olduğu inancında idiler ve bunda yanılmıyorlardı. Alman yahudileri Filistinde yerleştikçe ve Alman konsoloslarından yardım gördükçe güçlendiler ve Alman kültürü ve çıkarlarının en sadık koruyucu ve yayıcıları oldular. Bu sayede Filistin'de almancanın en çok konuşulan dil ve Almanya'nın en çok saygı uyandıran ülke olduğunu çağdaş gözlemciler belirtiyorlar¹⁵.

Filistin'de Almanca konuşan Yahudilerin nüfus miktarında ve yerleşme merkezi sayısında bir artış görülüyor. *Berliner Börsen Courier* 1898 Ekiminde Filistin'deki Yahudi kolonilerinin sayısını 32 olarak veriyor. Bunların toplam nüfusu 5000 olup 25000 desyatin arazileri vardı¹⁶. Yeni gelen yahudi nüfus ticarete de aynı başarıyı gösterdi. 1909 yılına ait raporlar Filistin ve komşu sancaklarda ticaretin dörtte üçünün yahudi nüfusun elinde olduğunu bildiriyorlar.¹⁷ Özellikle Alman yahudileri ticari hayatta öncülüğü ele aldı.

Hiç şüphe yok ki Alman sermayesi bakir topraklara yerleşen bu nüfusun yaratacağı şeylerden payını almak fırsatını kaçırmadı. Gelen Alman yahudiler ve hıristiyan grupların modern tarım yapmaları, zanaatlarında modern usulleri kullanmaları ve ulaşım ve otelciliğin geliştirilmesi için kredi muslukları açıldı. Almanyadaki hayır kurumlarının ianelerinden çok bu süreç Alman kökenli kolonizasyonun başarısında etkin olacaktır. 1897 de "Deutsche Orient Bank"ın bir şubesi olarak açılan *Palaestina Bank* 100.000 Marklık bir fonla işe girişti.¹⁸ Bu Filistindeki ilk ve güçlü bankacılık kuruluşuydu. Başarıyla desteklenen göç politikasından dolayı nüfus ve arazi miktarındaki artış devam etti. Resmi Alman raporlarına göre, 1910 yılında Osmanlı împaratorluğu'ndaki 500.000 Yahudinin 100.000'i Almanca konuşuyordu. Bu doğrudan doğruya Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Romanya'dan gelip Filistin'e yerleşen Yahudilere ilişkin rakamdı. Çünkü, Osmanlı ülkelerinin otokton Musevi nüfusu bilindiği gibi ya Arapça ya da İspanyolca konuşmaktaydı. Gelen Alman Yahudileri, İbranice öğrenimine başlamadan önce Almanca eğitim veren okullar kurdular, n Nisan 1912 de Filistin'de Alman yahudileri Almanca

15 Eliav, a.g.m. s. 439.

16 *Berliner Börsen Courier*, "14.10.1898", *AAA, Türkiye* 195, Bd. 1-2

17 O.G. Indjikyay, *Burjuazija Osmanskoi Imperii* s. 158-159.

18 Eliav, a.g.m. s. 439

eğitim yapan bir teknik okul kurduklarında¹⁹, bazıları eğitimin İbranice yapılmamasını şiddetle protesto ettiler. Nitekim, Filistin yahudi Okullarında İbranice eğitimin başlaması ve modern İbrani dilinin yerleşip gelişmesi için gerekli çabayı da Alman Yahudileri gösterdiler. Alman yahudilerinin kurdukları lise (Örneğin Yafa'daki gimnazyum) ve diğer okullarda yavaş yavaş modern İbrani dilinin geliştirildiği ve öğretildiği görülmüştür. Bu sayede İbranice, yavaş yavaş okulun, sokağın ve evin dili olmaya başlamıştı.²⁰ Bu konuda mali ve siyasal destek, merkezi Almanyada bulunan ve güçlü bir kuruluş olan "Filistin Yahudi Birliği" tarafından sağlanıyordu.

Filistin'e başka ülkelerden Yahudilerin de göç edip yerleşmesinde en büyük rolü Alman İmparatorluğu oynamıştır. Belirttiğimiz üzere, Rusya, Romanya ve Avusturya Yahudilerinin Filistin'e göçü hattâ ayak basmaları dahi önlenmekteydi. Ancak çoğu Almanca konuşan bu grupların ülkeye göç ederken çeşitli yollarla ABD veya İngiltere tebasına geçip geldikleri görülüyor²¹. Fakat asıl aktif destek ve himayeyi Alman imparatorluğu yetkililerinden gördükleri açıktır. '

Özellikle birinci dünya savaşına girildiğinde Filistin'de Almanca konuşan, fakat kimi Britanya, kimi ABD, kimisi Rusya tebalı

19 *AAA. Türkei* 195, A. 519, Nr. 1063, "Kaiserlich Deutsches Vizekonsulat in Haifa, 18 April 1912" Viskonsul Hordgy den Şansölye Bethmann- Hollweg'e.

20 "Der Kampf um die Hebraische Sprache in Palastina", *Veröffentlichungen des Aelions-Comites der ionistischen Organisation zum Sprachenstreit in Palastina*, Nr. 2, Januar 1914.

AAA Türkei 195, Bd. 3. K 176485, "Haifa Viskonsülünden 17 Nov. 1913, Şansölye Bethmann-Hollweg'e. *AAA, Türkei*, 195, Bd. 2, 2, K 176337, "Viskonsul Haifa, 11-12 April 1912 zum Reichskanzler Bethmann-Hollweg"

21 Örneğin ABD'nin Kudüs Konsolosu Salah Merrill'in 2 Ocak 1894 de verdiği rapora göre; 1893 yılında Filistin'e yerleşen ABD tebalı Yahudilerin 118 aile ve 392 kişi oldukları anlaşılıyor. Bunların pek azı ABD de doğmuştur. Polonya, Rusya, Macaristan kökenlidirler ve Philadelphia veya NewYork'da bir süre kalıp ABD pasaportu aldıktan sonra bununla Filistin'e yerleştikleri anlaşılıyor.

NAUS, "Despatches from U.S. Consuls in Jerusalem, 1856-1906, T. 471, Roll 8, Inclosure 1-A-64 Salah Merrill-January 2, 1894"

Romanya, Avusturya ve Rusya Yahudilerinin çoğu İngiltere veya kolonilere geçip pasaport alınca Filistin'e Britanya vatandaşı olarak gelip yerleşiyorlardı. Britanya'nın Kudüs Konsolosu *Dickson'un* Büyükelçi O' Conor'a yazdığı 21 Kasım 1898 tarihli bir raporda; "Size listesini verdiğim Britanya tebalı olup buraya gelen Yahudilerin, Avusturya'da doğan bir tanesi hariç hepsi Rusya doğumludur. Bu doğrudan Romanya, Avusturya ve Rusya Yahudilerinin buraya gelmelerini önleyici kanundan kaçmak için düşünülen bir yoldur. "Önce İngiltere'de veya kolonilere gidip, tebamıza geçiyorlar, sonra buraya geliyorlar". *PRO-FOİE*), Jr. 2028-67, "From Consul Dickson to Ambassador O'Conor, November 2i, 1898".

olan Yahudileri ABD elçisi *Morgenthau* ve kudretli meslekdaşı *Alman* büyükelçisi *Baron Wangenheim* himaye etmiştir. Wangenheim bu grupların Osmanlı vatandaşlığına geçmesi için hergün yeni bir formül ileri sürüyordu. Adam başı 40 Frank'a tebaya geçmelerini dahi önerdi²². Nihayet Şansölye'ye, Yahudilerin tebadan olmasa bile Filistin'de kalabileceklerine izin çıktığını, Şubat 1915 de telgrafla bildirdi²³. Yirmi yıl sonra milyonlarca Yahudiyi yokedecek bir ülkenin temsilcileri Filistin'i Almanlaştırmak için, Filistin'deki 20.000 yabancı tebalı Yahudi'yi savaş içinde himaye ettiler ve Osmanlı tebasına geçmelerini sağladılar. Bir yerde Filistin'in Yahudiler'le yeniden iskânında en önemli rolü Almanya oynamış oluyordu.

Genellikle Osmanlı yönetimi Kudüs'e Yahudiler'in yerleşmesi konusunda antisemit bir tavıra sahip değildi. Yöneticilerin Rusya, Avusturya ve Romanya Yahudileri'nin göçünü önlemelerinin nedeni, daha çok Filistin'de nüfus kompozisyonunun değişip çatışmaların artması ve büyük devletlerin işe müdahale edeceği korkusundan ileri geliyordu. Osmanlı yönetimi ikinci bir Lübnan problemiyle uğraşmak istemiyordu. Bunu II. Abdülhamit'in *Theodor Herzl* ile olan iki mülakatında da görmek mümkündür. T. Herzl 17 Mayıs 1901 deki ilk mülakatında kendisine bir Mecidiye nişanı ihсан edilerek baştan savılmıştı. Haziran 1902'de ikinci defa gelerek bir mülakat daha istedi. Bu sefer aracılık yapan Hahambaşı *Moshe Levi* idi.²⁴ Herzl burada bilinen meşhur teklifi; yani Filistin'e Girit'in benzeri özerk bir statü verilmesi ve Yahudi göçüne göz yumulması karşılığı Osmanlı borçlarının ödenmesi için teşebbüse geçecekleri teklifini yapmıştı. II. Abdülhamit, bu teklif üzerine "Yahudi milletine karşı derin sempatisi olduğu, ancak bu isteklerini yerine getirirse büyük devletlerle özellikle Rusya ile başlarının derde gireceği, meseleyi nazırlarla da tartışması gerektiği" gibi bir cevap verdi.²⁵ Alman büyükelçisi Marschall von Bieberstein'in, 19 Mart 1902 de Dışişlerine verdiği rapora göre; Padişah Dr. Herzl'le olan mülakatı için maiyyetinden İbrahim Bey'e "olmayacak şeyler" diye sözetmiştir/*

22 AAA, *Türkti* 195, Bd. 5, "3 Februar 1915 Telegram".

23 AAA, *Türkei* 195, Bd. 5 K 176840, "Telegram aus Pera"

24 David Farhi, "Ottoman Attitude Towards Jewish Settlement in Palestine" *Studies on Palestine During Ottoman Period*, s. 193-195.

25 "Theodor Herzl'in Basel VI Sionist Kongresindeki Raporu 23-28 Haziran 1905" AAA *Türkei* 195-Bd 1-2 K. 176069 da Herzl'in Frankfurter Zeitung 19. 1902 nüshasından

26 AAA *Türkei* 195, Bd. 1-2 "Telegramm Pera, Marschall von Bieberstein zum Grafen Bülow 19 Marz 1902".

T. Herzl Alman Dışişlerine müracaatında: "Türk hükümeti kolonizatörlere müsaade etmiyor. Oysa bugüne kadarki sonuçlar ortadadır. Alman kültürünün yayılması kadar, Alman ticaretinin gelişmesine de onlar yardım ettiler "diyerek Alman hükümetinin desteğini istedi²⁷. Filistinli Almanlaştırmak için çabalayan diplomatlar Herzle karşı kayıtsız değildiler.

Almanya Osmanlı yönetimini bu konuda teşvik ettikçe kolonizasyon süreci başarıyla gerçekleşti. Çünkü belirli antisemit bir tutum yoktu. Ancak 1911 den sonra *ittihat ve Terakki* içinde ve parlamentoda bazı muhalifler (örneğin *Cosmidi Efendi*), Cavit Bey'i Yahudiler'i desteklemekle suçlamak gibi davranışlarda bulundular²⁸. Bu konudaki saldırılar mason'lara ve Yahudilere yönelikti. Ama saldırganlar hiçbir zaman yönetici çevrelerden iltifat görmediler. Bu nedenle geleneksel Osmanlı politikasının toleransı içinde Museviler Filistin topraklarına göç etmeğe devam ettiler. Bu, XVI. yüzyılda ispanya'dan gelen göç dalgasından sonra ikinci büyük göç olayıydı ve su sefer kuzey ve doğu Avrupa Yahudi'leri Osmanlı topraklarına yerleşiyorlardı.

Almanya'nın Osmanlı azınlıkları konusundaki tutumuyla kendi ulusal, ekonomik, kültürel yayılma planları doğrultusunda hareket eden bir yeni güç olduğu görülmektedir. Ancak büyümekte geç kalmış bu devlet, Osmanlı azınlıkları sorununa el atarken diğer büyük devletlerden farklı bir strateji izlemek zorundaydı. Diğer büyük devletler otokton (yerleşik) azınlıklara el atarken, Almanya Osmanlı topraklarında yeni azınlık grupları yaratıyordu ve bunu da Bab-ı ali ve Sarayla yeni bir diyalog kurarak başarabilmiştir.

27 AAA, *Türkei* 195, Bd. 1-2, A 2776.

28 AAA, *Türkei*, Bd 3-4, K. 176294, "Mart 1911 Pera, Marschall von Biberstein'in raporu ve 28 Nisan 1911 tarihli telgrafi".

SONUÇ

1908 devrimi ülkemizin ve yakın-doğunun siyasal modernleşmesinde bir dönüm noktasıdır. Meşrutiyet hareketi büyük devletler için beklenmedik bir anda başladı ve bunlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na gün geçtikçe yerleşen Almanya ilk anda Sultan Abdülhamit'i mi yoksa Genç Türkleri mi tutması gerektiğinin hesabını yapmak zorunda kaldı. Berlin kabinesi Genç Türk hareketi ni ilk anda İngiliz etkisinde bir olay olarak değerlendirdi. Fakat zamanla gerek iş çevreleri gerek liberal çevreler ve basın yeni yönetime sempatisini gösterdi¹. Genç Türklerin başını çeken grubun Almanya'ya karşı olmadıkları, hatta zamanla artacak bir yakınlık duydukları açıktı.

Sonunda, Abdülhamit rejiminin en yakın bağlaştığı olan Almanya, yeni iktidarı, herkesten önce destekledi. 28 Temmuz 1908'de, Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi *Von Kiderlen* Berlin'e çektiği telgrafa; Alman basınının Genç Türk iktidarını desteklemesinin şart olduğunu ve bunun sağlanmasını tavsiye ediyordu².

İttihad ve Terakki iktidarının perde arkasında olduğu dönemde kurulan karma kabinelerde daima Alman taraftarlığıyla tanınan devlet adamlarını görmek mümkündür. Hilmi Paşa, Hakkı Paşa, Mahmud Şevket Paşa bu isimlerin en önde gelenleridir. Genç Türklerin Almanya ile ilişkileri henüz sürgünde iken başlar. Örneğin Cenevre'deki Osmanlı İttihad Terakki Komitesi'nin 28 Nisan 1898'de Sultan V. Murad'ın Çırağan Sarayı'ndaki mahkum hayatından kurtarılması için imparator II YVilhelm'e müracaat ettiklerini belirt-

1 V.I. Şpil'kova, *Mladoturezkaya Revolyuziya 1908-1909 gg.* Izd. Nauka, Moskva 1977 de s. 146-159 ve A.S.Silin, *Ekspansiya germanskogo imperializma na Blijnem Vostoke nakanunı pervoi mirovoi Voimy* (1908-1914J, Moskva 1976 s. 10 dan.

2 M.G.Orudjev, *İz istorii Proniknoveniya Germanskogo imperializma v Turziyu* (c konzu XIX veka do 1919 goda) *Azerb.* Gosud. Izd. Baku 1961, s. 65

mistik.³ i Ocak 1900 de İttihad-Terakki'nin organı "Osmanlı" gazetesi almanca nüsha çıkarmağa başladı, ilk sayıda: "istikbalde Osmanlı imparatorluğunu yönetecek partimiz, cesur ve asil Alman milletiyle bu gazete sayesinde temas kuracaktır"⁴ deniyordu. Berlin'deki Osmanlı Sefiri A.Tevfik Paşa bu nüshanın basım ve dağıtımının önlenmesini istedi ama, Alman hükümeti Genç Türklerin dilekçeleri ve yayınları gibi, sefirin notasını da hasıraltı etti⁵.

1909 ve 1914 arasında hızla gelişen olaylar, imparatorluğun aydınları arasında ki Alman muhaliflerine rağmen, iktidarı, Almanya'nın güdümüne daha fazla soktu. Genç Türk partisinin Makedonya dağlarında isyan bayrağı açmalarına neden olan önemli olay, 1908 Haziranındaki Reval Görüşmesi idi. İngiltere ve Rusya, Osmanlı mülkünün akibetini kararlaştırırken, Almanya bu paylaşma işlemine katılmadığı için daha başlangıçtan, Genç Türk iktidarının vazgeçilemez müttefiki olmaya adaydı. Reval'den sonra 18 Haziran 1908'de Alman büyükelçisi, Şansölye von Bülow'a: "Türkiye, kesinlikle Almanya tarafına geçecektir. Avusturya-Macaristan da bu durumda bizim gibi, Türk dostu bir politika izleyecektir"⁶ diye rapor veriyordu.

Genç Türk iktidarının karşılaştığı dış siyasal sorunlar ve ekonomik güçlükler, onları II. Abdülhamid'den daha koyu bir Alman dostu olmak zorunda bıraktı. Gerçi 1911 de İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması, 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı sırasında Almanya'nın suskunluğu ve Bab-ı âli'nin gıyabında Ruslarla Bağdat demiryolu üzerinde gizli bir anlaşma yapması yeni yönetimi kızdırdı ise de hızla gelen yeni dertler bu kızgınlığı da unutturdu. Gördüğümüz üzere, 1912 Balkan bozgununun önemli bir sonucu da, Osmanlı kumandanlarının tekrar Alman genelkurmayından ıslahat için heyetler istemesidir. Bu sefer Osmanlı başkenti daha kalabalık ve daha da yetkili Alman askeri heyetleriyle doldu. Almanya'nın Osmanlı seçkinleri arasındaki itibarı giderek artıyordu. Bu çevreler Alman askerliğinin, bilim ve teknolojinin Osmanlı toplumunu diriltecek yeni bir ha

3 AAA, *Türkei* 159, Bd. 1-2, jv>. 18304, "Cenevre 26 Nisan 1898" tarihli dilekçe. İttihat-Terakki Cenevre Komitesi'nden İmparator II. YVilhelm'e" Paristen de Prens Sabahattin ve Lütfullah, Padişah'a yazdıkları mektubun bir nüshasını İmparator'a da gönderiyorlardı.

4 *Osmanlı-Deutsche Beilage der Jungen Türkei*, "I Jahrgang Nr. 1 Januar 1900, s. 1 "

5 AAA, *Türkei* 159, Bd. 2-3, 22 Januar 1900 tarihli, Sefirin notası.

6 AAA, *Türkei* 159, Bd. 2-3-a 9403, "18.6.1908 zum Reichskanzler Bülow"

yat kaynağı olduğu kanısındaydılar. Türkiye tarihinde, o vakte kadar hiçbir müttefikin bu kadar alkışlandığı görülmemiştir.

Öte yandan, Genç Türkler devrimden sonra İngiltere ile çatışmakta gecikmediler. Kâmil Paşa kabinesinin istifası bu soğukluğun somut bir görünümüydü. Devrim, İmparatorluğun içinde bulunduğu mali çöküntüyü durduramamıştı. Fazladan yirminci yüzyıl başında çağdaş bir devletin gereksindiği reformlar ve örgütlenme önemli bir dizi yatırımı ve kabarık bir bütçeyi gerektiriyordu. Ancak İngiliz ve Fransız sermayesi Bab-ı âli'nin acil borçlanma isteğini karşılamakta isteksiz davrandı. İşte, Almanya bu fırsatı kaçırmadı çünkü Osmanlı Devleti'nin "İtilâf Devletleri"nin vesayeti altına girmesine kesinlikle razı olamazdı. Deutsche Bank genel müdürü, bizzat İmparator'un verdiği emirle Osmanlı Devleti'nin istediği miktardaki borç parayı devletin hazinesine verdi. Helfferich bu olay üzerine: "Türkiye Sultan Abdülhamid döneminde bile bu derecede Almanya'nın nüfuzu altına girmemiştir"⁷ diyordu.

Bu dönemde İslamcılık ve Osmanlıcılık siyasal yönden iflas eden eden iki ideoloji idi. Özellikle Balkan bozgunu ve Arnavutluk'un da Devletten kopmasından sonra, yeni iktidarın resmi ideolojisi giderek pantürkizm olmaya başladı. Avrupadan atılıp, gözlerini uzak Asya'ya çeviren Osmanlı seçkinlerinin imdadına gene Alman doğubilimcileri yetişti. *Ernst Jaeck* adlı bir profesör Almanya tarafından pantürkizmin resmi yöneticiliğine teorisyen olarak atandı. Bu adam eski bir gazeteci idi ve güya iyi bir doğubilimci olduğu için Württemberg Kralı tarafından *honoris causa* profesör tayin edilmişti⁸. Bu gibi şartlatanlar sayesinde Osmanlı aydın çevreleri ideolojik ve kültürel yönden etki altına alınıyordu. Esasen Türkiye'nin Asya'ya çekilip, Ortadoğuya kapanması hattâ İstanbul'u bile terketmesini Alman yetkililerin bazılarının ciddi olarak düşündüğünü gördük. Alman Büyükelçisi Vvangenheim da bu düşüncede idi. Balkan bozgunundan sonra önde gelen Türk aydınlarından bazıları da böyle düşünmeğe başladılar. Gerçekte Türkçülük XIX. yüzyılın ikinci yarısında; fakir, eğitimsiz ve uygar haklarından yoksun olarak yaşamak zorunda bırakılan Çar Rusyası'nın müslüman ve Türk asıllı toplulukları arasında demokrat ve sosyal nitelikleri ağır basan, bir kültür ve düşünce eylemi olarak doğmuştu. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Türkçülük akımı

⁷ Mahmud Muhtar, *Maziye bir Nazar Berlin Muahedesinden Harb-ı Umumiye Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebatı*, İstanbul, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, 1341, s. 110-111

⁸ Afehmed Zeki, *Raubmörder als Caeste der deutschm Republik*, Verlag "Die Verteidigung" Berlin. 1920, s. 43-45.

aktifsiyasal niteliği olmayan bir eylem biçimiydi. Oysa şimdi, Alman güdümündeki Osmanlı başkentinde, ülkeler fethine hazırlanan bir pantürkizm moda olmuştu.

Meşrutî rejimin ortamı içinde muhalif grupların önemli bir kesiminde Alman aleyhtarlığı göze çarpmaktadır. *İçtihad'da*. Abdullah Cevdet daha 1908 devriminden önce, Almanyanın Abdülhamid rejimini desteklemesini öne sürerek, "Düşmanımızın dostu düşmanımızdır"⁹ sloganıyla Alman nüfuzunu eleştiriyordu". Genç Türk muhalefetinin Mısır'daki yayın organı *Doğrusöz'de* Mehmed Ubeydullah "Sultan Hamid'in politikası aleyhinde bulunmak maksadıyla Alman politikasının aleyhinde bulunmak izzet-i nefis sahibi olmak demektir"¹¹ diye yazmıştı. Meşrutiyetten sonra da Genç Türklerin bir kesimi Almanya aleyhtarı tutum ve görüşlerinde devam ettiriler.

Genç Türk grubunun içinde bile Alman aleyhtarı olanları vardı. Maliye nazırı Cavit Bey, İttihad Terakki'nin güçlü adamı olarak bunların başında geliyordu. Ana bunlar olayların gelişmesini engellemediler.

1912 den sonra İttihad-Terakki adına Enver-Cemal-Talat Paşa üçlüsü devlet'e hakim oldu. Artık İstanbul'da Alman nüfuzu her zamankinden fazla hissediliyordu. Deniz ataşesi Humann'la yakın dostluğu olan Enver Paşa, yeni Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman dostu yöneticisiydi. Bu dönemde İstanbul'un yeni bir efendisi, Alman büyükelçisi Wangenheim oldu.¹² Almanlar ve Alman hayranları ile karşı tavırdakiler İttihad-Terakki'nin içinde bile çatışma halinde idiler. Almanya'da askerlerin egemenliği giderek artıyordu. İstanbul'daki

9 Abdullah Cevdet, "Düşmanımızın dostu düşmanımızdır" *İçtihad*, Sene 2, Mr. 7, Mayıs 1908, s. 253-254. Daha Sultan Abdülhamid döneminde *Sada'yi Millet* (27 Şevval 1315/20 Mart 1898) nüshasında (s.i) Almanya-İngiltere rekabetinden Almanya'nın galip çıktığına ve bunun tehlikeli muhtemel sonuçlarına dikkati çekiyordu.

10 A.Cevdet, *İçtihad*, Nr. 5, Avrıl 1905, s. 75-76. A. Cevdet Alman panislamizminin arkasındaki gerçeği yarı frankofil bir endişe ile eleştiriyordu. "Fas buhranı sırasında Kayzer'in Fas'ı Osmanlı Sultam'na sözde yaklaştırma çabası, panislamist politikaya bir hizmet gibi görünüyorsa da, bize güya dost olan bu adamın Girit meselesindeki suskunluğunu hatırlatmak gerekir" diyordu.

11 M. Ubeydullah, *Doğrusöz (Mısır)*, 5 Nisan 1906, No. 2, "Devlet-i Osmaniyye ve Almanya Politikası" s. 3 ve *Salname-i Servet-i Fünun*, 1328 senesine mahsus, s. 389.

12 Mehmed Zeki, *a.g.e.*, s. 57-59 da, YWangenheim'i Ermeni sorunun suçlularından biri olarak tasvir eder. Ona göre Alman Sefareti a) Sefir b) Harbiye Ataşesi c) Bahriye Ataşesi'nin etrafında üç bölüm halinde çalışıyordu. Bu üç bölüm birbiriyle çatıştığı gibi, aynı hava Osmanlı devlet yönetim kadrolarına da yansımıştı.

büyükelçilikte bile büyükelçi ile deniz ataşesi'nin küçük çapta bir savaş içinde oldukları ve kendilerini izleyen Osmanlı yönetimini ne tarafa iteceklerine karar veremedikleri görülüyordu, işte Wangenheim böyle bir ortamda büyükelçiliğin- ve istanbul'un despotu kesildi. Alman militarizminin tipik bir temsilcisi olarak Bab'-ı âli 'nin her karar ve işlemine karşımağa başladı¹³.

1910 larda Alman hayranlığı sadece Osmanlı yöneticileri ve seçkinleri arasında değil, giderek küçük memurlara kadar yayıldı. Diktacı hükümetin Alman yandaşlığı adeta resmi bir ideoloji olarak benimseyordu. O kadar ki, II. Meşrutiyetin ilk günlerinde küçük bir grup Gülhane Parkı'nda Alman aleyhtarı bir gösteri yapmak istediğinde, kürsüdeki hatip etraftakilerin müdahalesi ile alaşağı edilmişti¹⁴.

Almanya, Avusturya-Macaristan'dan sonra Osmanlı Devletini de güdümüne almıştı. Osmanlı toplumu Tanzimattan beri, başarıyla tamamlamadığı bir modernleşme süresince girmişti. Kurumlarındaki az gelişmişlik ve ekonomisindeki çöküntü dolayısıyla, Almanya gibi hızla büyüyen bir Avrupa devletine hayranlık duyuluyordu. Bu hayranlığı, imparatorluğun kaderini elinde tutanlardan biri şu sözlerle ifade ediyordu: "Almanya kendisine bir irtibat pazarı olan Türkiye'nin *İtilâf devletleri* arasında paylaşılması işlemine karşı en büyük savunucudur. Almanya, her kim ne derse desin, Türkiye'nin kuvvetli olmasını en çok isteyen bir devlettir. Almanya'nın çıkarı, tamamıyla Türkiye'nin kuvvetli olmasına bağlıdır. Almanya Türkiye'yi bir müstemleke gibi eline geçiremez. Buna ne coğrafya durumu ne de Almanya'nın araçları uygundur. Bundan dolayı ikinci bir genel savaşa sebep olmamak için, *İtilâf Grubunu* meydana getiren devletler de bize el uzatamazlar. Özellikle Almanya'nın bütün bilginleri, sanayicileri ve memurları, Türkiye'nin istediği biçimde Türkiye'ye hizmet eder. Memleket az zamanda mesut bir medeniyet yoluna girer ve gene pek az zamanda kapitülasyon belâsından kurtulmuş oluruz¹⁵".

13 Frank G. Weber, *Eagles on Crescent*, Cornell Univ. Press, London 1970, s. 18-21. Wangenheim 1915 de İstanbul'da öldüğünde cenazesini izleyenlerden biri de Sultan V. Mehmed Reşat'tı. Nazırlara dahi hakaret edebilecek kadar sonsuz nüfuzuyla savaş içinde Osmanlı siyasi hayatını yönlendirenlerden biri olduğuna kuşku yoktur.

14 *Kölner Zeitung*, "1 Ağusyos 1908 ve *KarUruher Zeitung*" 2 Ağustos 1908", gösteriyi tertip eden grubun ve hatibin ismini vermiyor.

15 Cemal Paşa, *Hatıralar*, Düzenleyen: B.Cemal, Çağdaş Yayınları, istanbul 1977, s. 150-151

Bu düşünce son devir Osmanlı siyasetine egemen olmuş görünüyor. Sina çölünde, Kafkas dağlarında, Galiçya cephesinde İmparatorluğun çilekeş insanları böyle hayallerin peşinde koşturuldu ve telef edildiler. Almanya müttefikten çok müdahaleci bir güçtü. Bir Avusturya askeri atasözü, "Almanya işgalci olarak kötüdür, ama müttefik olarak daha kötüdür" der. Prusyalık, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğunda mütlefik olarak hüküm sürüyordu.

Osmanlı İmparatorluğunun hayatının son kırk yılını dolduran Alman nüfuzunun, ülkemizin sanayii, ticareti ve biliminde hiç mi olumlu etkisi olmadığı sorulabilir. Bu soruya bazı konularda daha önce cevap vermeğe çalışıldı. 19. yüzyıl Osmanlı devlet ve toplum hayatına göz attığımızda şu manzarayı görürüz; XIX. yüzyıl Osmanlı idari sistemi, mali teknikleri Fransa'dan alınmıştı. O tarihte Alman kapitalist işletme teknikleri ve muhasebe bilgisinin Türkiye'de yaygın olarak kabul edildiğini ve uygulandığını söylemek güçtür. Hele Alman tanım-hayvancılık tekniğinin, sanayi teknolojisinin getirildiğini söylemek ise olanak dışıdır. Alman mali sermayesinin yatırımları ülkenin teknolojik yapısını önemli ölçüde etkilemediği gibi, siyasal propagandasının da kültürel hayatımıza yeni boyutlar kazandırmadığını gördük.

Almanya'nın 1880'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğunun yöneticilerini ve giderek tabii kaynaklarını kontrolü altına alması, bütün yakın tarihinin en önemli olaylarından biridir. Çünkü, bir büyük devletin, güya silah ve zor kullanmadan askeri-mali ittifaklar sistemiyle iktisadi yönden az gelişmiş bir ülkeye yerleşmesi çağımızın temel olgusudur. Bu anlamda Osmanlı topraklarındaki Alman nüfuzu, XX. yüzyıldaki temel çelişkiyi iyi anlamamız için tüm yönleriyle araştırılmalıdır, çünkü Alman İmparatorluğu neo-kolonyalist sistemin bir bakıma ilk mimarıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

I. Historisches Archiv des Auswaertigen Amtes (Bonn):

I.A.B.q. Türkei 133 *adh.j-* Die Frage einer gemeinsamen Okkupation in Ostrumelia *Bd.1.* 1.79-4.79.

I.A.B.g. Türkei 133 *adh.* 13, Die Armenische Reformfrage-*Bd.1-6.*

I.A.B.t. Türkei 133 *adh.* 133, Religionsfreiheit in der Türkei und Französisches Protekt.-Brf. 1.

I.A.B.ç. Türkei 134 *adh.* Die Politische Berichterstattung des Kaiserlichen Konsulats Bagdad *Bd.1-y.*

I.A.B.g. Türkei 139 Überlassung von Preussichen Offizieren und Finanzbeamten an die Pforte, *Bd.1-y* ve 13-15 ve 22-25.

I.A.B.g.Türkei 142 *Nr.1,* Einstellung der Türkischen Offiziere in die Preussiche Armee, *Bd.* 1-4.

I.A.B.q.Türkei 152, Eisenbahnen in der Asiatischen Türkei, Brf.1-8.

I.A.B.q.Türkei 159 *Nr.1-Secret,* Der Sultan und Seine Familie, Af. 1.

I.A.B.q. Türkei 159 *Nr.2,* Türkische Staatsmaenner, *Bd.1-ç*

I.A.B.q. Türkei 175 *d,* Protestanten in der Türkei, *Bd.1-2.*

I.A.B.g. Türkei 195, Die Juden in der *Türkei,* *Bd.1-2.*

I.A.B.g. Türkei 198, Die Jungtürken, *Bd.1-2.*

I.A.B.g. Türkei 197, Deutsche Wirtschaftliche und Industrielle Unternehmungen in der Türkei, *Bd.1-3*

II. Public Record Office-Foreign Office (Londra), General Corresp-Turkey-PRO-FO 78:

<i>Re/erence</i>	<i>7an"A(data)</i>	<i>Muhteva (Descript)</i>
4642	1895	Consuls at Bagd. Beiruth, Constantinopel.
4834	1897	Consuls at Bagdad-Beiruth
4936	1898	Consuls at Bagdad-Beiruth
4937	1898	Consuls at Bagdad Beiruth
5006	1899	Consuls at Bagdad-Beiruth
5088	1899	Consuls at Damascus, Erzurum, Jerusalem
5°6g	1908	Consuls General at Bağdat, Beiruth
5102	1898-1900	Asia Minör and Bagdad Railway, vol. 1.
5249	1901-1902	Asia Minör and Bagdad Railway Vol. 2.

2. 1879-1913 **Türkiye'deki Büyükelçilik ve Konsolosluk Arşivleri:**

<i>Rej'erence:F.O.195 Tarih</i>	<i>Muhteva (Descript)</i>
1929	1896 From Military Attache
1935	1896 From Bagdad
1938	1896 From Constantinopel
1948	1896 To Sublime Port (Tahrir)
2005	Sept-Dec.1898 From Foreign Office
2015	July-Dec.i8g8! From Dragomans
2028	1898 From Jerusalem
2155	(Priv. Offic. 1903-4 To Consuls in Constantinopel
2164	July-Dec. 1904 From Bagdad-Basra
2247	1907 From and to Constantinopel
2008	Sept.-De\i8g8 To Foreign Office

III. National Archives of United States (Washington D.C.):

1. *Despatches From United States Ministers to Turkey* 1818-1906, *M 46* burada Roll 38 (July 17, 1880): Roll 77 (Jan. i-Aug.19, 1906.)

2. *Despatches From United States Consuls in Jerusalem, Palestine, 1856-1906, T471, burada Roll 6(Jan. 2, 1886,) Roll 9 (Aug. 20, 1906)*

IV. Başbakanlık Arşivi (istanbul):

1. *Yıldız Evrakı*
2. *îrade Hariciyye: 1296-1325 Hicrî*

SÜRELÎ YAYINLAR

I. Gazeteler:

Germania (Berlin), Bonn Üniv. Kitaplığı U 11,1/42, 1890-1908.

National Zeitung (Berlin) Bonn Üniv. Kitaplığı, U II, 42/1, 1879-1909.

Times (London), Bonn üniv. Kitaplığı U I, 37/38/5/6, 1888-1908.

Vonvaerts (Berlin) Bonn Üniv. Kitaplığı U I, 40/39, 1898-1908.

Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Bonn Üniv. Kitaplığı, U 11,5, 1888,1889,1892,1893,1896,1898,1903,1908.

Sankt Petersburger Zeitung, Bonn Üniv. Kitaplığı U II, 39, 1898,1899,1901,1903,1905,1908.

Vossische Zeitung, Bonn Üniv. Kitaplığı, U II, 39, 1888, 1892, 1896,1898,1899,1905,1907.

İkdam, SBF ve TTK Kütüphanesi, 1310-1320 Hicrî.

Sabah, 1316-1321 Hicrî.

Servet, 1316-1317 Hicrî.

II.Salnameler:

Salname-i Vilayet-i Aydın, Hicrî 1316 ve 1321 senelerinin.

Salname-i Vilayet-i Basra, Hicrî 1307 ve 1320 senelerinin.

Salname-i Vilayet-i Beyrut, Hicri 1322 senesinin.

Salname-i Vilayet-i Selanik, Hicrî 1307 ve 1320 ve 1324 senelerinin.

Salname-i Maarif, Hicri 1316 ve 1317 senelerinin.

KİTAP VE MAKALELER

- Sultan Abdülhamit II**, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Haz: Alâeddin Çetin- Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul, 1976.
- , *Siyasi Hatıratım*, Fransızca Der. Ali Vehbi, Çev. H.Salih Can, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.
- Anderson, M.S.**, *The Eeastern Question*, Mac Millan Co. New York, 1966.
- Ali Saib**, *Coğrafya-i Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniyye*, Matbaa-i Ebu'zziya, Konstantiniyye, 1304.
- Albertall (H.A.)**, *Die Türkische Wehrmacht und die Armeen der Balkanstaaten*, Verlags-Anstalt "Reich wehr", Wien, 1892.
- Ali Haydar Midhat**, *Midhat Paşa Hayat-ı Siyasiyesi*, İstanbul, Hilal Matb. 1325
- (Baykal), Bekir Sıtkı**, *Das Bagdad-Bahn Problem 1890-1903*, Druck von Rudolf Goldschlag, Freiburg im Breisgau, 1535.
- , "Die Idee eines Balkanbundes bei Abdülhamid II" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, A.Ü.S.B.F. Sayı 13, Ankara 1975. s- 5⁶~⁶²-
- Becker, C.H.**, *Deutschland und der islam*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart und Berlin, 1914.
- , *Deutsch-Türkische Interessengemeinschaft*, - Verlag von Friedrich Cohen, Bonn, 1914.
- Blaisdell C.Donald**; *Osmanlı Imp'da Avrupa Mali Denetimi "Duyun-u Umumiye*,, Çev. A. İhsan Dalgıç, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979-
- Bloch, Kurt**, *German Interests and Policies in the Far East*, Institute of Pacific Relations, New York, 1940.
- Blondel, George**, *Bismark'tan Sonra Alman Siyaseti*, Çev. Raşid Ethem, Kader Matbaası, İstanbul, 1932.
- Bondarevskii, G.L.**, *Bagdadskaya Doroga, Proniknoveniye Germanskogo İmperializma na Blijni-Vostok* 1888-1903, Gos. Izd., Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1955.
- Borchard, Knut**, *Waehrung und Wirtschaftin Deutschland 1876-1975*, Deutsche Bundesbank-Frankfurt am Main, Fritz Knapp GmbH-Frankfurt am Main, 1976.

- Bradford, G. Martin:** *German-Persian Diplomatic Relations 1873-1912*, Mouton and Co. S-Gravenhage 1959
- Brehmer, Cari Ernst,** *Die Stellung der Deutschen Staatsangehörigen in der Türkei unter Besonderen Berücksichtigung des Liegenschaftsrechts*, Greilsvvald, Druck von J. Abel, 1916.
- Brentjes Burchard,** *Drei Jahrtausende Armenien*, Verlag-Anton Schroll und Comp. Wien und München 2 Auflage, 1976.
- Carmel, Alex.,** "The German Settlers in Palestine and Their Relations with the Local Arab Population and the Jewish Community, 1868-1915", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Ed. M. Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975, s. 442-465.
- , "Die deutsche Palaestinapolitik 1871-1914., *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte*, Tel Avive, Nr. 4 s.205-255
- Cemal Paşa,** *Hatıralar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, Nisan 1977.
- Conze, Werner,** "Die Zeit Wilhelm II", *Deutsche Geschichte im Überblick*, Dritte Aufl. Ed. SchiefTer-Rassow, Metzlersche Verlag, Stuttgart, 1973.
- Dinçer, Celâl,** "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık işlerine Dair Hazırladığı Lâyiha" *T. T. Kur. Belgeler* C.V-VIII, Sayı 9-12, sene 1968-1971, s.153-233
- Earle, Edward Mead,** *Bağdad Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.
- Engelhardt, F.,** *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı)*, Çev. Alî Reşad, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1328.
- Mehmet Enis,** *Alman Ruhü*, Nefaset Matbaası, İstanbul, 1330.
- Eldem, Vedat,** *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970,
- Eliav, Mordechai** "German Interests and the Jewish Community in Nineteenth Century Palestine", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Ed. Moshe Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975 s. 423-441-
- Fadayeva, I. E.,** *Midhat Paşa (Jizn i Deyatelnost)*, Akademiya Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniye, Izdatelstvo Nauka, Moskva, 1977-

- Farhi, David**, "Attitude of the Ottoman Government Toward the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks", *Studies on Palestine during Ottoman Period*, s. 190-210.
- Fesch, Paul** *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid* Librairie Marcel Riviere, Paris 1907
- Fischel, Alfred**, *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg*, Stuttgart und Berlin, Cotta'sche Buchhandlung, 1919.
- Fremdling, Rainer**, "Railroads and German Economic Growth: A Leading Sector Analysis with a Comparison to the United States and Great Britain", *The Journal of Economic History*, Vol. XXXVII, N0.3, September 1977, s. 583-604.
- Garity J. M.** *Foreign Influence on the Ottoman Army*, Ph.D American Univ. Washington 1968.
- Gehrke, Ulrich**, *Persien in der Deutschen Orientpolitik Waehrend des Ersten Weltkrieges*, W. Kohlhammer, GmbH Stuttgart, 1969.
- Giesl, Wladimir**, (Baron von Gieslingen) ; *Wei Jahrzehnte im JVahen Orient*, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927.
- Gordon, Leland James**, *American Relations with Turkey 1830-1930*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1932.
- Von der Goltz, Freiherr Colmar**, *Denkwiirdigkeiten*, Von der Goltz und Wolfgang Förster, Berlin, 1929.
- , *Millet-i Müselleha*, Mütercimi; Yüzbaşı Mehmet Tahir, Kostantiniye 1301, Matbaa-i Ebuzziya
- Goriçar, Josef**; *Austria and Germany Against Balkan States*, American Bohemian Press, New York, 1915.
- Gottlieb, W.W.**, *Studies in Secret Diplomacy During the First World War*, London, 1957.
- Griffiths, Marvvin Albert**, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdülhamit II, 1880-1897*, University of California, Los Angeles, Ph.D., 1968. (Univ. Microfilm, Ann Arbor, Mich.)
- Grothe, Hugo**, *Asiatische Türkei und Die Deutschen Interessen*, Flugschrift des Deutschen Vorderasien-Komitees, Halle, ads. Gebaver-Schwetschke Druckerei, 1913.
- Helfferich, Karl**; *Georg von Siemens Ein Lebensbild aus Deutschlands grosser Zeit*, Bd. I-II-III-, Berlin, 1923.

- , *Alman Feyz-i Millisi 1888-1813 (La Prosperite Nationale de L'Allemagne)* Çev. Nesim Ruso, Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1330.
- Hillgruber, Andreas**, *Bismarcks Aussenpolitik* Verlag-Rombach, Freiburg, (tarihsiz).
- Hocaoğlu, Mehmet**; *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları*, Oymak Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).
- Holborn, Hajo**; "Deutschland und die Türkei 1878-1890", *Archiv für Politik und Geschichte*, V (1925), s. 111-59.
- Hüber, Reinhard**; *Die Bagdadbahn*, Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin 1943
- İndjikian, O.G.** *Burjuaziya Osmankoi İmperii* Akad. Nauk Arm. S,S,R, Yerevan 1977
- Ivanova, L.M., Sidorova, A.K., Yazunskogo, V.K.**, *Istoria SSSR, Periyod Kapitalizma (1861-1917)*, Tom II, Izdatelstvo Sozialno-Ekonomiçeskoy Literaturiy, Moskva, 1959.
- İek (Doktor), Jaek E.** *Balkan Harbinden Sonra Şarkîda Almanya*, İfham Matbaası, İstanbul, 1331.
- Jerussalimski, A.S.**, *Die Aussenpolitik und Die Diplomatie des Deutschen Imperialismus, Ende des 19. Jahrhunderts*, Dietz Verlag, Berlin, 1954.
- Karal, Enver Ziya**, *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Seri No: 16 TTK Basımevi, Ankara 1962.
- Kıray, M.B.**, *Örgütlemeyen Kent (İzmir'de İş Hayatının Tapısı ve Yerleşme Düzeni)*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, A-i, Ankara, 1972.
- Kraus, j.**, *Deutsch-Türkische Handels-Beziehungen Seitdem Berliner Vertrag*, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1901.
- Kroger, Herbert**, *Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges*, Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1953.
- Kurat, Yuluğ Tekin**, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, A.Ü.DTCF Yay. 181, A.Ü.Basımevi, Ankara, 1968.
- Kurmuş, Orhan**, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.

- Lepsius, Johannes**, *Deutschland und Armenien 1914-1918 (Sammlung Diplomatischer Aktenstücke)* Der Tempelverlag, Postsdam, 1919.
- Lepsius, Johannes; Mendelssohn-Bartholdy, Albrecht; Thimme, Friedrich**, *Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914, 9. Band (Der nahe und derfeme Osten)* Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte MBH in Berlin, 1924.
- , *Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette 1871-1914, (Sammlung der Diplomatischen Akten des Ausivaertigen Amtes)*, 12. Band, "Alte und Neue Balkanhaedel, erste Haelfte (1896-1899)" Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Gecschichte, Berlin, 1924.
- Lewin, Percy Evans**, *The German Road To the East-An Account of the "Drangnach Osten"*, William Heinemann, London, 1916.
- Luxemburg, Rosa**, "Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi" *Aydınlık Dergisi*, Aralık 1968, Sayı 2, Ankara, s. 139-144.
- Madison McGarity, James**, *Foreign Influence on the Ottoman Turkish Army 1880-1918*, Ph.D. Submitted to American University, Washington D.C., 1968. (Amer. Libr., Washington D.C,3764)
- Magnus, Philip**, *Glaastone*, Dutton Paperback, New York, 1964.
- Mejcher.H."**Z)ie Bagdadbahn als Instrument deutschen \virtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich", *Geschichte und Gesellschaft*, Göttingen Nr. 1-4, 1975, s. 447-481.
- Mahmud Muhtar (Paşa)**; *Maziye Bir Nazar; Berlin Muahedesinden Harb-ı Umumiye Kadar Avrupa ve Tiirkiye-Almanya Münasebeti*, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1341.
- Mehmed Zeki**; *Raubmörder als Gaeste der Deutschen Republik*, Erster Teil, Verlag Die Verteidigung", Berlin, 1919.
- Marx ve Engels**; *Doğu Sorunu-Türkiye*, Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977.
- Moltke, Helmuth, von**; *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayruflah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Mori, Giorgio**; "The Process of Industraalization in General and the Process of Indusrialization in Italy" *The Journal of European Econ. Hist.* vol. 8, Nr. I 1979 s.7-78
- Mottek, Hans**; *WirtschaftsGeschichte Deutschlands, EinGrundriss*, Band VEB-Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1969.

- Ortaylı,tlber**, "The Port Cities in the Arab Countries-with special reference to Basra" *Türk-Arap İlişkileri Konferansı Bildirileri*, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yay. 1979 s. 221-232.
- Orudjev, M.G.**, *İz Istorii Proniknovenia Germanskogo İmperializma vi Turziyu (sı Kontsu XIX Veka do 1919 God)* Azerbayjanskoye Gosd. Izdatelstwo, Baku, 1961.
- Osman Nuri**, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, C. I—II, Kitaphane'i İslanı ve Askeri istanbul, 1327.
- Osmanoğlu, Ayşe**, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, istanbul (tarihsiz).
- ökçün, A. Gündüz**, *Osmanlı Sanayii*, 1913- 1915 *Yılları*, A.Ü. SBF Yayınları, No: 299, Ankara, 1970.
- önsoy, Rifat**, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri (1871-1914)* Basılmamış Doç. Çalışması. Hacettepe Üniv. Ankara 1979.
- Pamuk, Şevket**; *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire, 1830-1913*, Ph.D. (Mim.) University of California, Berkeley, 1978.
- , "Osmanlı imparatorluğunda Yabancı Sermaye, Sektörlere ve Sermayeyi ihraç Eden Ükelere Göre Dağılımı (1854-1914)" *ODTÜ Gelişme Dergisi-Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayısı*, 1978 özel Sayı, s. 131-162.
- Parfit j.T. Canon** *Twenty Tears in Baghdad and Syria*, Simpkin, Marshall and Co. London, 1916.
- Parvus (Alexander Helphand Israel)**, *Umumi Harb Neticelerinden' Almanya Galip Gelirse*, Türk Yurdu Kitabhanesi, Kader Matbaası, istanbul, 1330.
- , *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniyye'nin Borçları ve İslahı*, Türk Yurdu Kitabhanesi, istanbul, 1330.
- Patrick, Mary Mills** *Unaer Five Sultam*, The Century Co., New York, London, 1929.
- Petrosyan. Yuri Aşatoviç**, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974.
- Pomiankowski, Joseph**, *Der ^usammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der zeit des Weltkrieges*, Amalthea-Verlag, Zürich Leipzig-Wien, 1928.

- Quatert, Donald**, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, *PhD.Univ* of California, Los Angeles, 1973
- , "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul 1890-1908" *The Business History Review*, Vol LI, N'r. 2, s.151—;61
- Raab, Alfons**, *Die Politik Deutschlands im JVahen Orient von 1878-1908*, Manzsche Verlag, Wien, 1936.
- Rapp, Adolf**, *Die Entwicklung Unserer Orientpolitik*, Verlag Kweres, Tübingen, 1916.
- Rathmann, Lothar**, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev. Ragıp Zaralı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.
- Ritter, Albert** *Berlin-Bagdad Neue Viele Mitteleuropaischer Politik*, 17. Aufl., J. F. Lehmann, München, 1916.
- Robach, Paul**, *Hatt-ı Saltanat-Bağdad Demiryolu*, İstanbul, İfham Matb. 1331
- Said Paşa**, *Hatırat* C.I ve II, Salah Matbaası, Dersaadet, 1328.
- Sanders, Liman von**, *Türkiye'de Beş Yıl*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Sante, Georg Wilhelm**, *Gesichte der Deutschen Laender (Territorien-Ploetz)*, 2. Band, A.G. Ploetz Verlag-Würzburg, (Tarih yok).
- Schieder, Theodor**, "Das Reich unter der Führung Bismarcks", *Deutsche Geschichte im Überblick*, Dritte Aufl. Edit. Rassow-Schieffer Metzlersche Verlag, Stuttgart, 1973.
- Shannon, Richard**, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Paladin, Frogmore, St. Albans, 1976.
- Shaw, Stanford ve Ezel Kural**, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II, Cambridge Univ. Press, London, 1977.
- Silin, A.S.** *Ekspansiyagermanskogo imperializmana Blijnem Vostokenakakune pervoi mirovoi voiniy* (1908-1914) Moskva 1976.
- Stolper, Gustav; Hauser, Karl; Borhardt Knut**, *Deutsche Wirtschaft Zeit ^70*, 2.Aufl., J.C.B. Mohr-Tübingen, 1966.
- Streisand, Joachim**, *Deutsche Geschichte*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1970.
- Svanson, Glen W.**, "War, Technology and Society in the Ottoman

Empire From the Reign of Abdülhamid II to 1913, Mahmut Şevket and German Military Mission", *War Technology and Society in the Middle East*, Ed. V.J. Jary ve M.E. Yapp, Oxford University Press, N.Y., Toronto, 1975, s. 367-381.

Şpil'kova, V.I., *Mladoturetskaya Revolutsiya 1908-1909 gg.* tzd. Nauka Moskva 1977

Tahsin Paşa, *Abdülhamid-Yıldız Hatıraları*, Muallim A. Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931.

Taylor, A.J.P., *The Course of German History*, Methuen and Co. Ltd., London, 1976.

Tekeli, İbrahim, "Evolution of Spatial Organisation in the Ottoman Empire and Turkish Republic", *From Medina to Metropolis* Ed. L. Carl Brown, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1973, 244-277.

Thobie, Jacques, *Interests et Imperialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Serie Sorbonne 4, Publications de la Sorbonne, İnip, Nationale, Paris, 1977.

Tibawi, A.L., *A Modern History of Syria*, Mac Millan St. Martin's Press, London, 1969.

Trietsch, Davis, *Deutschland und der Islam-Eine Weltpolitische Studie*, Orient Verlag, Berlin, (Tarih yok).

———, *Levante-Handbuch*, Dritte Aufl. GAE Verlag G.M.B.H., Berlin W. 35, (tarihsiz).

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton Univ. Press, New Jersey, 1968.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları II Seri No: 15, (ikinci Baskı), TTK Basımevi, Ankara, 1951.

Ulutan, Burhan: *Bankacılığın Tekâmülü*, Ankara 1957

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *I.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C. VII, Sayı 10, EY¹⁰¹ 1953> s- 43-60.

Veylet, Bunyar, *Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti*, Sancakçıyan Matbaası, Dersaadet, 1332.

- VWallach, Jehuda**, *Bir Askeri Tardımın Anatomisi (Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919)* T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Çev: F. Çeliker Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977.
- Weber, Frank, G.**, *Eagles on the Crescent-Germany, Austria and the Diplomacy of Turkish Alliance*, Cornell Univ. Press, London, 1970.
- Webster, R.A.**, *Industrial Imperialism in Italy 1908-1915*, University of California Press, Berkeley Los Angeles, 1975.
- Wilhelm II, Emperor**; *The Kaisers Memoires*, Trans, T.R.Ybarra, Howard Fertig, New York 1976.
- Woodward, E.L.**, *A History of England*, Methuen and Comp. Ltd., London, 1976.
- Yapp, M.E.**, "The Modernisation of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century: A Comparative View", *War and Techonlogy in the Middle East*, Ed. Parry-Yapp, Oxford Univ. Press, London, 1975, s. 337-366.
- Yale, William**, *The Mear East*, The Univ, of Michigan Press, Ann Arbor, 1968.

E K L E R

EK I

"Von der Goltz Paşa'nın 16 Teşrincevvel (Ekim) 1889 tarihinde Alman Genelkurmay Başkanı Waldersee'ye yazdığı raporun Yıldız Arşivi'ndeki Türkçe tercümesi" **Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Kıs: 15-Zarf 74/81.**

Bundan evvel takdim ettiğim tahrirata zeyl olmak üzere Avrupa-i Osmanî'nin ahval-i tedafiyesini hulasaten arz ederim.

Avrupa-i Osmanî ber vech-i atî iki suretle müdafaa olunabilir. *JLyvelen*; Dersaadeti himaye için tedabir-i lâzime ittihazı ve *saniyen*; payitahtdan baîd olan hudud hatları üzerinde köyleri muhafaza için bazı merakiz tedafiyesinin teşkil ve ihzarı; Meriç vadisi ne Priştine ve ne Üsküb ve ne de Selânîk'den müdafaa olunabilir. *Devlet-i aliyye Avusturya ve Macaristan askerinin memalik-i mezkûreye tecavüzlerini me'n itmek kaziyyesini başka bir devlete tevdi itmeğe mecburdur.* Mamafih Selanik ile Üsküb ve (Ayoronya) ? *j/yj} beyninde mumted olan hat, Make donya ve Arnavudluk ve Eski Sırbistan aleyhinde ehemmiyeti haizdir. Sırbistan ile Bulgaristan aleyhinde icra olunacak harekât-ı askeriyenin istinadgâhı Üsküb ve daha doğrusu Kumanova'dır, "Müvezzi" ovasını müdafaa için bundan mühim bir nokta olamaz. Devlet-i aliyye Yunanistandan çok korkmalıdır. Zira Yunanlılar denizi istilâ ederler ise Osmanlıları sevahil-i garbiyede her nevî harekât icrasından me'n edebilirler, işbu tehlike-i hakikîyeden uzun uzadı'ya bahs etmeksizin şurasını beyan etmeliyim ki, Osmanlı donanması külliyyen kıymetden arîdir. Boğaziçi ile Kale-i Sultaniye'den Dersaadet'e muvasalatı me'n için inşa olunan istihkâmat gayrî kâfidir. İstihkâmat-ı mezkûre bir düşman donanmasına yirmidört saat bile mukavemet idemez. *Istihkâmat-ı.... tamir olunmadıkları gibi teşhizatı dahi noksandır.* Karaya gelince; Dersaadet civarları Karasu ile tayin olunan Çatalca hattı ile himaye edilmektedir. Çatalca mevkii bir taraftan Marmara denizinde vakî Küçükçekmece körfezi ve diğer taraftan Terkos köyü üzerine istinad etmektedir. Beyker (Baker) ve Blum Paşalar tarafından tahkim edilmiş olan hatt-ı mezkûr elyevm metruk bir haldedir.

tm̄di elyevm icrası lâzım gelen şeyler bunlardır. *Evvela*; Dersaadet'in deniz cihetini torpidolar ve taht'elbahir, edavat-ı harbiye ile müdafaa itmek, *saniyen*; Kavakların iki sahilinde, biri Rumili ve diğeri Anadolu cihetlerinde olmak üzere kubbeler ve cesim toplar ile mücehhez bazı (tabyeler) inşa eylemek, Fcnar boğazı için denize doğru bazı bataryalar inşası dahi lazimedendir. Kale-i Sultaniye'de küçük bir filonun içtima'ı ve bu filoya erzak ve mühimmat yetiştirilebilmesi için Büyükdere küçük körfezinin gözedilmesi icab-ı haldendir. Kavak geçidi bunun için intihab idülebilir. Bunali(?) JU_^ ve Kabe(?) *^S" ve iskele ve Manevre(?) »J>IU Sultaniye kalesi nam mahallerde inşaat-ı hazıra yerine, usul-ü cedîde üzere istihkâmlar inşası ehemdir. Kara ciheti için bundan evvel takdim ettiğim tahrirata istinad ederim. Tahrirat-ı mezkure bizzat keşf ve muayene eylediğim bilcümle tefsilât-ı mükemmeliyeyi havîdir.

Almanya'ya i'zam olunacak Osmanlı zabitanı haşmetlû imparator hazretlerine beğayet sadık görünen zevattan mı, yoksa efkârımıza iştirake meyi ve her hususda bize muavenete hazır olan zabitan meyanında mı intihab idilecekdir. Bu babda taraf-ı acizaname talimat irsalini reca iderim.

İmza

G (Ğ) X

Fi, 16 Teşrinevvel sene 89

خوبی باسا قولدی طرفنده ^{۱۶۷۲} ^{۱۶۷۲} تاریخیم خبری والریسم باندیلامه
دیگر مکتوبات صوفی ترجمه سید

بونده اول تقدیم ایدیکم خبریله ذیل اولمه اوزری اورویا عثمانلیک احوال تدقیقین حلاصه عرصه ایتمک
اورویا عثمانی بروج ای ایکی صورتیه مذاقمه اولنه بلور اوله در سعادت هام ایچونه تدبیر لایزیم اتحادی
و ناینا یا یخنده بعد اولونه حدود خطری اوزری کوندری مخافقم ایچونه بعضی مرکز تدقیقین تکلیف و احتیاج
صیح و ایستی نه برشته و نه اسکوب و نه سلاسلده مذاقمه اولنه بلور دولته علی اوستریا و مجاریستانه عکسین
مخالق مذکوریم تجاوزلری منج ایتمک قضیه سی قبض بر دولته تودیع ایتمک مجبور در مع ماقیه سلاسل ایلم
اسکوب و ایرانه بنج همت اولونه خط مالکدوینا و ارفاندولنه و اسکی همدستانه علیترن الهیتی خاردر
همدستانه ایلم بلغاریستانه علیترن ایلم اولونه جمع حروف عکسین تک استناد طاهلی اسلوب و دهها طوعترسی
قولونه در "موتری" اوده سی مذاقمه ایچونه بونده مرهم بر نقطه اولمنس دولته علی یونانستانه حیره
قورقلیدر زیر یونانلولر کوزی استیلا ایدر لر ایدر عثمانلولری سواهل غربیه ده مکتوبات اهراسنده منج اولور
اشو زینکه حقیقیده اوزونه اوزاری جی ایتکرییه سراسی بیانه ایجابی جمک عثمانلو دولتماسی کلیتاً
قیمتده عاری در یوقاز ایچی ایلم قلمه سلطنتیه در سعادت مؤصلتی منج ایچونه انسا اولونه استیظامه
غیر طاقیر استیظامه مذکور بر دشمنه دولتماسیه نکیمی درسه ساعت بیله مقابله ارج من استیظامه
مکتوب (A' ^ff) Jy O ^ i ^ رضی نقطه در قریه فلجی در سعادت حوالری قریه هو ایلم تقسیم اولونه
جناب خطی ایلم هاید ایلمکده در جناب موقعی بر طرفیه مرمره دوزخ واقع کوهیت جکیم کورقیری و دیگر
طرفیه تر قوس کور اوزرینه استناد ایتمکده در بیکر و بلیم باسار طرفنده حکیم ایلمه اولونه خط مذکور
ایلم منورک بر حاله در

ایچون ایلم اهرسی لایزم قیلمه شکر لوندور اوله - در سعادتک دوزخ قریه طور سیدر و تحت الحجر اولونه صبر
ایلم مذاقمه ایتمک ناینا - قولاقلر ایکی ساحلده بری روس ایلی و دینری اناطول حیره ترس اولونه اوزره قیتم
و هیم طوبیر ایلم مجری بعضی ایدر لر انسا ایلمک فنار یوقازی ایچونه دکره طوعتری بعضی نظر لر اناسی
رضی لایزم وندر قلمه سلطنتیه کوهیت بر قیلونک اجتماعی و یوقیلوم ارزانه و مرهمات بر شکر بیلم بیلمی
ایچونه بولکده کوهیت کورقیرینک کورقیری ایجاب هالدهند قیلمه کورقیری لوندک ایچونه ایجاب ایلمه
بلور قونالی و صبر و اسلمه و ماعوک و سلطنتیه قلمدی نام کلکده اناسیم کلکده بریه ایلم اولونه
اوزری احتیاج اناسی الهید

قره جیتی ایچونه بونده اول تقدیم ایدیکم خبریله استناد ایدر خبریه مذکور بالذاته کشف و معاینه ایلمک
با لحد تقسیمه نکیمی حاوی در

اناسی اعزام اولونه جمع عثمانی جنابده ۲ همتلو ایلم طور حیره ترینه بغایت سعادت کورنیه نولنده می
یوقم اظهارنه اشتراک سالی و هر خصوصه نزه معاونتده حاضر اولونه سعادتده میانش می ایجاب اولونه
یونای طرف حاضریم تعجیله اسالی رجا ایدریم بیانه حال ایز ماکر احتیاجده و سلاسل اولونه

۱۶۷۲
* (E) *
اصفا

EK II

"Bağdad Valisi Namık Paşa'nın Alman Konsolosu Richarz ile Mülakatı Üzerine Richarz'ın Berlin'de Başbakan Prens Hohenlohe-Schillingfürsfe Raporu" **Archiv des Ausvvaertigen Amtes, Türkiye 134 a.d.k. Bd. 1-2.**

Kopya

A.7371 pr. 19 Haziran 1899 öğleden sonra

A.No: 37 mtg (verildi) 20/6 Dr. Siemens
Bağdad 23 Mayıs 1899

Girdi

Bendeniz, Zat-ı alinize bildirmekten şeref duyarım ki; Bağdad Vilayetinin yeni Genel Valisi, evvelce Afrika'da Trablusgarb valisi olan Ekselans Namık Paşa, geçen Perşembe 18 Mayıs'ta, buraya vasil oldular. Bundan önceki Genel Vali Ata'ullah Paşa ayın 20'sinde Halep üzerinden istanbul'a hareket etti.

Yeni Vali Namık Paşa'nın hakanı fermanı dün törenle hükümet konağı önünde okundu ve bu meyanda Genel Vali ile konsolosluk temsilcileri arasında ziyaretler teati edildi. Benim Namık Paşa'yı ziyaretim sırasında, kendisi sohbeti özellikle; Sivas-Diyarbakir-Musul üzerinden Bağdad'a uzatılacak Anadolu demiryolu hattı inşaaı konusuna getirdi. "Ümit edilir ki bu büyük ulaştırma eseri Alman elleri ve sermayesi ile gerçekleştirilecektir" dedi.

Namık Paşa bu arada ihsas ettirdi ki, istanbul'dan buraya olan seyahatinden önce, Anadolu demiryolunun inşaaı meselesi kendisine yüksek makamlar tarafından önemle anlatılmış ve kendisi bu konuda önemli ve bilhassa malî sorunlarda kendisini ilgilendiren girişimlerde bulunma talimatını almıştır.

Richarz

Abdruck.

mitg. ^{21/6} Dr. Pioncas.

N. 7371, pr. 19. Juni 1899, p. m.

Bagdad, den 23. Mai 1899.

N. N. 37.

N. 7. 1/2 10/6

Erwiesene Ehre, dass ich mich gefreue zu
berichten, dass der erwähnte General,
zuwieweit der Hilfigkeit Bagdad, seine Ehrentung
Namiyk Pascha, bisheriger Wali von Bagdad, am
Aprika, am vorigen Donnerstag 18. Mai, für
sich eingekommen ist. Der erwähnte General
mitte Ma. Ullah Pascha wurde am 20. d. M. über
Kesspe und Konstantinopel ab.

Der erwähnte Herr in seinem Namen Namiyk Pascha
wird gefreue berichtet in seinen Regierungskontak
lesen, sind eingewiesen worden auf seine bei
besuchen gewissem dem Generalgouverneur und
seinen Konsularvertreter in Bagdad.

Maßnahmen meines Befehl bei Namiyk Pascha
die letzten der Gesandtschaft mit besonderem
Aufmerksamkeit auf die Projekte der
Linie über Sivas - Diarbekir und Mossul
und Bagdad, und die zu umfassende
Vertheilung der dortigen Güter und
dortigen Güter.

Namiyk Pascha ließ dabei befehlen, dass
seiner Abreise von Konstantinopel
genau die anhaltenden Konsular
von seiner Stelle

Erwiesene Ehre
dane Herrn Reichskongress,
für den gedruckten
N. N. 134 d. d.

ganz

ganz besonders mich ganz
dass er die betreffenden
auf finanzielle Fragen
man erwarten kann.

ganz. Pioncas.

009. d. d. Juni 1899.

..-.....•

EK III

"Anadolu Demiryolunun Konya'dan Ereğli'ye uzatılacak kısmı için, ayrılması gereken teminat akçesinin ne suretle sağlanacağına dair Ticaret Nezaretinin Sadaret makamına sunduğu tezkire" **Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Kısım 5, Evrak No: 428 Zarf 83/ 1**
"9 Şevval 1321, 10 Ocak 1904 tarihli."

Ticaret ve Nafia Nezareti

Mektubi Odası

Aded: 295

Huzur-u Sâmi-i Cenab-ı Sadaretpenahiye,

Maruz-u çaker-i keminelidir.

Anadolu demiryolunun Konya'dan Ereğli'ye tahdid edilecek şubesi için tahsis olunacak teminat akçesinin Aydın Vilayet-i Celilesi aşarından tesviyesi hakkında Mecl-i Mahsus-u Vükelâ kararıyla bamazbata sıbk eden arz vü istizan üzerine işbu şube için yeniden teminat akçesi tahsis olunmayarak Anadolu demiryolu teminat akçesinden kalmakta bulunan fazladan temin edilmesi mukarrer bulunmasına nazaran bunun için ne Konya vilâyetinden ve ne de sair vilâyetden akçe temin edilmesine mahal olmamasına ve Aydın vilâyetinden nizamiye haftalığı da müretteb bulunmasına mebni işin tekrar müzakeresi şerefsâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpehanî iktiza-yi aliyyesinden bulunduğu ve Maliye Nezaret-i Celilesine tebligat ifa kılınmış olduğu beyan-ı âlisiyle icabının ilâve-i mütâlâ-yı âçızı ile serian ifasını emr-ü.....bera-i tazim ve terkim olan 7 Kânunevvel sene 319 tarihli ve üçyüzyirmibeş nolu tezkire-i sâmiye-i sadaretpenahileri mütâlâagüzar-ı âcizi oldu. Nezaretçe tanzim ve teati kılınmış olan imtiyaz mukavelenamesinin otuzbeşinci maddesinde "Konya'dan ileriye ikiyüz kilometre tülünde inşa olunacak birinci kısım için kilometre başına senevi ita'sı meşrut olan onbirbin frank taksit-i

senevinin tediyesi için devlet-i aliyye tarafından mevki-i tedavüle ihraç edilecek tahvilâtın faiz ve res'ülmale mahsub akçelerinin tediyatı beher kısım hattın mevki-i icraya vaz'ından akdem hükümet-i seniyye ile şirket beyninde bilmuvafaka tayin kılınacak tahsisat-i mahsusa ile temin edilecektir." deyu muharrer olub, Maliye Nezaret-i Celilesince tanzim ve teati kılınmış olan istikraz mukavelenamelinin dokuzuncu maddesinde dahi selefüzzikr taksit-i senevinin faiziyle res'ülmale mahsub akçenin temini tediyesi için hükümet-i seniyye, Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne Konya vilâyeti aşarından hadd-i asgâr ve muayyen olarak otuzaltı bin ve Haleb ve Urfa sancakları aşarından hadd-i asgâr olarak yetmiş bin ki, cem'an yüzaltıbin lira-yı Osmani-yi katî ve (velâyetgir) suretde tayin ve tahsis etmiştir, deyu muharrer bulunduğundan Mösyö Hugenin daire-i nezarete celb ile Konya-Ereğli şubesinin hasılatıyla, Ankara hattı teminatına karşılık olan âşâr varidatı fazlası şube-i mezkûre taksit-i senevisinin faiz ve res-ulmal akçesine kifayet edeceği cihetle başkaca âşâr varidatı talebe mahalolmadığı tebliğ olundukda bu suret mukaddema dahi mevzu-u bahs olmuş ve saye-i tevfi katvaye-i hazret-i Pa-dişahide Ankara hattı hasılatı teminat itasından istifa hasıl idecek dereceye gelmesiyle, Ankara hattı teminatı olan âşâr varidatı ânif-üz-zikr Konya-Ereğli hattı taksit-i senevisinin faiz ve res'ulmal tahsisatına ma'ezziyadet tekabül ideceği derkâr bulunmuş ise de Ankara hattı için karşuluk tutulan varidat-ı öşriyye, hatt-ı mezkûra aid teminat olmak cihetiyle bunun tasfiyesi caiz olamayub ancak Konya Ereğli'sine kadar inşa olunacak birinci kısım hat için âşâr malından gösterilecek karşuluğun Ankara hattı teminatından yerine konulması imkân ve mütalâasına binaen zikr olunan mukavelenamelerin tanzim ve teati kılınmış olduğu ve ber minval-i maruz Ankara hattı teminatı fazlasından yerine konulmak üzere Konya-Ereğli kısmı için dahi bir teminat iradesi lâbüd bulunmuş idüğünü ifade eylemiş olmağun, ol babda emr-ü ferman hazret-i veliy-ül emrindir.

Fi'g Şevval 1321/29 Aralık 1903
ve fi'16 Kânunevvel sene 1319

Ticaret ve Nafia Nazırı
Vehbi

D 1 Z t N

A

- ABD, 14, 15, 17,
Abdurrahman Paşa, 97
Abdullah Cevdet: 120
Afrika 8, 10, 14, doğu Afrika Protoktorası, 9
Afyon Hattı, 88
El Ahsa, 99
Ali Nizami Bey, 26
A. Nizameddin Bey., 105
Alman aleyhdarlığı, 120, 121 doğu Cemiyeti
51, tarafdarlığı ve hayranlığı, 117, 118, 119,
121, katolikleri 53, 54, Alman misyonerleri,
51 okurları 50, sanayii, 17, 18, şirketleri 73
tabibler, 48, yahudileri, 119. Yahudileri
Yardım Birliği, III, 112,
Alsas-Loren, 14
Alten (konsül), m
Altyapısal yatırımlar, 37
Amerikan misyonerleri, 107 (okulları) 107,
(Protestanları) 108, (Yahudileri) 112,
113,
Anadolu Demiryolları, 82
doğu Anadolu ıslahatı, 105
Antalya hattı, g6
Ansaldı grubu, 11
Antisemitizm, 116
Aydın Demiryolu Şirketi, 85
Arazi spekülasyonu, 92
Avusturya-Macaristan, 10, 11, 26, 27

B

- Baden-Württemberg, 2
Bağdat Demiryolu Kumpanyası, 86, 87, 90
Balkanlar, 2, 10, 28, 104 (bozgunu) 72,
(ittifakı) 36
Bankalar ve bankacılık, 18, 29, 40, 41,
Bartlett A 33

- Basra ve Basra körfezi, 73, 78, gs, 98, 99, 100
Battenbergler, 3
Bauman, 70
Bavyera, 1,2
Baykal B.S., 36, 77, 78, 79, 84, 89
Bebel A, 21
Becker, 35
Berlin kongresi, 22, 25, 41, 106, 109
Bethmann-Holhveg, 21, 51
Beyrut, 31, 32
Bieberstein, Marschall von: 33, 44, 84
Bismarck, 2, 3, 4, 11, 19, 25, 26, 28, 43, 46,
59. 67> 7^s. 81> 10^s, i⁹,
Blaisdell D., 77, 78, 83
Bloch, Kurt, 5
Bloch, Adam, 85
Bondarevskii G. 38, 94
Bosna-Hersek: Kil, 28, 36
Boxer Ayaklanması: 45
Bradford, Martin, 6
Brentjes, Burchardt: 110
Bulgaristan, 3, 27, 35 ,
Bülöw, 3, 6, 118

C, Ç

- Caillard V., 77
Caprivi (prens) 19
Carmel Alex, 108
Cavid Bey, 97, 116, 120,
Cemal Paşa, 120, 121, 122
Cevdet Kudret, 44
Çelik Üretimi, 13
Çarikov, 94
Çin, 4, 5, 13, 37, (konsorsiyumu) 5, (müs-
lumanları) 45
Coburglar, 3
Collas, 77
Concert Europeen, ig

Conze W, ig
Cosmidi Efendi, 116
Cuinet V., 4
Çukurova, 92
Çumra, 41
Currie, Philippe: 85
Czalet-Tancred projesi, 77

D

Damat Mahmud Paşa, 96, 97
Delcasse M., 91
Demir üretimi., 15
Demiryol imtiyazları., 76, 77, 78, 79
Deutsche Bank., 18, 38, 40, 74, 81, 8298,
Deutsch-Asiatische Bank., 5, 18
Deutsche Colonial Gesellschaft., 19
Dinar demiryol hattı, 84
Diñçer Celal, 78
Disraeli, 26, 77
Dresdener Bank., 18, 40
Duyun-u Umumiye., 22, 39, 46, 76, 77,
78, 81, 82, 83, 87

E

Earle E.M., 40, 84, 87
Ege bölgesi demiryolları., 75, 78
Eldem V., 23, 40, 102
Eliav, Mordechai., 111, 113
Ellenborough, Lord., 7
Engels, Friedrichç., 104
Enver Paşa, 120, 121 Eskişehir demiryol
hattı., g2
Ermeni ulusalcılığı ve Almanya., 105, 107,
108, 109, 110

F

Fadeyeva I. E., 75.
Fachoda krizi, 52
Farhi, David., 115
Fas Buhranı, 4
Fesch, P., 35
Filistinde Alman kolonizasyonu, 111-116
Filistin özerkliği., 115
Fischel Alfred, 110
Fransız-Alman rekabeti., 4,8, 17, 40
(demiryol hatları) 84
Fremdling, Rainer., 15

G

Garity, J. M., 71
Gazi Osman Paşa., 61, 63
Gehrke U., 6
Genç Türkler., 71, 117, 118, 119
Giesl, Wladimir., 66
Gladstone, 25, 26, 27
Goetze, 58
Goltz, Colmar von., 35, 61, 64, 65, 66, 67, 71
Gorçakof., 25
Gotha programı., 21
Gottlieb W.W., 73
Granville Lord., 109
Griffiths M.A., 59
Grothe H., 42, 50, 51

H

Habeşistan, 10
Habsburglar., 2
Haleb., 83, 90
Handelsverein, 29"
Hardenberg, Baron., 116
Hasan Paşa., 70
Hasan Fehmi Paşa., 75
Haydarpaşa limanı., 94
Helfferich, Kari., 13, 16, 17, 77, 78, 119
Helgoland., 44
Hermann., 92, 93
Herzl, Theodor., 115
Hicaz demiryolu., 96
Hidiv., 26
Hillgruber A., 19
Hirschfeld.,47
Hobe von., 60, 61, 63
Hocaoğlu M., 27
Hofe von., 70
Hohenlohe Prens., 42, 78
Holpmann şirketi., 92
Hüber R., 85
Hüseyin Hilmi Paşa., 48

I,İ

İbrani kültürü ve eğitimi, 114
İmparatorlar ittifakı, 43
India Government, 101
İndjikian O.G., 35, 113
İngiliz-Alman rekabeti., 6,8, 20, 26, 27
(ingiliz demiryol hatları) 84

tran., 4, 5, 7, 13, 35, 37

İslamcılık., 41

İtalyan-Alman nüfuz çatışması., 10, n,
'5. 27

İttihad ve Terakki., 43, 117

İvanova L. M., 4

J

Jaeck E., 42, 45, 119

Japon-Alman nüfuz çatışması., 2 4, 8, 9

Junker kapitalizmi., 2, 16

K

Kaehler von., 46, 60, 61

Kamphövener von., 60, 63, 69

Kapnitz, Kont., 98

Karal E. Ziya, 79

Katolikler ve şark katolikleri., 43, 106,
107-116

Kaulla, Alfred, 81, 82, 88

Kerkük petroleri., 93

Kilometre garantisi., 82, 83, 84, 88, 89

King, Pendleton., 32

Konya demiryol hattı., 41, 52, 83, 88

Köstence-İstanbul telgraf hattı., 10, 56

Krauss, J., 29, 31

Kroger, H., 17

Krupp., 32, 40, 68, 69

Kudüs ve Kudüste konsolosluklar., 53,
54. "

Kurmuş, Orhan., 32

Kütahya., 81

Kuveyt., 99

L

Lamington., 78.

Lassalle, Ferdinand., 21

Layard, H., 77

Lenin, V. I., 12, 35

Leopold, (Kral.) 9

Lepsius, J., 3, 110

Levi, Moshe Hahambaşı., i 15

Levin, P. E., 34

Liebknicht, Kari., ai

Limpus, Amiral., 72

Liszt, F., 29

Löwe., 68, 69

Ludvigshaven sanayii., 18

Luxembourg, Rosa., 21, 88

M

Mahmud Muhtar., 119 •

Mahmud Şevket Paşa., 117

Makedgnya., 11, 46, 105 /

Manchester sanayii., 38

Marks, Kari., 50, 104

Mauser., 68, 69

Mehmed Akif., 44

Mehmed Enis., 42

Mehmed Zeki., 120, 119

Meşrutiyet ve Almanya, 7, 41j 42, 71, 117

Mezopotamya tahılı, 94

Midhat Paşa., 75

Mikadoname., 5

Mills Patrick, Mary., 28, 45

Mirza Hüseyin., 6

Moltke., 28, 29, 58, 60

Monokültürel tarım., 37

Moral, Felix., 7

Morgenthau., 115

Mori, Giorgio., 10

M. Ubeydullah., 120

Mubarek'us Sabah., 100

V. Murat., 43

N

Nasihat Heyeti., 45

Nasiruddin Şah., 6,7

Necib Paşa., 80

Necid Emiri., 101

Necid kıtası., 99

Nikola II., 103

O, Ö

O'Conor N.R.C., 85, 89, 94, 114

Ökçün, Gündüz., 24

Önsoy, Rifat., 30, 34, 73, 10a

Ortodoks kilisesi., 105

Orudjev, M.G., 117

Osmanlı Bankası, 23, 47, 80

Osmanlı borçları., 24, 38, 39.

Osmanlı-Rus savaşı., 57

Osmanoğlu, Ayşe., 43

P

Palestina Bank., 113

Palmerston., 51

Pancermanizm ve Pancermen Birliği., 29,

35. 38, 90, 91

Panislamizm., 106
Pantürkizm., 120
Pamuk, Şevket., 24, 34, 38, 39, 40
Pamuk ekimi., ve pamuklu mamulat.,
33» 92
Papalık., 55
Parfit, Canon., 101
Paris Kongresi., 106
Parvüs Efendi., 36
Pax Ottomana., 104
Peter, Cari., 9
Petrol., 36
Plantasyon koloniyalizmi., 37
Pobedonovtsev., 98
Pomiankovski, J., 69
Pressel, W. von., 75, 79
Protestanlar., 106-116

Q

Quatert, Donald., 95

R

Radovitz von., 78.
Rapp, A., 35, 56
Rathman, L., 29, 6a, 68, 86
Rechnitzer, E., 96
Redcliffe, S., 107
Regulierungsedikt., 16
Ren-Westfalya Kömür Birliği., 37
Reval görüşmesi., 71
Richarz (konsül), 78, 80, 88
Ristow., 60
Robach, Paul., 87, 9a -,
Rosen (konsül), m
Rüdgisch von., 69
Rumeli muhacirleri., 29
Rus-Alman rekabeti., 4, 6, 7, 8, n, 12,
13. 19. H» 35, 40,-88, 94

S, Ş

Sadiye-Henikin demiryol projesi., 98
Said Paşa., 90, 97, 100
Sakızyan, Ohannes., 93
Salisbury, Lord., 27, 32
Sanders, Liman von., 66, 72, 89
Schlichting von., 62
Selanik limanı., 10, 31, 32 /
Shannon, Richard., 27
Sherman Act., 18
"Sidorova, A. K., 4, 12
Siemens, Georg von., 33, 53, 79, 81, 82,
85, 89, 91
Silâh ticareti., 61, 68, 69

Silin , A. S., 117
Sivas demiryol projesi., 88
Siyasi poliste düzenleme., 46
Slavlar., 22, 106
Smith, T.C., 9
Sozialistengesetz., 21
Şpi'lkova, V. I., 117
Staniforth projesi., 82
Starche von., 70
Stolper, Gustav., 14
Streisand, Joachim., 19
Sulama ameliyesi., 92
Süveyş ve Bağdat hattı., 72
Svanson, Glen., 71

T

Tahıl (Mezopotamya ve Anadolu), 95
Tahsin Paşa., 101
Talât Paşa., 120
Tanganyika Alman kolonisi., 9
Taylor, A.J., 17
Tekeli, İlhan., 102
Teminat akçesi., 87
Templar tarikatı., 54, 55, 108, 109, m, 112
Testa, Baron., 63
Tevfik Paşa., 48, 64, 67
Al Tibavvi., 53
Trietsch, Davis., 33, 42, 49, 74
Trumpener, Ulrich., 72
Türk geldi, Ali Fuad., 48

U, V

Uzunçarşılı, t. H., 27
Varjabedian, Patrik., 109

W

WVallach, Jehuda., 58-102
VVangenheim, Baron., 115, 118, 120
Weber, Frank., 121
VWebster, R.A., 10
VWilhelm II., 3, 5, 19, 28, 44, 52, 53, 54» 55.86

Y

Yahudiler (Filistin), m-116
Yapp, M.E., 57
Yatırım sermayesi., 39
Yunanistan., 34 "

Z

Zaibatsular., 9
Zander, Kurt., 86, 93
Zenzibar Sultanlığı ve Almanya., 9 ,
Zihni Paşa., 86
Zinovjev (büyükelçi) 94
ZoUverein devletleri ve Osmanlı devleti., 30

Fiyatı: 85 TL.